

चित्र: शिवमंजुलम्

प्रज्ञासन

संपादक

शिवम् सुन्दरम्

वाग्गी साहित्य - धर्म मुद्रण मन्त्रालय

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૬૫૦૫

કિંમત ૩-૦-૦

ગ્રંથનામ પ્રતિબોધન

વર્ગીક ટ: ૩૧

प्रलोभन

संपादक :

शिवम् सुंदरम्

प्रधान विकेता

न व स र्ज न कार्यालय

भोटा आंकडिया : काठियावाड

મુદ્રણ અંશવર્ષિ વર્ષ ૪, પુ. ૧

પ્રકાશક :

આદર્શ પુસ્તક ભંડાર

શ્રી નરવરલાલ માધવલાલ

ભદ્ર : અમદાવાદ

ચેલુ દળિયુ : નસવાડી

૬૨૨૧

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

૨૬૫૦૫

મુદ્રણ

૩-૦-૦

મુદ્રક :

ચતુરભાઈ ચનાભાઈ પટેલ, “શ્રી મહેન્દ્ર મુદ્રણાલય”

માતાની હવેલી, શાક માકેટ, અમદાવાદ

બહેન વિનોદને

નવાં પુસ્તકો

ધ્રુવડ બોલ્યું	નીરુ દેશાર્ધ	૨-૪
પરિહાસ	સ્વ. પ્રેરે. નવલરામ બ. ત્રિવેદી	૨-૮
શેષ વિવેચનો	" "	૨-૦
રસદર્શન	ડો. હરિપ્રસાદ મ. દેસાઈ	૨-૧૨
નાના હતા ત્યારે	" " "	૨-૮
કલાને ચરણે	" " "	૪-૮
વિવાહમંદિર	સ્વ. નારાયણ બાબુ	૩-૦
બહિષ્કાર	'પલાશ'	૩-૦
પ્રેમ અને પૂજા બા. ૧-૨	'દર્શક'	૫-૦
અજાતા	યુનીલાલ વ. શાહ	૧-૮
પ્રવાસી બા. ૧-૨	ના. સી. ફડકે	૪-૪
મજરાણી	સ્વ. પ્રેમચંદ્રજી	૩-૮
શિક્ષણ-સાધના	આચાર્ય ક્ષિતિમેહન સેન	૧-૧૨
	હુવે પછી	
શિશુલીલા	કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	
	અનુ. બળંતીલાલ આચાર્ય	
વિજ્ઞાનિક વાર્તાઓ	કાલિદાસ બદવ	
કન્નડની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ	શિવમ્ સુદંરમ	
બંગાળીની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ	મા. ગો. બોધી	
મરાઠીની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ	"	
મોટા થયા પછી	ડો. હરિપ્રસાદ મ. દેસાઈ	
મારી સૌન્દર્યયાત્રા	" " "	
વિદ્રોહી આત્મા	બલીલ ગિપ્પાન	
પાગલ	" "	
અવશેષ વિવેચનો	સ્વ. નવલરામ બ. ત્રિવેદી	
રાજકારણના પાયા	પ્રેરે. ફોલ્ડ લાસ્કી	
આ દર્શક પુસ્તક	ભંડાર : ભદ્ર : અમદાવાદ	

નિવેદન

દેશની ભાષાઓના સાહિત્યમાંથી સુંદર વાર્તાઓનો અમર સંગ્રહ પ્રગટ કરતાં અમને આનંદ થાય છે.

હવે પછી, અમારી યોજના આપણા પ્રાંતપ્રાંતની ભાષાઓના-ભગિની ભાષાઓના સાહિત્યમાંથી ભાષાવાર શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓને સંગ્રહતાં પુસ્તકો પ્રગટ કરવાની છે. પાંચાશીહજ્જના દાવે ને સમગ્ર હિંદમાં પ્રવર્તતી આપણી સાંસ્કૃતિક ભૂમિકાની ઐક્યતાના દાવે આપણા દેશની પ્રાંતીય ભાષાઓનો આપણા પર વધુ હક્ક છે એ યાજના તબક્કે સૌ કોઈ સ્વીકારશે. આવાં ભાષાવાર શ્રેષ્ઠ નવલિકા સંગ્રહોનાં પુસ્તકો ‘મરાઠીની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ’, ‘કન્નડની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ’, ‘મલયાલમની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ’, ‘તેલુગુની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ’, ‘તામિલની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ’, ‘બંગાળીની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ’, ‘ગુડિયાની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ’, વ. નામે પ્રગટ થશે.

ગૂજરાત અમારી આ યોજનાને સત્કારશે, એવી આશા છે.

એક જ માસિક વાંચનું હોય તો

“ભામિ” અને નવરચના” વાંચન

સંપાદક : ઇશ્વરલાલ મોહનલાલ દવે

- * શુજરાતનું આજે તો આ એક અગ્રગણ્ય સામયિક છે.
- * શુજરાતના વિદ્વાન લેખકોના સહકાર સાથે જો દર મહિને પ્રગટ થાય છે.
- * વિષયોની ને શૈલીની બરપૂર નવીનતા આપવામાં આવે છે.
- * એક જ માસિક વાંચવા જેટલો જો સમય તમારી પાસે હોય તો આ માસિક વાંચન.

વાર્ષિક લવાજમ : રૂા. સાઠા સાત પરદેશમાં : રૂા. દસ

છૂટક અંકની કિંમત બાર આના

દર મહિનાની પહેલીએ પ્રગટ થાય છે.

બા ર તી સા હિ ત્ય સં ધ લિ મિ ટે ૬
મીમરાજ બિલ્ડિંગ, ૪૦૫, કાલ્યાદેવી : મુબઈ-૨
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે, આંધી રસ્તો : અમદાવાદ

વાર્તાઓનો ક્રમ

ક્રમ	વાર્તા	લેખક	પૃષ્ઠાંક
જાપાન	પૂજારણ	સાક્ષાદિયો હન	૬
ઝરિન	માનવતા	'અજ્ઞાત'	૨૫
તુર્કસ્તાન	મોચીને પરણનાર		
	ચાહબદી	'અજ્ઞાત'	૭૪
ચીન	મિફુમ-ઈ	'અજ્ઞાત'	૪૬
નોર્વે	પ્રલોભન	પોહાના વૂડે	૬૦
ઓસ્ટ્રિયા	માનવીની ભવાઈ	રેડીફન ઝિવમ	૭૦
ડેનમાર્ક	બુલબુલ	હેન્સ ક્રિશ્ચિયન એન્ડર્સન	૮૮
ઈટાલી	પતિપત્ની	મેટિલ્ડા મેરાઓ	૧૦૩
હંગરી	છોકરાંછોકરાં-		
	ઓની વાતો	જોસફ ખાડ	૧૨૩
ફ્રાંસ	છત્રનનું મૂલ્ય	યુજેન સ્કાઈમ	૧૫૫
ઇંગ્લેન્ડ	વીંટી	આર્થર કોમન ડોર્સન	૧૭૦
પોલેન્ડ	માનવતાનો તાર	બોલેસ્લાવ પ્રસ	૧૮૫
રશિયા	નાકર	એસ. ટી. સેમિયોનાવ	૧૮૬
સ્પેન	પ્રથમ પ્રેમ	એમિલિયા પોંડોબાન્જન	૨૦૦
સ્વીડન	પ્રેમ અને રેડી	ઓગસ્ટ સ્ટ્રીડનબર્ગ	૨૦૮
યુગોસ્લેવિયા	પાડોશી	આટન ગુસ્તાવમેટાસ	૨૧૮
બિહાર	ત્યકત	શોશમ એસ.	૨૨૬

જાપાન

પૂજારણ

લેખક : લાડકાદિયો હર્ન

ધૂણાં વર્ષો પહેલાંની વાત છે. એક જુવાન જાપાની ચિત્રકાર ક્યોતો નગરથી થેદો ચાલતો જતો હતો. રસ્તો વેરાન અને ઉગરડ હતો. આખો રસ્તો પર્વતમાળાથી ઘેરાયેલો હતો. તે વખતની મુસાફરી કડણ અને મુશ્કેલીથી ભરેલી હતી. પણ, આવા ભ્રમણોથી શીખવાનું- જાણવાનું બહુ મળતું. એથી જ જાપાનમાં એક કહેવત પ્રચલિત હતી કે. માનીતા દિશરને શિક્ષિત બતાવવો હોય તો ભ્રમણ કરવા મોકલો. ભણે તે વખતના રસ્તા ગમે તેવા હોય, પણ દેશની સ્થિતિ તો આજના જેવી હતી. ત્યારેય 'સિડાર', 'ગીફ્ટ' અને વાંસના મોટા- નાટાં જંગલો હતાં. ઘાસથી છવાયેલાં નાનાંનાનાં ઝૂપડાં હતાં. અને, માથે ઘાસની ટોપીઓ પહેરી ખેડૂતો ડાંગરના ખેતરોમાં કામ કરતા હતા. રસ્તાની આબુખાબુના જંગલોમાં આજના જેવી મોટી પ્રશાંત, નિમ્નયુક્ત ભગવાન બુદ્ધની મૂર્તિઓ ઊભી હતી, અને નદીકિનારે ગામનાં નમ્ર બાળકો રમતા હતાં.

આ ચિત્રકાર કોઈનો લાડકો બાળક નહોતો, તમ જ લાડ લડાવી કાઢો એ તેને ખમાડી મૂકેના પણ નહોતો. તેણે આટલી નાની ઉમ્મરમાં કેટલાય દેશોમાં ભ્રમણ કર્યું હતું. અને દૂરદૂરની પગપાળા મુસાફરીના કષ્ટોથી તે સારી રીતે અભ્યસ્ત હતો. પણ, આ વખતની સફરમાં સાંજે તે એવા એક સ્થળે આવી ચડ્યો, જ્યાં તેના રાતનાં વાળુ કે આશ્રય માટે સ્થાન દેખાતું નહોતું. જંગલ ખૂબ જાદું

હતું, વસ્તીનું ક્યાંય નામનિશાન નહોતું. યુવક સમજી ગયો કે, ટૂંકો રસ્તો પકડવા જતાં તે પોતે ખોટો રસ્તો ચઢી ગયો હતો.

રાત અંધારી હતી. ચારે બાજુના ચીડના જંગલે અંધકારને વધુ ઘેરો બનાવ્યો હતો. જંગલમાં પવનના મર્મર ધ્વનિ સિવાય બધું શાંત હતું. ચિત્રકાર કલાન્ત દેહે, પણ 'કદાચ આગળ કોઈ નદી આવશે, અને નદીના કિનારે કિનારે કોઈ ગામ આવશે એ આશાએ,' આગળ વધી રહ્યો હતો. રસ્તામાં તેણે એક નાની નદી જોઈ, પણ આગળ જતાં તે એક ઝરણું બની, એક પહાડ પરથી નીચે પડતી હતી. નાજૂટકે યુવક પાછો વળ્યો. ચારે તરફ જોઈ શકાય, અને વસ્તીની કંઈ ભાળ મેળવી શકાય એ આશાએ તે પહાડ પર ચઢ્યો. પણ, ચારે બાજુ ઊંચા ઊંચા પર્વતો સિવાય તેને બીજું કશું ન દેખાયું.

તેને લાગ્યું કે, આજની રાત ખુદા આકાશ નીચે જ ગાળવી પડશે. પણ, બીજી જ પળે પહાડની એક ધારે, નીચેની બાજુએ તેને ક્ષીણ પ્રકાશ જોવું દેખાયું. કોઈની જૂંપડીમાંથી તે પ્રકાશ આવતો હશે, એમ વિચારી તે તરત તે બાજુ ઊતરવા લાગ્યો. થોડુંક ચાલ્યા પછી તે એક નાની જૂંપડી સામે આવી ઊભો રહ્યો. જૂંપડીનું દાર બંધ હતું. તેની તડમાંથી થોડોક પ્રકાશ બહાર આવતો હતો તેણે ધીમેથી બારણું ખખડાવ્યું.

પહેલી વખત ખખડાવ્યાથી કોઈએ જવાબ ન આપ્યો. યુવકે ચાકતે બૂમ પાડી બારણું ખખડાવ્યું. છેવટે, અંદરથી કોઈ સ્ત્રીને સાદ સંભળાયો, 'એ કોણ હશે? અને અત્યારે શું કામ છે?'

સ્વર ઘણો મીઠો અને સુરીસો હતો. યુવકે તે સ્ત્રીને શુદ્ધ નાગરિક ભાષામાં બોલતી સાંભળી આશ્ચર્ય પામ્યો. તેણે જવાબ આપ્યો, 'હું કસારી છું, કુંગરામાં જુલો પડ્યો છું. રાત્રિ પૂરતો અહીં આશરો મળી શકશે? જો તે ન બને તેમ હોય તો નજીકના ગામનો રસ્તો બતાવશો? મારી પાસે પૈસા છે. કોઈ ભોમિયાને

મારી સાથે માર્ગ ખતાવવા મોકલશે તો હું એને મહેનતાણું આપીશ. ’

અંદરથી તે સ્ત્રીએ તેને કેટલાય પ્રશ્નો પૂછ્યા. સ્ત્રીને આશ્ચર્ય થતું હતું કે, આવા નિર્જન સ્થળમાં કોઈ પ્રવાસી શી રીતે આવી શકે. યુવકનો સરળ જવાબ સાંભળી તેને વિશ્વાસ ખેડો, એની શંકાનું સમાધાન થયું. તેણે કહ્યું, ‘ ખમો, હું દાર ખોલું છું. આવી અંધારી રાતે તમને ખીનું સ્થળ મળવું મુશ્કેલ છે. ’

થોડીક વારમાં ખારણું ખુલ્યું, અને હાથમાં કાગળનું કાનસ લઈ એક સ્ત્રી દાર પાસે આવી ગિભી. તેણે કાનસ એવી રીતે પ્રકટ્યું હતું કે, તેનો અધો પ્રકાશ યુવકના મુખ પર જ પડે, અને પોતાનો અહેસાસ અંધારામાં જ રહે. થોડી વાર યુવકના મોં સામે તે મૂળી મૂળી જોઈ રહી. પછી એણી, ‘ જરા રહો, હું હમણાં જ પાણી લઈને આવું છું. ’ તરત જ તે ઘરમાંથી પાણીનો લોટો અને ટુવાલ લઈ આવી, યુવકને તેના પગ ધોવા માટે કહ્યું. યુવક જોડા ગિતારી, પગ ધોઈ જૂંપડીમાં સ્ત્રીની પાછળ દાખલ થયો. જૂંપડીમાં એક જ ઓરડો હતો, અને પાછળની તરફ એક નાનું રસોડું હતું. યુવતીએ તેને ખેંસવા આમ્મન બિછાવી દીધું, અને તાપવા માટે સગડી લઈ આવી.

હવે ચિત્રકરે સ્ત્રીને ધ્યાનથી જોઈ. તેનું અથોક રૂપ જોઈ તે ચકિત થઈ ગયો. યુવતી તેનાથી બેચાર વર્ષે જ મોટી દેખાતી હતી. તે પૂર્ણચૈવના હતી. તેને જોતાં જ સડેજો સમગ્ર શકાય એમ હતું કે, તે ગ્રામ્યવનિતા નથી. યુવતીએ ખૂબ જ મધુર સ્વરે કહ્યું, ‘ હું અહીં એકલી જ રહું છું, અને કોઈનું આતિથ્ય કરતી નથી. પણ, આ અંધારી રાત્રે મુસાફરી કરવામાં જોખમ છે. અહીંથી થોડેક દૂર થોડાક ખેડૂતોનાં ઘર છે, પણ કોઈના ખતાવ્યા સિવાય, ત્યાં જવાય એવું નથી. સવાર સુધી તમે અહીં રોકાઈ જાઓ. નમને

સૂવા માફક મળશે, અને થોડુંક ભોજન પણ મળશે. કદાચ, તમને ખૂબ ભૂખ લાગી હશે. પણ, મારી પાસે ચાખા અને થોડીક ભાજી સિવાય બીજું કશું જ નથી. આપ ખાનું ન લગાડશો.'

પ્રવાસી યુવક ભૂખથી વ્યાકુળ હતો. જે મળે તેનાથી તેને સંતોષ થાય એમ હતું. યુવતીએ રસોડામાં જઈ ચૂલો સળગાવ્યો; અને ભાત તથા શાક બનાવી કાઢી. ખૂબ આશ્ચર્યથી ખીરસી તેને જમાડ્યો. યુવક જમ્યો ત્યાં સુધી તે ચૂપ જ બેસી રહી. યુવક પોતાના સવાલોના જવાબ 'હા' અને 'ના'માં સાંભળી આખરે ચૂપ થઈ ગયો.

બેંકો બેંકો તે ચારે બાજુ જોવા લાગ્યો. ઘર નાનું પણ અતિ સ્વચ્છ અને સુઘડ હતું. જમવાના વાસણો એકદમ સ્વચ્છ અને ચકચકિત હતાં. ઓરડામાંના કોઈ સામાન કિંમતી નહોતો; પણ જે બેચાર વસ્તુઓ હતી તે બધું સુંદર હતી. દિવાલ પર કપડાં તથા વસ્તુઓ રાખવાની જે છાજલીઓ હતી, અને આરિયા ઉપર ટ્રામળના જે ચાકળા હતા તેમાં વાસંતીસતા, સાગરતરંગ, ગિરિમાળા, મેઘરાજ અને મગનવિહારી તારાનાં ચિત્રો અંકિત હતા. ઓરડાના એક ખૂણામાં વેદી હતી. તેમાં જાપના નકશીદાર બે નાનાં ઢાર ખુદ્દાં હતાં. અંદર એક રમૂતિચિહ્ન હતું. એની બન્ને બાજુ ફૂલના મુચ્છા ધરાવેલાં હતા. સામે એક દીવો જલાવેલો હતો. તે વેદીની પાછળની બ્લિન્ડ પર એક અપૂર્વ-સુંદર ચિત્ર કટકતું હતું. તે ચિત્ર 'દયાદેવી'નું હતું. તેમના મસ્તક પર ચંદ્રકલા મુકુટ માફક શોભાવમાન હતી.

યુવકના જમીને કાગળા કરી રહ્યા પછી તે યુવતી બોલી, 'મારી પાસે બહુ સારી પથારી નથી, અને મચ્છરદાની પણ કાગળની જ છે; તમે તેમાં આરામ કરો. એ પથારી મારી જ છે, પણ, આજ રાતે મારે બહુ કામ છે. તેથી મને સૂવાનો સમય જ નહીં મળે.'

યુવકને થયું કે, આ અપૂર્વ સુંદરી કોઈ અજ્ઞાત કારણથી જ આ જંગલમાં એકલી રહે છે. તે અતિથિને સત્કારવા માટે જ પોતાની પથારી આપી રહી છે, અને કામનું તો માત્ર બહાનું જ છે. યુવકે પોતાની અનિચ્છા બતાવી કહ્યું કે, તેમણે તેના માટે આવું કપટ ભાગવવાની જરૂર નથી. તેના માટે તો જમીન ઉપર એક ચટાઈ પણ પૂરતી છે, અને બચાર મચ્છર કરડવાથી તેને કશી ય હાનિ નહિ પહોંચે. પણ, યુવતી મોટી બેનત્રી અદાથી જીદ કરવા લાગી કે. તેણે તેની વાત માનવી જ પડશે. ખરેખર, તેને રાત્રે કામ છે, અને તેથી જ તે બધું જલદી આંટાંથી રાત્રિના કામ માટે કુરમદ મેળવવા માંગે છે. આખરે યુવક તેનો આગ્રહ ટાળી ન શક્યો. આરંધા એક જ હતો. યુવતીએ પક્ષંગ પર પથારી પાથરી, મચ્છર-દાની આંધી દીધી, અને પાનળા લાકડાનો એક પડદો દેવસ્થાન અને પક્ષંગ વચ્ચે મૂકી આડ બતાવી દીધી. યુવક સમજી ગયા કે, યુવતી હવે એકાંત દેવું છે. અનિચ્છાએ પણ તેને સ્વપ્ના જવું પડ્યું.

પ્રવાસી યુવક બહુ થાકેલો હતો, તેથી પથારીમાં પડતાં જ તે જાગી ગયો. પણ કેટલાક કલાક પછી કંઈક અદ્ભુત અવાજ સાંભળી તે એકદમ ચમકીને જાગી ગયો. તે મનુષ્યના પગનો અવાજ હતો. હરવાહરવાથી જે જાતનો અવાજ થાય છે તેવો નહોતો, પણ ઉચ્ચ-નિત થઈ જાણે કોઈ પગ પછાડતું હોય એના જેવો તે અવાજ હતો. યુવકને શંકા પડી કે, કદાચ કોઈ ચોર નો નહિ હોય. તેની પાસે ચોરને ચોરી જવા જેવું કશું ય ન હતું. પણ તેને તે દયાળુ યુવતી માટે ચિંતા થવા લાગી. મચ્છરદાનીની બે ય બાજુ બે જાણિયાં હતાં. યુવકે તેમાંથી જેવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ વચમાં લાકડાનો પડદો હોવાથી એની પેલી બાજુ શું થાય છે તે જોઈ શકાય એમ નહોતું. તેને જૂમ પાડવાનો વિચાર આવ્યો, પણ શું છે તે જાણ્યા વગર જૂમ પાડવી એ તેને ઉચિત ન લાગ્યું. અવાજ પૂર્વવન્ત ચાલુ જ હતો, અને વધુ રહસ્યમય થતો જતો હતો. યુવકે તે યુવતીની રક્ષા માટે પોતાની

જાતની ય પરવા નહીં કરવાનો નિશ્ચય કરી, મચ્છરદાની ઉઠાવી, પલંગ-
માંથી નીચે ઊતર્યો, અને ધીમે ધીમે આગળ વધી, પડદા પાછળ
રહી તે ખીજી બાજુ જોવા લાગ્યો. તેણે જે દૃષ્ય જોયું તેનાથી તે
ખૂબ જ ચકિત થઈ ગયો.

વેદીના સામે જ તે યુવતી ભભકદાર કિંમતી પોશાક પહેરી
એકલી નૃત્ય કરતી હતી. તેના પોશાક મંદિરની નર્તકી જેવા હતા.
યુવકે કોઈ નર્તકીને કદિ ય આવો કિંમતી પોશાક પહેરતી જોઈ
નહોતી. આવા કિંમતી પોશાકથી સન્નિજન યુવનો તેને કોઈ અલૌ-
કિક સૌન્દર્યવાળી અપ્સરા સમ લાગી. સૌન્દર્ય કરતાં ય તેના નૃત્યે
તેને વધુ વિહ્વળ બનાવ્યો. પહેલાં થોડાંક વખત તો તેને મનમાં
ભય લાગવા માંડ્યો, ‘આ યુવતી કોણ હશે? કોઈ ભૂતપ્રેત તો
નહિ હોય?’ પણ, આ તો દયાદેવીના ચિત્ર અને શુદ્ધની પૂર્ણવેદી
સામે નૃત્ય કરતી હતી! આ અન્તે વાતથી તેના સંદેહ નાશ પામ્યો.
આવો ખેટો તક કરવા માટે તે મનમાં શરમાવા લાગ્યો.
પોતાનું નૃત્ય કોઈ જુએ તેમ યુવતી ઇચ્છતી નથી એ યુવક
સમજી ગયો. યુવતીનો એ અતિથિ હતો, તેણે તુરત જ મચ્છરદાનીમાં
પાછા ચાલ્યા જવું જોઈતું હતું, પણ તે એટલો અધો મુગ્ધ થઈ
ગયો હતો કે, તેનું તેને ખાન જ ન રહ્યું. આવું અપૂર્વ નૃત્ય તેણે
જીવનમાં કદિ ય જોયું નહોતું. યુવતીની નૃત્યકલા તેને અતિ ઉત્તમ
અને આકર્ષક લાગી. યુવતીનું નૃત્ય એકાએક પૂર્ણ થયું, અને
પોશાક ઉતારવા પાછી ફરતાં યુવકને જોઈ ને ચમકા ગઈ.

યુવક પોતાની બૂલ માટે ક્ષમા માગવા લાગ્યો. તેણે જણાવ્યું
કે, ‘હું પદ્મવિનિતી એકાએક જાગી ગયો. અવાજ ધીમે હોવાથી
મને શંકા થઈ કે, કોઈ ચોર તો ઘરમાં પેડો નહિ હોય. મને મારી
ચિંતા ન હતી. પણ મારે અવસ્ય તમારું રક્ષણ કરવું જોઈએ. એથી
હું પલંગ પરથી નીચે ઊતરી આગળ વધ્યો. હું મારાં આ નૃત્ય
બદલ ધણો દિલગીર છું. પણ, મારા કુતુહલ માટે મને માફ

કરો ! આજના તમારા વર્તન પરથી તમે કોણ છો, અને આવું અપૂર્વ નૃત્ય તમે ક્યાંથી શીખ્યાં એ જાણવાની મારી આતુરતા હું દયાવી શકું એમ નથી. મેં પાટનગરની તમામ પ્રખ્યાત નર્તકીઓના નૃત્ય જોયાં છે; પણ, તેઓ તમારા જેવું સુંદર નૃત્ય કરી શકતી નથી. તમારું નૃત્ય જોઈ હું એટલો બધો મુગ્ધ થઈ ગયો કે, સારા-નરસાનો વિવેક હું ભૂલી ગયો હતો !'

પહેલાં તો યુવતી બહુ કોધે ભરાઈ ગઈ હતી. પણ, યુવકની વિવેકમય વાતો સાંભળી તેના ચહેરા પરથી કોધના ભાવો વિલીન થઈ ગયા. આછા સ્મિત સાથે તે યુવકની સામે જ બેઠી અને બોલી, 'હું તમારા પર નારાજ કે ગુસ્સે નથી થઈ, પણ તમે મારું નૃત્ય જોઈ ગયા એથી મને દુઃખ થાય છે. મને એકલીને આ રીતે નૃત્ય કરતી જોઈ તમે મને માંડી જ ધારી લીધી હશે. તમારો આગ્રહ જોઈ હું મારી કથની કહું છું.'

યુવતીએ પોતાની કથની શરૂ કરી. યુવકને હવે યાદ આવ્યું કે, તેણે બાળપણમાં આ યુવતીનું નામ સાંભળ્યું હતું. તે પાટનગરની એક સર્વશ્રેષ્ઠ નર્તકી હતી. રાજલક્ષ્મી તેના પગમાં આળોટતી હતો. તેનું સૌંદર્ય અજોડ હતું. પરંતુ, એકાએક એક દિવસ બધાની મમતા ત્યાગી તે ક્યાંક અદૃશ્ય થઈ ગઈ. કોઈનેય તેનો પત્તો ન લાગ્યો. તેની સાથે એક યુવક પણ ગૂમ થઈ ગયો હતો. તે તેનો પ્રેમી હતો. યુવક સાવ નિર્ધન હતો. પણ, યુવતી પાસે જો હતું તેમાંથી જ અન્ને સંતોષ મानी હુંગરાઓમાં એક કુટિર બનાવી સુખેથી રહેવા લાગ્યાં. તેઓ એક બીજામાં લીન હતાં. યુવક યુવતીને અનહદ પ્રેમ કરતો હતો. તેનું નૃત્ય જોવું તે જ તેના જીવનનો મહત્ત્વ આનંદ હતો. સંખ્યા થતાં જ તે પોતાનો પ્રિય રાજ અજાવતો, અને યુવતી તેના તાલ પર નૃત્ય કરતી. પણ, શિયાળાની ઋતુમાં તે એકાએક માંદો પડી અવસાન પામ્યો. તેની પ્રેમિકાની તનમનની સેવા પણ તેને બચાવી ન શકી. ત્યારથી યુવતી તેની

સ્મૃતિની પૂજા કરે છે. દિવસના તે તેના સ્મૃતિચિહ્નને ફૂલદીપથી શણગારે છે, અને રાત્રિએ પહેલાંની માફક જ તેની સમક્ષ નૃત્ય કરે છે. થાક્યાપાક્યા જીથેલા અતિથિની નિદ્રા ભંગ કરવાની તેની જરાય ઇચ્છા ન હતી. પણ, પ્રેમી આગળ નૃત્યનૈવેદ્ય ધરાવ્યા વગર એનું મન કેમ માનં ? એટલે, ખૂબ ધીમા પગલે નૃત્ય કરવા લાગી.

યુવતી ચા લઈ આવી. યુવકે તેની સાથે બેસી ચા પીધી, અને યુવતીના આગ્રહને વશ થઈ તે પાછો પથારીમાં જઈ સૂઈ ગયા. સવારમાં જાગ્યો ત્યારે તેને જૂખ લાગી હતી. યુવતીએ તેના માટે બોજન તૈયાર કરી રાખ્યું હતું. બોજન રાત્રિના જેવું જ સાધારણ અને સાદું જ હતું. યુવતીએ પોતાના માટે કશું રાખ્યું નહિ હોય એમ તેને લાગવાથી તેને જૂખ હોવા છતાં તે પેટ ભરીને જમ્યો નહિ. જતી વખતે તે યુવતીને બોજનખર્ચના થોડાક પૈસા આપવા લાગ્યો. પણ, તેણે તે ન લેતાં કહ્યું, ‘ મેં તો તમને સાધારણ સાદું બોજન જ આપ્યું છે, તેનું મૂલ્ય હોય નહિ. અને, દ્રવ્યની ઇચ્છાથી તો મેં તમને જમાડ્યા નથી. મેં અતિથિસ્તકારની ભાવનાથી જ તમને જમાડ્યા છે. આપને અગવડ તો ઘણી પડી હશે. એ બદલ હું આપની ક્ષમા યાચું છું, અને મારી આ અદ્ય સેવાનું સ્નેહસંભારણું રાખશો તો હું મારી જાનને ધન્ય માનીશ. ’

યુવકે પૈસા આપવા ફરી એક વાર આગ્રહ કર્યો, પણ પોતાના આગ્રહથી યુવતીને દુઃખ થાય છે તે જોઈ નહોતો શબ્દોમાં પોતાની કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરી તે ચાલી નીકળ્યો.

તેનું ધ્યાન જાણે અહીં જ ચોંટી ગયું હતું. તેના પગ આગળ વધવાની ના પાડતા હતા. યુવતીના શીલ અને સૌંદર્યથી તે ખૂબ પ્રભાવિત થઈ ગયો હતો. યુવતીના સૌંદર્ય અને સદ્ભાવથી વિસ્મિત થયેલો એ પ્રવાસી એનો આભાર માનીને ચાલતો થયો. યુવતીએ ચાંદિય કેડીએ ચઢી ગયો.

યુવતી એ દેખાયો ત્યાંસુધી તેની પાછળ જોતી જોતી જૂંપડીના દારમાં ઝિલી રહી. કલાકેક ચાલ્યા પછી યુવક પોતાના પરિચિત માર્ગ પર પાછો આવી ગયો. પોતાનું નામ યુવતીને કહેવાનું બુલી જવા બદલ તેને ગ્દાનિ ઝિપછ. પણ, કહ્યાથી ફાયદો ય શો હતો? છવનભરનો હું તો નિર્ધન છું, અને નિર્ધન જ રહીશ! મારાથી એને મદદ થઈ શકે એમ નથી એમ વિચારી એણે મનને વાળ્યું.

[૨]

કેટલાં ય વર્ષો વહી ગયાં, કેટલાં ય પરિવર્તનો થઈ ગયાં. ચિત્રકાર પણ હવે વૃદ્ધ થઈ ગયાં છે. કેવળ તે વયમાં જ વધ્યો નથી, તેની યશ અને લક્ષ્મી પણ વધી ગઈ છે. તેના આશ્ચર્યજનક ચિત્રલેખનથી ઘણા ય કલાપ્રેમી શ્રીમંતોએ તેને અખૂટ ધન આપ્યું છે. હરે તે ખોતે પણ એક શ્રીમંત છે, ને પાટનગરમાં એક સુંદર ભવનમાં રહે છે. જપાનના દૂરદૂરના પ્રાંતોમાંથી કેટલા ય વિદ્યાર્થીઓ તેની પાસે વિદ્યા શીખવા આવે છે. તેઓ તેની પાસે જ રહી, તેની સેવા કરી, વિદ્યા શીખે છે. ચિત્રકાર ખૂબ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે.

એક દિવસ એક વૃદ્ધા તેના ભવન પાસે આવી, અને ચિત્રકારને મળવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી. નોકરચાકરોએ તેના દીનદીન વેશથી તેને કોઈ બિખારણુ ધારી લીધી, અને મળવાનું કારણ નોંધડાઈથી પૂછ્યું. વૃદ્ધાએ જવાબ આપ્યો, ‘હું શું કરવા આવી છું તે કહત હું તમારા શેઠને જ કહીશ.’ નોકરોએ તેને ગાંડી ધારી લીધી, અને તેથી ‘ચિત્રકાર ઘરમાં નથી, અને પાછા ક્યારે આવશે તે કંઈ નક્કી નથી,’ એમ કહી તેને પાછી કાઢી.

પણ, વૃદ્ધા તો હમેશાં આવવા લાગી. અઠવાડિયા પછી અઠવાડિયાં વીતી ગયાં, છતાં પણ તે રોજ નિયમિત રીતે આંટા મારતી જ રહી. નોકરો તેને રોજ કંઈ ને કંઈ બહાનું બતાવી પાછી કાઢતા.

‘આજ શેઠની તમિયત સારી નથી’ ‘આજ શેઠ પાટીમાં ગયા છે’ વગેરે. છતાં ય, વૃદ્ધાએ તો પોતાની ફોટલ લૂમડાંમાં અધિલી પોટલી સહિત રોજ આવવાનું ચાલુ જ રાખ્યું.’

આખરે ચિત્રકારના નોકરોને લાગ્યું કે, આ ડોશી રોજ આવે છે તો ચિત્રકારને ખબર તો આપીએ. તેમણે શેઠને જાણિને કહ્યું, ‘બહાર એક ડોશી આવી છે. દેખાવ પરથી તો ભિખારણ જેવી લાગે છે, પણ લગભગ એ મહિનાથી રોજ આવે છે, અને આવવાનું કારણ આપના સિવાય બીજા કોઈને કહેવા ઇચ્છતી નથી. પહેલાં અમને તે માંડી લાગી, તેથી અમે તેને રોજ પાછી કાઢતા. પણ, છતાં તે રોજ નિયમિત રીતે આવે છે. તેથી અમને લાગ્યું કે, આપને આની ખબર આપવી જોઈએ.’

ચિત્રકારે જરા ગરમ અવાજે કહ્યું, ‘તમે લોકોએ મને અત્યારસુધી કેમ ન જણાવ્યું?’ અને તરત જ તે પોતે બકાર ખેંચી, અને વૃદ્ધાનું સ્વાગત કર્યું. તે પોતે ય એક વખત ગરીબ હતો તે વાત તે બૂલ્યો નહોતો. તેણે વૃદ્ધાને પૂછ્યું કે, તેમને શું કામ છે.

વૃદ્ધાએ કહ્યું, ‘હું ધનધાન્યની આશાએ આવી નથી, પણ તમને એક જ પ્રાર્થના કરવા આવી છું. તમે એક ચિત્ર દોરો આપવા મારા પર મહેરબાની કરશો.’ ચિત્રકાર આથી આશ્ચર્ય પામ્યો. તેણે વૃદ્ધાને અંદર આવવા કહ્યું. વૃદ્ધા અંદર ગઈ, અને અંદર ઓરડામાં એક બાજુ નીચે બેસી પોતાની પોટલી છોડવા લાગી. પોટલીમાં એક જૂનો નર્તકાતો પોશાક હતો. તે ઠેકઠેકાણેથી જરી ગયો હતો, અને લાંબા કાળને લીધે તેનો રંગ પણ બીડી ગયો હતો. છતાં પણ પહેલાં તે ઘણો સુંદર, આકર્ષક અને કિંમતી હશે એમ લાગતું હતું.

જ્યારે વૃદ્ધા ધીમેધીમે પોશાકને સરખો કરી રહી હતી ત્યારે ચિત્રકાર વિચારવમળે ચઢ્યો હતો. તે કશુંક યાદ કરવા પ્રયત્ન કરતો હતો, પણ તેને કશું ય યાદ આવતું નહોતું. એકાએક તેને

બધું યાદ આવી ગયું. તેના માનસચક્ત્ર સામે પર્વત પરની કુટિર તરી આવી, જ્યાં તેનો આદરસત્કાર થયો હતો. નાની કુટિર, કાગળની મચ્છરદાની, પૂજની વેદી, મધ્યરાત્રિએ પેલી યુવતીનું એકાંત નૃત્ય એ બધું તેના સ્મરણપટ પર સજીવ થઈ ઊઠ્યું. તેણે ચક્રિત થઈ વૃદ્ધાને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી કહ્યું, ‘ મને માફ કરો ! હું નમને ભૂલી ગયો હતો. આપણે આજથી ચાળીસ વર્ષ પહેલાં મળ્યાં હતાં. આપે મને આપના ઘરમાં બાંધે જ આદરથી એ અંધારી રાત્રે આવકાર્યો હતો. આપે મને આપની પથારી પાથરી દીધી હતી. મેં આપનું નૃત્ય પડદા પાછળથી જોયું હતું. અને આપે આપનો ઇતિહાસ પણ મને સંભળાવ્યો હતો. હું આપનું નામ હજી પણ ભૂલ્યો નથી. ’

તેની વાતથી વૃદ્ધા આશ્ચર્યથી સંક્રાંતિ થઈ અને ગરીબાઈથી તેની સ્મરણશક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ હતી, તેથી પહેલાં તે તે વૃદ્ધા કશોય જવાબ આપી ન શકી. પણ, ચિત્રકારના નમ્ર સ્વરે કરેલા તેના નિવાસસ્થાનના વર્ણને તેને તેના ધાંધલા દિવસોની યાદ તાજી થઈ ગઈ. તેણે સંજ્ઞા નેત્રે કહ્યું, ‘ પ્રભુ જ મને અહીં દોરી લાવ્યો છે. જ્યારે આપની પવિત્ર પદ્મસૂત્રી મારી ઝૂંપડી પાવન થઈ હતી તે વખતના અને અત્યારના મારા દેખાવમાં ભારે પરિવર્તન થયું છે. ભગવાન ભુદની મહદ્ કૃપાથી જ આપ મને ઓળખી શક્યા. ’

પછી તેણે પોતાની વિતકકથા સવિસ્તાર કહી. ચિત્રકારના ગયા પછી તેની સ્થિતિ કંફાડી થઈ ગઈ હતી, અને નાટ્યટકે પોતાની કુટિર છોડી તેને પાટનગરમાં પાછા આવવું પડ્યું હતું. પાટનગરમાં તેનું નામ પણ ભૂલાઈ ગયું હતું. પોતાની કુટિર છોડનાં તેને ઘણું દુઃખ થયું હતું. અને, જ્યારે વૃદ્ધત્વ અને અશક્તિથી તેણે વેદી સમક્ષ નૃત્ય કરવાની ક્ષમતા ખોઈ ત્યારે તેનું મન માનસિક વેદનાથી ભરાઈ ગયું. જાણે તેના પ્રિયતમના આત્માથી તેનો ફરીને વિચ્છેદ થઈ ગયો ન હોય. હવે તે નર્તકીના પોશાકમાં નૃત્યના હાવભાવવાળું પોતાનું

એક ચિત્ર બનાવડાવવા ઇચ્છે છે, અને તેને તે વેદીના સામે ટાંચી રાખશે. પોતાની આ ઇચ્છા પૂરી કરવા તે પ્રાર્થના કરે છે. તે બીજા કોઈ સાધારણ ચિત્રકાર પાસે જવાને બદલે તે તેના જેવા રાજચિત્રકાર પાસે એટલા માટે આવી છે, જેથી તેનું ચિત્ર સુંદર અને, અને, ચિત્ર તૈયાર કરતાં કામ આવે તે ઉદ્દેશથી નૃત્યનો પોશાક પણ પોતે સાથે લાવી છે.

ચિત્રકારે તેની વાત સાંભળી રહ્યા પછી આછા સ્મિત સાથે કહ્યું, ‘આજ જેવું ચિત્ર માંગો છો તેવું જ ચિત્ર હું આપને બનાવી આપીશ. પણ, આજે હું જરા કામમાં રોકાયેલો છું. જો આપ કાલે આવો તો હું મારા બનતા પ્રયત્ને તેને ચિત્રવાનું શરૂ કરી દઈશ.’

વૃદ્ધાએ કહ્યું, ‘પરન્તુ, મારે એક અગત્યની વાત આપને કહેવાની છે, પણ કહેતાં મને સંકોચ થાય છે. હું આપને ચિત્રના મહેનતના બદલામાં કશુંય આપી શકું તેમ નથી. મારી પાસે આ નૃત્યના પોશાક સિવાય બીજું કશુંય નથી. હું આપને કેવળ તે જ આપીશ. અત્યારે તો તે જીર્ણ અને જાંબા છે, પણ એક દિવસ તે ઘણો કિંમતી હતો. છતાંય એક પ્રાચીન વસ્તુ તરીકે તેની કિંમત આંકી આપ કૃપા કરી તેના સ્વીકાર કરશો એવી હું આશા રાખું છું. આજકાલ નર્તકીઓ આવો પોશાક પહેરતી નથી.’

ચિત્રકારે જવાબ આપ્યો, ‘આપ તેના માટે જરાય ચિંતા ન કરશો. આપનું ઋણ ચૂકવવાની મને તક મળી એથી મને ઘણો આનંદ થાય છે. કાલથી જ હું આપનું ચિત્ર બનાવવાનું શરૂ કરી દઈશ.’

વૃદ્ધાએ ત્રણ વખત નમન કરી પોતાની કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરી કહ્યું, ‘મને માફ કરશો. મારે આપને થોડી વિનંતી કરવાની કે, આપ આજ મને જેવી જુઓ છો તેવી ચિત્રમાં મને અંકિત કરો તેમ હું નથી ઇચ્છતી. તમે મને પ્રથમ જોઈ તે વખતે મારું જે રૂપ

હવું તે જ રૂપમાં હું મારું ચિત્ર બનાવડાવવા માશું છું.’

ચિત્રકારે જવાબ આપ્યો, ‘હા, આપનું એ વખતનું અપાર્થિવ રૂપ મને બરાબર યાદ છે.’

વૃદ્ધા ધન્યવાદના રૂપમાં ફરી વાર તેને નમન કરી બોલી, ‘આપને મારો પહેલાંનો ચહેરો યાદ છે, તો કૃપા કરી આપ મારું ચિત્ર તે મુજબ જ બનાવજો. મારું રૂપયોગન આપ કૃપા કરી મને પાછું લાવી આપો, જેથી હું મારા પરસોડવાસી પ્રિયાત્માને એનું નૈવેદ્ય ધરી શકું. મારા નૃત્યમાં જે ત્રુટિ પડી છે તે આ ચિત્ર જોઈને મને એ માફ કરે.’

ચિત્રકારે તેને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું, ‘આપ નિશ્ચિત રહો. કાલે આવજો. હું આપને સુંદર નર્તકીના રૂપમાં જ ચિત્રી આપીશ. એક સર્વશ્રેષ્ઠ શ્રીમંતનું ચિત્ર તૈયાર કરવામાં હું જેટલું ધ્યાન આપું છું અને મહેનત કરું છું, તેનાથી ય અધિક ધ્યાન અને મહેનતથી હું આ ચિત્ર આપને બનાવી આપીશ. આજ જરૂર કાલે આવજો.’

[૩]

વૃદ્ધા બીજા દિવસે નિયત કરેલા સમયે આવી. ચિત્રકારે એક શ્વેત, કામળ રેશમ ઉપર તેનું ચિત્ર અંકિત કરવું શરૂ કર્યું. તેના શિષ્યો જે વૃદ્ધાને પોતાની સમક્ષ બેઠાં રહ્યા હતા તે તે નહોતા. ચિત્રમાં તો એક મૃગનયની, ક્ષત્રી જેવી નાબુક દેહલતાવાળી, સોનેરી પોશાકમાં ઓપતી એક અક્ષરો હતી. ચિત્રકારની પીંછાના બદ્ધ એ તેનું વિરુપ્ત સૌંદર્ય અને યૌવન પાછું આવી લાગ્યું હતું. ચિત્ર સમાપ્ત કરી ચિત્રકારે તેના પર પોતાના હસ્તાક્ષર કર્યાં, અને એક બીજા મોટા રેશમપટ ઉપર લગાડી, ઉપરનીએ સિંકાર લાકડાની હાથીદાંત જડિત નકશીદાર પટી લગાડી આપી. તેને ટાંગવા માટે રેશમની એક દોરી આંધવાનું પણ તે ન ભૂલ્યો. પછી તે ચિત્રને

સફેદ લાકડાના એક સુંદર ઓક્સમાં મૂકી, તે ઓક્સ તે વૃદ્ધાને ભેટ
 થયું. તેની ઇચ્છા વૃદ્ધાને થોડુંક ધન આપવાની હતી, પણ તેના
 અતિ આગ્રહ છતાં વૃદ્ધાએ તે ન લીધું. તે સજ્જાનેત્રે બોલી,
 ‘મને માફ કરો, મારે ધનની જરાય જરૂર નથી. કેવળ આ ચિત્ર
 માટે જ મેં ભગવાન તથાગતને કેટલીય પ્રાર્થના કરી હતી. મારી
 પ્રાર્થના કૃપા છે. આ જીવનમાં હવે મારે બીજું કોઈ કામના રહી
 નથી. આ રીતે કેવળ નિષ્કામ ચિત્તે જ હું મરી શકું તો મને
 નિર્વાણ જરૂર મળશે. આપને આપવા આ જીર્ણ પોશાક સિવાય
 મારી પાસે બીજું કશુંય નથી તે વિચારથી મને દુઃખ થાય છે.
 કૃપા કરી આપ તેના સ્વીકાર કરો. આપનું બાકીનું જીવન પણ
 સુખમાં પસાર થાય તે માટે હું ભગવાન તથાગતને પ્રાર્થના કરીશ.
 આપે મારા પર જે દયા કરી છે તે અમૂલ્ય અને અતુલનીય છે.’

ચિત્રકારે સરિમત કહ્યું, ‘મેં દયા જેવું કશુંય નથી કયું.
 આપનો પોશાક સ્વીકારવાથી આપને જે સન્તોષ થતો હોય તો હું
 તેનો સ્વીકાર કરું છું. તેનાથી મારી પાછલી મધુર સ્મૃતિઓ તાજ
 થશે. આપ ક્યાં રહો છો તે મને કહો. ચિત્ર ટાંચ્યા પછી હું તેનું
 ફરી એક વાર દર્શન કરવા આવીશ.’

આ પ્રશ્ન પૂછવા પાછળ ચિત્રકારનો એક ઉદ્દેશ હતો. વૃદ્ધાનું
 હૃદયનું જાણવા પછી તે તેને મદદ કરી શકે.

પણ, વૃદ્ધાએ તેને કોઈ રીતે પોતાનું સરનામું ન આપ્યું. તેણે
 ઘણા નામ અને પ્રાર્થનામય સ્વરે જણાવ્યું કે, તેનું ઘર ઘણું જ દીન
 અને દીન છે. ચિત્રકાર જેવી સગવડપ્રતિષ્ઠ વ્યક્તિને જવાબો આપ
 તે સ્થળ નથી. તેને ઘણા ઘણા ધન્યવાદ આપી, ચિત્ર લઈ એ
 આવી ગઈ.

ચિત્રકારે પોતાના એક શિષ્યને બોલાવી કહ્યું, ‘તું તેની પાછળ
 પાછળ જઈને તે ક્યાં રહે છે તે જોઈ આવ. પણ, એવી રીતે જજે
 કે તેને ખબર ન પડે!’

શિષ્ય તરતજ તેની પાછળ રવાના થયો. બહુ વારે પાછા આવી ચિત્રકારને તેણે કહ્યું, ‘હું’ તેની પાછળ પાછળ શહેરની બહાર નદીકિનારા સુધી ગયો. જ્યાં અપરાધીઓનું વધસ્થાન છે તેની પાસે જ એક ખૂબ જીર્ણ અને ચિરમાર ઝૂંપડીમાં તે રહે છે. તે ઘણી ઉજ્જડ અને ગંદી જગ્યા છે. ભૂતપ્રેતના નિવાસસ્થાન જેવું ભયાનક સ્થાન છે.’

ચિત્રકારે કહ્યું, ‘ગમે તેવું ભયાનક સ્થળ હોય તો ય મને કાલે તું’ ત્યાં લઈ જજે. મારાં જીવનાં મારે તેને અન્નવસ્ત્રની ખોટ ન પડવા દેવી જોઈએ. મારે તેની સંભાળ રાખવી જોઈએ.’

અધાને આશ્ચર્ય પામતા જોઈ ચિત્રકારે યુવાન નર્તકી નીકળી અધાને કહી સંભળાવી. સાંભળ્યા પછી અધા અવાક થઈ ગયા, અને ચિત્રકારના વર્તનનું રહસ્ય અધાને સમજાઈ ગયું.

[૪]

બીજો દિવસે સૂર્યોદયથી સહેજ પહેલાં ચિત્રકાર પોતાના શિષ્ય-સમૂહ સાથે શહેર બહાર નદીકિનારે પેલા ભયાનક સ્થળે જઈ પહોંચ્યો. તે સમાજથી લડધૂત થયેલાઓનું નિવાસસ્થાન હતું.

ઝૂંપડીનું દાર અંધ જોઈ, કેટલીય વાર તેમણે તે અખડાન્યું. પણ, અંદરથી કંઈ જવાપ ન મળવાથી દારને સહેજ કેલતાં જ તે ખૂટી ગયું. તેઓ અંદર દાખલ થયા; તે જ ક્ષણે ચિત્રકારના ચિત્તમાં વર્ષો પહેલાંની પેલા કુટિરપ્રવેશની યાદ તાજ થઈ આવી.

તેમણે અંદર પ્રવેશી જોયું તો વૃધ્ધાનાં ચિંથરેલાં કૃશ દેહ ભૂમિ પર પડ્યો છે. ત્રાકડાના એક આજડ ઉપર ચિત્રકારે ચાળીસ વર્ષ પહેલાં જોયેલું સ્મૃતિચિન્હવાળું સિંહાસન પડ્યું છે. તેમાં ખેલું સ્મૃતિચિન્હ હજી પણ પહેલાંની જેમ જ હયાત છે. પાસે જ દીપ જલી રહ્યો છે. પણ, તેની પાછળનું દયાદેવીનું ચિત્ર નથી. ત્યાં તેના અદલે ચિત્રકારદ્વારા ચિત્રિત નર્તકીનું ચિત્ર ચટકી રહ્યું છે.

ઔરડામાં કેવળ એક બિખ્ખુણીનું ચીવર, એક લાડી અને એક ભિક્ષાપાત્ર સિવાય બીજું કશું જ નહોતું.

ચિત્રકારે તેનું નામ દઈ તેને બેત્રણ વાર બોલાવી, પણ કશોય જવાબ ન મળ્યો. એથી તેણે નીચે નમી જોયું. વૃદ્ધા શ્વિત ન હતી.

તેના ચહેરા પર પહેલાંનાં સૌંદર્ય અને યૌવનને આભાસ અંકિત થયેલો હતો, અને ગરીબાઈ તથા વૃધ્ધત્વની રેખાઓ વિલુપ્ત થઈ ગઈ હતી. પોતાના કરતાં ય કોઈ મહાન ચિત્રકારનાં તુલિકા-દ્વારા અંકિત થયેલા આ ભાવો જોઈ, ચિત્રકાર પોતાનું મરતક નમાવી દીધું.

ધરાન

માનવતા:

લેખક : ' અજ્ઞાત '

તૂરિરી અગદાદનો એક ધનવાન નાગરિક હતો. ગરીબોને માત્ર આર્થિક મદદ કરીને એટલેથી જ એ અટકતો નહિ, પણ તેમનામાં હળવાભળવા એ પ્રયત્ન કરતો; એમનાં સુખદુઃખ ધીરજથી નમ્રપણે સાંભળતો; એમને સાંત્વનનાં એ મીઠાં વેણ કહી આશ્વાસન દેતો. આટલું કર્યો પછી જ એ જો કંઈ બની શકે તે આર્થિક મદદ કરી છૂટતો. આર્થિક મદદ કરવામાં જે એની ભાવના ઉચ્ચ હતી. તે એ: કે. એથી પોતાને વિચારી જીવન માળવાની અડ નક ન મળે, ને સાદા આચાર ને ઉચ્ચ વિચારમાં પોતાનું જીવન વ્યતીત થાય.

માનવી ઉપર નાનીમોટી આપત્તિઓ જીવનમાં આવી જાય છે. આવી આપત્તિઓને તૂરિરી હર્ષથી વધાવતો, ને સહન કરતો. એથી મંજાતો નહિ. પોતે ખૂબ સહનશીલ હતા. મોંઠે મોંઠે મૂઠી મૂતિ ધરાવતા માનવીઓને જોઈ એને કદી કોધ થતો નહિ. એ કહેતો, ' એ તો હોય. દુનિયા તો નરીનાવ સંજોગ છે. ' આવી સમજણોને ગુણ લાવવો અડ કહણુ છે, ને કોઈ વિરલા જ એને સાધ્ય કરી શકે છે. કેમકે, દરેક માણસ પોતાના મનથી પોતાને સૌથી વધારે મોટો ગણે છે. આવો માણસ કહે એ: ' એમાં શું ? એવ માણસ છે, ને આપણે માણસ છીએ. જાવા મારા જવા જ છે. '

તૂરિરીનું ઝમ એક કબિયાળી ને કદરૂપી સ્ત્રી સાથે થયું હતું. પરંતુ, એ એનાથી કદી વિમુખ થયો નહિ. ને પત્નીના દુર્ગુણોને

હંમેશાં એ ક્ષમા કરતો જ રહેતો. પત્ની યુવાન અને ખૂબસુરત નથી એવું વાક્ય એના મોંમાંથી કદી નીકળ્યું નહોતું. એ લેખક અને કવિ હતો, છતાં લેખનક્ષેત્રમાં પણ એ પ્રતિસ્પર્ધીઓના વિજયની લેશ માત્ર ઈર્ષ્યા કરતો નહિ, ને એમની સાથે પ્રેમપૂર્ણ મૈત્રી છેક લગી ટકાવી રાખતો. સારાંશ કે, એનું સમગ્ર જીવન દયા, નમ્રતા, ભક્તિ અને સંતોષના સુમધુર સંમિશ્રણ સમુદાય હતું. લોકોમાં એનું મહાત્મા અને ભદ્ર પુરુષ તરીકે સન્માન હતું.

પરંતુ, એની મુખાકૃતિ ઉપર સંસારથી વિરક્ત ત્યાગી સાધુ-મહાત્માઓના મુખ પર નજરે પડે છે તેવું માંભીર્ય વરનાતું નહોતું. એને પહેલી નજરે જોનાર તો કોઈ એમ જ કહે કે, આ માણસ ભારે ભોમવિદાસી ને કોધી હશે. આંખમાં ઘણી વાર આત્માનું પ્રતિબિંબ જોઈ શકાય છે. પણ, પોતાની આંખો રખે કોઈ વાંચી જાય એ ભયે તૂરિરી ઘણી વાર પોતાની આંખો મીંચી દેતો. એના આમ કરવા તરફ કોઈનું ખાસ ધ્યાન જતું નહિ.

અમદાવાદની નજીકમાં જ મૈત્રેય નામનો એક સાધુ રહેતો હતો. મોટા મોટા ચમત્કારો કર્યાની વાતો એના નામે બોલાતી હતી. એના દર્શને દૂર દૂરથી યાત્રાળુઓ આવતા હતા. એ વારેવારે સમાધિમાં બેસી જતો, જે કેટલોય લાંબો કાળ ચાલતી. એક વાર એ આવી સમાધિમાં બેઠેલો, જે નવ્વાણું વરસ લગી ચાલેલી. સમાધિ દરમિયાન એના ખભા ઉપર પક્ષીઓએ માળા બાંધી દીધા હતા, અને એની દાઢી છેક કમર સુધી પહોંચી હતી, ને આવી દાઢી ગાયના ભરાવદાર પૂંછડાનો ભાસ કરાવતી હતી. એનો દેહ આવી ઉગ્ર તપસ્યાથી સૂકાયેલા જાડના ટૂંકા જેવો થઈ ગયો હતો. આમ, આ તપસ્વીનો જીવનમાર્ગ—જીવનસિદ્ધાંત જ—સાવ નિરાળો હતો.

એક દિવસે એના દર્શનાર્થે આવેલા એક યાત્રાળુના આવા બોલ એના કાને પડ્યા :

‘ભાઈ, તૂરિરી તે તૂરિરી ! તૂરિરીની વાત જ ન્યારી. એ તો અદુરમઝદ(જગન્નિયંતા)નો અવતાર જ જણાય છે. એનો સ્વભાવ ખૂબ નેક છે. અદુરમઝદ ઇચ્છે, ને એના જેવા નેક માણસને પોતાની ઇચ્છા મુજબ કરવાનું વરદાન મળી જાય તો સારી કુનિયાનું કુઃખ ટાળી દે, એવો એ છે.’

મૈત્રેયની મુખમુદ્રા વધુ ગંભીર બની ગઈ. એવું લાગતું હતું કે, અદુરમઝદની વધુ ને વધુ સામીપ્યમાં એ મનોમન ગઈ રહ્યો હતો. કેટલીક ક્ષણ વિચાર કરી એણે યાત્રાળુને કહ્યું :

‘યાત્રાળુ, હું અદુરમઝદ પાસેથી તુરિરીને એવી શક્તિ તો નથી અપાવી શકતો, જેથી એ એની સર્વે ઇચ્છા પાર પાડી શકે. હા, એવું વરદાન મળે તો તો એ ખરેખર દેવકોટિમાં જ જતો રહે. પરંતુ, અદુરમઝદ પાસેથી એના સારું હું એવું વરદાન મેળવું છું, જેથી મહાત્મા તૂરિરીને જે વસ્તુ કરવાનો પ્રથમ ઉમંગ થશે, તે બનશે. અને, કાલ સવારથી જ એ કોઈ પણ બાબતમાં જે વસ્તુ કરવાની પ્રથમ ઇચ્છા કરશે તે આપોઆપ થઈને ઊભી રહેશે. તથાસ્તુ !’

યાત્રાળુએ કહ્યું : ‘મહાત્મા, આપનું બહુ યત્ને ! બીજી ઇચ્છાઓની જેમ તૂરિરીની પ્રથમ ઇચ્છા કે એનો પ્રથમ ઉમંગ ઉદાર અને પરમાર્થપૂર્ણ જ હશે, એની મને ખાતરી છે. પૂજ્ય મૈત્રેય, આપે મને એવી વાત કહી છે, જેથી માનવસમાજનું કલ્યાણ જ થશે. હું આપને એ સારું ધન્યવાદ આપું છું.’

જો મૈત્રેયની દાઢી થોડીક ઓછી ભરાવદાર હોત તો યાત્રાળુ એના મુખ પર મલપતું મંદ મંદ સ્મિત અવસ્થા જોઈ શકત, પરંતુ તરત જ થોડી ક્ષણોમાં સાધુએ નવનો ઢાળી દીધાં, ને એ ધ્યાન-મગ્ન થઈ ગયો.

યાત્રાળુ શહેરમાં પાછો વળી ગયો. આવતી કાલે તૂરિરીને એવી શક્તિ પ્રાપ્ત થશે, જેથી એ મહાન પરમાર્થનાં કાર્ય કરી શકશે. આ

વાતથી એનું ચિત્ત પ્રસન્નતા અનુભવતું હતું. કાલ તૂરિરીના ચમત્કારની જાણ લોકોને થશે. એની શક્તિ જોઈને લોકો ચકિત થઈ જશે.

બીજો દિવસે સ્વાભાવિક રીતે જ તૂરિરી એની પત્નીથી વહેલાં પથારીમાં બેઠો થઈ ગયો. પાસે સૂતેલી પત્નીની તરફ એ થોડા સમય તાકી રહ્યો. ને, આજે એને પત્નીની નિત્યની નોકારતાના જ વિચાર આવ્યો: ‘આવી પત્ની સાથે મારે પાનું ન પડ્યું હોત તો’ એવી જ એને સૌ પ્રથમ ઇચ્છા થઈ! પત્ની તૂરિરીની ઇચ્છાશક્તિને જોઈ એકાએક ઊભા થઈ ગઈ, ઊડીને પરસાળના બારણા આગળ આવી. ને પરસાળનો ઊંખર ઓળંગીને એણે ચાકની ફરસના પથર પર માથું પટકવા માંડ્યું. ને તૂરિરી ‘હાં, હાં’ કહે એ પહેલાં એ તૂરિરીના પનારેથી સદા સારુ ચાલી દૂર ગઈ!

બરથી તૂરિરી ગદાર નીકળ્યો. મારગમાં ભિખારીઓનું ટોળું મળ્યું. ને, એ ટોળું હાગલું જ તૂરિરી કને બાંધ માંગવા માંડ્યું. એણે ભિખારીઓને મોંમાંથી એકે કોર વેળુ પણ ન કહ્યું. તૂરિરીએ ભિખારીઓને પૈપેસો આપવા સારુ ખિસ્સામાં હાથ નાંખ્યો તો ખરો, પણ આજે એના દિવમાં સૌ પ્રથમ સાદગ્રિહ ઇચ્છા આવી ઊભી : ‘આ ભિખારીઓ જગત પરથી દુધારે ટળશે!’ ભિખારીઓને એ ભિક્ષા આપે એ પહેલાં તો એમનું આત્મનું ટોળું ટગડો થઈને ઢળી પડ્યું, રામશરણ થઈ ગયું!

થોડક આગળ આવ્યે, ત્યાં મંદાકિની નામની નગરની નામ-ચીન નર્તકી મળે. એ બહુ જ સુંદર હતી. ને આદર્શ ગુણકાના બધા લક્ષણો અનુભવતી હતી. એ તૂરિરીની પણ સ્નેહી હતી. એણે તૂરિરીને પોતાના ઘરે આવવા આગ્રહ કર્યો. તૂરિરી એના સ્નેહભીનો આગ્રહ ટાળી શક્યો નહિ. આજે પોતાની જીવનકદાની સુણાવતાં મંદાકિનીએ પોતાનું હૈયું તૂરિરી આગળ ખોલ્યું હતું. પણ, કોણ જાણે કેમ, તૂરિરીના દિવમાં સૌ પ્રથમ વિચાર એ જ આવ્યો કે, ‘મમે તેમ,

પણ આવું જીવન જાળવવા કરતાં, દેહ વેચવા કરતાં, મરવું જ ઉત્તમ છે !' ને, મંદાકિનીના એક હાથ હજુ તો તૂરિરીના હાથમાં છે, ને એ એમ ને એમ રહી ગઈ ! તૂરિરી ફાટી આંખે આ કરુણ દ્રશ્ય જોઈ રહ્યો.

મંદાકિનીના ધરંથી નીકળી એ જ્યારે આગળ ચાલ્યો ત્યારે રસ્તો રોકાને ઘોડાગાડીઓની દાર ઝેબેલી. ગાડીઓમાં કશું કસો-જ થયું હતું (જગડ્યું હતું). પણ, ગાડીવાળાઓ ગાડીના સમારકામમાં ધ્યાન આપવાને બદલે ટોળટપ્પા કર્યા કરતા હતા. તૂરિરીને ન કોણ જાણ કેમ આજે મનમાં ક્રોધ ચડ્યો. આવી રીતે પહેલાં પણ ઘણી વાર ગાડીઓની દાર વચમાં ઝેબેલી એને નડતી, પણ એ ભાગ્યે જ ક્રોધ કરતો. આજે એનાથી ક્રોધ થઈ ગયો, ને પ્રથમ જ એના મનમાં ઝિઝ્યું : ' આ ઘોડાગાડીઓ અને ગાડીવાળાઓ વચ્ચેથી ટળે તો નિરાંત ! ' આટલું બોલતામાં તો નમામ ઘોડાઓ ને ગાડીવાળાઓ ત્યાં ને ત્યાં જતાન પર ટળી પડ્યા, ને મરી ગયા !

એ જ દિવસે રાત્રિના સમયે એ નાટક જોવા ગયો. ત્યાં એને સરવિલકા નામના એક વિદ્વાન સાથે નાટકના એક ગીત સંબંધમાં ચર્ચા થઈ. સરવિલકા કહેતો હતો કે, એ ગીત નિઝામી રચિત છે, જ્યારે તૂરિરીને પૂરો વિશ્વાસ હતો કે, એ ગીત નિઝામીનું નહિ, પણ મહાકવિ સાદીનું રચ્યું છે. તૂરિરીને થયું : ' સાળું, આ સરવિલકાને શી રીતે સમજાવવો ? મને પૂરી ખાતરી છે કે, એ મહાકવિ સાદીનું જ છે. આવા ખાતરી જક્ક પડડનાર વિદ્વાનો જગતમાં ક્યાં સુધી રહેશે ? ' હાગસો જ વિદ્વાન સરવિલકા જમીન પર પડી ગયો, ને એને લોહીની ઊલટી થઈ, ને ત્યાં ને ત્યાં એનું પ્રાણપંથરું કાઢી ગયું !

જે નાટક એ જોઈ રહ્યો હતો તેના અંત સુખદ હતો. નાટકને સરસ સફળતા વરી હતી. પ્રેક્ષકોએ ઉલ્લાસમાં આવી જઈ તાળિયો બળવવી શરૂ કરી દીધી. તૂરિરીને પણ નાટકકારને સૌ સાથે અભિનંદન

આપવાનું મન જરૂર થયું; પણ, સાથે સાથે, એનો સાહિત્યકાર તરીકેનો ઉચ્ચ આત્મા એમ કહેતો હતો કે, આથી ઊંચા પ્રકારનાં નાટકો જરૂર રચી શકાય. હું પોતે પણ એવાં જરૂર રચી શકું. પણ, નાટકો લખવાનો ઇન્કારો આવા સાધારણ સાહિત્યકારોએ જ લઈ લીધો હોય ત્યાં સારા સાહિત્યકારોનો ક્યાં પત્તો ખાય? વચમાં મારગ કરીને ખસે તો ઊંચી કાટિના સાહિત્યકારો સારું સ્થાન થાય ને ! થયું. નાટકકાર સદા સારું આ જ્ઞાની દુનિયા છોડી ચાલ્યો ગયો.

આવી કારમી કલેઆમથી માનવહૃદયથી ધખકતા તૂરિરીના આત્માએ અપાર વ્યથા અનુભવી. એ ખૂબ ઉદાસ દિલે ધરે પાછો ફર્યો. આ બધું શી રીતે જનવા પામ્યું એમાંની કંઈ પણ વાત એના સમજવામાં આવી નહિ. એનો આત્મા બહુ ગુંગળાયો. છેવટે, એ કારમી ગુંગળામણથી છૂટવા એણે પેટમાં કટાર હુલાવીને પોતાના જીવનનો પણ અંત આણી દીધો.

સાધુ મૈત્રય પણ આ ચરસામાં ગુજરી ગયો.

જાને એકીસાથે અદુરમજદના દરબારમાં ખડા થયા. મૈત્રય સાધુ વિચાર કરતો હતો : ‘તૂરિરી જેવા બનાવટી સાધુને જે કડોર સજા કરવામાં આવે તો મને બહુ આનંદ થશે. એના ગુણો પર ધરિત્રીએ મુગ્ધ હતા. સદા એનાં વખાણ કર્યું જતા. એ બધાને એણે બેવકૂફ બનાવ્યા. એક દિવસ સારું અદુરમજદે એને ઇચ્છાશક્તિ પ્રદાન કરી. એ શક્તિને કલ્યાણમય કામોમાં એ જરૂર વાપરી શકત, ને પોતાના સહ-ગુણોનું પ્રદર્શન કરી શકત. ત્યારે, એ તો એક જ દિવસમાં અસખ્ય પાપ ને હત્યાઓનો પોટલો માથે લઈને અહીં આગ્યો છે !’

પરંતુ, બુદ્ધિમાન અદુરમજદે કહ્યું :

‘સહગુણી તૂરિરી, તું ખરેખર ભલો ને દયાળુ મનુષ્ય છે. તું મારે! વિશ્વસનીય અને ઈમાનદાર સેવક છે. આવ, સદાને માટે મારા આ શાંતિનિકેતનમાં નિવાસ કર.’

સાધુ બોલ્યા : ‘ખરેખર આ એની મોટી મજાદાર મસ્કરી છે.’

અહુરમઝદે ઉત્તર વાળ્યો :

‘હું મારા જીવનમાં આથી વધારે ગંભીર કદી થયો નથી. તૂરિરી, તેં તારી પત્નીનો એટલા માટે નાશ ઇચ્છ્યો, કારણ કે એ દયાળુ અને રૂપવતી ન હતી. તેં ભિખારીઓનું મોત એટલા સારુ ઇચ્છ્યું, કારણ કે એ લોકો તને હેરાન કરતા હતા અને ભયંકર ચહેરા ભીખ માંગતા ન હતા, પણ ત્રાગું કરતા હતા. તેં તારી સ્ત્રી મંદાકિની નર્તકીનું મૃત્યુ એટલા સારુ ઇચ્છ્યું, કારણ કે એ મૂર્ખ હતી, એનું જીવન એ વધુ સારી રીતે ગાળી શકી હોત. તેં ગાડીવાન અને ઘોડાઓનો અંત એટલા સારુ ઇચ્છ્યો, કારણ કે જ્યારે તારે જવાની ઉતાવળ હતી ત્યારે રસ્તામાં એ ટોળટપ્પાં મારી તારો અને જનતાનો રસ્તો રોકી રહ્યા હતા. તેં વિદ્વાન સરવિવકાનું મૃત્યુ એટલા સારુ ઇચ્છ્યું, કારણ કે એ નાહક જક્ક કરતો હતો. તેં પેલા સુખાંત નાટકના લેખકનું મૃત્યુ એટલા સારુ ઇચ્છ્યું, કારણ કે મળવું જોઈ એ એ કરતાં વધુ માન એ ખોટી રીતે ખાટી જતો હતો. તારી સર્વ ઇચ્છાઓ સાવ સ્વાભાવિક હતી. જે હત્યાઓ માટે મૈત્રેય તારી નિંદા કરે છે તે હત્યાઓ તારાથી અજળપણે થઈ છે. આ બધું તારી પહેલી ઇચ્છાનું પરિણામ છે. કોઈ પણ માનવીની શક્તિ નથી કે એની પ્રથમ ઇચ્છા ને અથવા એના પ્રથમ ઉમળકાને રોકી શકે. જે વસ્તુ માનવીને વિધ્નરૂપ લાગે છે તેનો એ તિરસ્કાર કરે છે, ને એનો એ અવશ્ય નાશ ઇચ્છે છે. આ મનુષ્યસ્વભાવ જ છે. માનવપ્રકૃતિ સ્વાર્થપૂર્ણ છે, ને સ્વાર્થનું નામ જ નાશ. સૌથી શ્રેષ્ઠ સહગુણી મનુષ્ય પણ પહેલ-પ્રથમ તો આ પ્રમાણે જ ડગ આગળ ભરે છે. ને, મનુષ્યોના મનમાં ગિહતી પહેલવહેલી ઇચ્છાઓ-એમના મનમાં ગિહતા પહેલવહેલા ઉમળકાઓ - જો પૂરી કરવામાં આવે તો ખરેખર પૃથ્વી જળ વગરના રણમાં પરિવર્તન પામે એમાં જરાય શક નથી. તૂરિરી, તારા દૃષ્ટાંતદારો હું એ જ બતાવવા ચાહું છું. માનવીની પરીક્ષા એની પછીની ઇચ્છા પર થવી જોઈ છે, કેમકે એણે એ પૂરા વિચાર-

પૂર્વક, પોતાની શક્તિ પર નિર્ભર થઈને-કરી હોય છે. જે તને યુગ શક્તિ પ્રદાન કરવામાં આવી ન હોત, જેનું તને કંઈ પણ જ્ઞાન ન હતું તો તારું જીવન સદા સારું ધાર્મિક અને પરાપકારી જ રહેત, ને તારા અંતરની ઝીંડી ધમ્મજ્ઞાની વિરુદ્ધ જે આ ખૂનખાર કલેઆમ થઈ મઈ તે ન થવા પામત. મારે તારી પ્રકૃતિ જેવી નથી, પરંતુ તારી ધમ્મજ્ઞાનશક્તિને જેવી છે, જે સદા ભલી હતી. તે હંમેશાં તારી પ્રકૃતિમાં સુધારો આણતી હતી, ને આવી રીતે મારા અધૂરા કાર્યને પૂરું કરતી હતી. અને આ જ કારણથી, હે મારા વહાલા સહયોગી, હું તારા માટે વૈકુંઠના દરવાજા ખોલી નાંખું છું.’

મૈત્રેય ખોલ્યો : ‘ભાઈ, વાહ ! અને, આપે મારા માટે શું નિરંજનું છે. મારા ભાગ્યમાં શું લખ્યું છે હે જગન્નિયંતા !’

અહુરમઝદે જવાબ દીધો : ‘તારા માટે પણ આનું જ નિર્માણ થયેલું છે. પરંતુ, એ વૈકુંઠ ભલીભાતે મેળવવાને તું હજી લગી અધિકારી નથી. તું સાધુ હતો, છતાં ધર્મંડના આડે માનવતાનો અંશ પણ તારામાં રહ્યો ન હતો. તે તારા દિવસની પ્રથમ ધમ્મજ્ઞા-સ્વાભાવિક ધમ્મજ્ઞા-મારી નાંખવામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે. જે બધા ય માનવીએ તારા જેવા થઈ જાય તો સમગ્ર જૂઠુંગળની માનવગત તૂટનામાં જ વિનાશ પામશે. અને, એ વિનાશ એટલી ઝડપથી થશે કે, એની તુલના જેથી તને અપાર દુઃખ થયું તે મારા ધર્મીની સેવકે કરેલા વિનાશ સાથે કદાપિ નહિ થઈ શકે. કદાચ, બધા ય માનવી-એને આવી શક્તિ પ્રદાન કરવામાં આવે તો પણ તારા જેવું જીવન જીવવાથી થનાર વિનાશ એ લોકો નહિ સર્જી શકે. મારી ધમ્મજ્ઞા તો દુનિયાનું કુશળ જેવાની છે; કેમકે એથી જ મારું મન રંજન થાય છે. સંસારના ભવ્ય સુખપ્રદ દ્રવ્યો જેઈ મને બહુ આનંદ થાય છે. હે દુઃખી સાધુ, તારો પ્રયત્ન પણ સુંદર અને પ્રસાંસાપાત્ર હતો. હું

તારી ભયંકર ભૂલો માટે તને ક્ષમા પ્રદાન કરું છું. અંતે, તારી સારું વૈકુંઠના દ્વાર ખોલું છું. એને હૃદય સરસો ચાંપીને એનું સ્વાગત કરું છું; કેમકે હું ન્યાયી છું. મૈત્રેય, તને પણ હું વૈકુંઠવાસ આપું છું, કેમકે હું દયાળુ પણ છું.’

મૈત્રેયે કહ્યું : ‘પરંતુ...’

અહરમઝદે ગંભીર મુખમુદ્રા ધારણ કરીને કહ્યું : ‘અસ હું કબી ચૂક્યો.’

વુર્કેસ્તાન

મોચીને પરણનાર શાહનદી

લેખક : ‘ અજ્ઞાત ’

ઊતરતા ઊનાળાના દિવસોની વાત છે. અસ્ત થતા સૂર્યનાં સોનેરી કિરણો ગળતી શહેર ઉપર ઝગારા મારી રહ્યાં છે. સૂર્ય-તેજે ઝગમગતી શહેરની મરિજદ અને ખીજી ધમારતો ખૂબ સુંદર લાગતી હતી. આખા દિવસના થાક્યાપાક્યા, સાર્વજનિક કુવારાની આસપાસ બેસીને વિશ્રાંતિ લઈ રહેલા પરિશ્રમથી થાકેલા શ્રમજીવીઓ અને ભિસ્તીઓ પર નિકટવર્તી પ્રદેશના પુષ્પોનો શીત, મંદ ને સ્ફૂર્તિ-વધકે પરિમલભર્યો પવન વાતો હતો. આ સમીર એમને સ્ફૂર્તિપ્રદાન કરતો હતો. મરિજદમાં પોકારાયેલો મુઆઝિમની આગનનો અવાજ બંધ થઈ ચૂક્યો હતો. નમાઝ પઢીને સૌ લોકો પાછા ફરી ચૂક્યા હતા. સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી ચૂકી હતી. શહેર ઉપર કોઈ જાદુગરે જાદુઈ લાકડી ફેરવીને જાદુ ના કરી દીધું હોય, એવો ભાસ થતો હતો. ફક્તસરૂપ સમગ્ર શહેરના નગરજનો, જાણે વિવશ થઈને, નિદ્રાદેવીની ગોદમાં શાંતિ અનુભવી રહ્યા હતા.

ધોરી માર્ગ પર આવેલી એક દુકાનમાં એક યુવાન દુઝનદાર પત્તાંડી વાળીને બેઠો હતો. પૂર્વના પ્રદેશોમાં આવી રીતે પત્તાંડી વાળીને બેસવાનો રિવાજ છે. યુવક હુકકો પીતો હતો, ને ઉત્સુકતાથી કોઈ ગ્રાહક આવે એની વાટ જોતો હતો. એની શાનદાર અને સુંદર મુખમુદ્રાનો એના હલકા ધંધા સાથે જરા યે મેળ મળતો નહોતો. એ ‘સૈયદ’ નામે ઓળખાતો. સૈયદનો વ્યવસાય મોચીનો હતો. લોકો મગ્નકમાં એને ‘ નસીબદાર ’ કહીને બોલાવતા

સૈયદની ચિતાકર્ષક મુખાકૃતિ, એનો સુંદર આંધો ને એની શાંત પ્રકૃતિથી એવું માલૂમ પડતું હતું કે, એ કોઈ ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો સદ્ગૃહસ્થ હોઈરો છે. કાળચક્રના પ્રભાવથી એણે આ ધંધો લગ્યારીથી અપનાવ્યો છે. પૂર્વના દેશોમાં અચાનક જાગી ઊઠેલાં ક્રાન્તિ-પૂર્ણ અળવાઓના ફળસ્વરૂપ હંમેશાં આવું પરિવર્તન થયા કરે છે, જ્યારે રાજ રંક બની જાય છે, ને રંક રાજ. આવા ધકકે ચઢી ગયેલા માનવીને પોતાની આજીવિકા માટે વ્યવસાયમાં પણ પરિવર્તન કરવાની આવશ્યકતા ઊભી થાય છે.

સૈયદને બાલ્યકાળમાં શિક્ષણ લેવાનું સહભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. એના પિતાએ એનો નાની ઉંમરમાં ગઝનીની એક પાઠશાળામાં ભણવા મૂક્યો હતો. એણે અહીં લખવાવાંચવાનું શીખી લીધું હતું. પૂર્વના પ્રદેશોમાં લખવાવાંચવા શીખવું એ કાંઈ એ કાળે નાનીસૂની વાત ન હતી.

જે દિવસની આપણે વાન કરી રહ્યા છે તે દિવસે ઢળતી સંધ્યાએ સૈયદ પોતાની દુકાન અંધ કરવા ઊઠવા વિચારતો હતો, એટલામાં એક અજાણ્યા સાંઘિયાવા સામેથી આવતા નજરે પડ્યા. સાંઘિયાવા પાસે આન્યા. એમનું સૈજન્યપૂર્ણ સ્વરૂપ જોઈને સૈયદે એમનું સ્વાગત કર્યું. એણે સાંઘિયાવાને આગ્રહભરે કહ્યું, ‘લાવો, હું આપના જોડામાં જે ટાંકા તૂટી ગયા છે તે જરા ભરી લઉં. જોડા સરસ નવા જેવા થઈ જશે.’

સાંઘિયાવાએ કહ્યું : ‘બેટા. તને લાખ લાખ ધન્યવાદ ! ખુદા-તાલાએ તને ઉદાર હૃદય આપ્યું છે. તારી દયાના બદલામાં તને એવો ઉપાય બતાવીશ, જેથી તારા નસીબનાં જે ટાંકા તૂટી ગયા છે તેને તું સાંધી શકીશ.’

સૈયદે અજાણ્યા અતિથિને આદરપૂર્વક દુકાનની અંદર આસન પર બેસાડ્યો. એને ખાવા માટે ખાણું પીરસ્યું. ખાણું ખાઈ લીધા પછી એ અંતે અડધી રાત સુધી વાતોચીતો કરતા બેસી રહ્યા.

“જો, લોકો તને સૈયદ કહે છે. પરંતુ, તારું મન હંમેશાં ઉદાસ રહે છે. તું તારી આ દરિદ્રાવસ્થાથી સંતુષ્ટ નથી. મારી વાત ધ્યાનથી સાંભળ, તું ‘જિદ્દાનુમા’ અને ‘અન્નદર્શન મખલૂકાત’ નામની કિતાબો બધીયો છું ને? એણે તારામાં પરદેશના આશ્ચર્ય-જનક દ્રશ્યો નગરે નિહાળવાનો કાલસા કરીકરી ઉત્પન્ન નથી કરી? તો આમ, શું ખેંસી રહ્યો છે !

“આખસ ત્યાગીને કહે, જમ! કાલે જ તારો આ સામાન વેચી નાંખ. કાલથી જ તારી યાત્રાનો પ્રારંભ કરી દે. દુનિયાના આશ્ચર્ય-જનક દ્રશ્યો જઈને નગરે નિહાળ. હું તને થોડીક શિખામણો આપું છું તેને સદા યાદ રાખજો. પહેલી વાત એ કે, થોડાક વિશ્વાસુ સાથીઓની સાથે જ યાત્રા કરવી, કેમકે પેગંબર સાહેબનું ફરમાન છે કે, પહેલાં સાથીની પસંદગી કરો, પછી ડગલું આગળ ભરો. બીજી વાત, પાણીનો-જળનો-કદાપિ વિશ્વાસ ન કરો; ને ત્રીજી વાત એ છે કે, રાત્રિના વખતે કોઈ પણ શહેરની અંદર જવું નહિ.”

વખતે દિવસે સાંઘ્યાવા રસ્તે પડ્યા. સૈયદ પાતાનો સઘળો સામાન વેચી નાંખ્યો. એણે સોદાગરોના એક ટોળાનો સાથે વિદેશ-યાત્રા કરવાનો નિશ્ચય કરી લીધો. સોદાગરોનો ટોળું તરતમાં જ વેપારઅર્થે દૂર દૂરના દેશોમાં જવાનું હતું. સોદાગરો મુસાફરીથી ટેવાયેલા હોય છે, એટલે એ લોકો મુસાફરીમાં સારા સાંખતીઓ હોય છે, એ સૈયદ જાણુંતા હતા.

અધા ય મુસાફરોએ કેટલા યે દિવસો મુઘી નિર્વિધને મુસાફરી કરી, એક દિવસ રાત્ર એ અધા એક શહેરનો નજીક પહોંચ્યા. સોદાગરો શહેરની અંદર જવા માટે ઉતાવળ કરવા લાગ્યા. જેટલું વહેલું શહેરની અંદર પેગમી જવાય એટલું સારું, નહિતર શહેરનો દરવાજો અધઘર્ષ જશે તે આપણે વિવશ થઈને શહેર બહાર પડી રહેવું પડશે, એવી એ લોકની ગણતરી હતી. શહેરથી થોડાક ગાંઠિ દૂર જ સૈયદને સાંઘ્યાવાની પેલી શિખામણ યાદ આવી કે, રાતના સમયે કોઈ

શહેરની અંદર દાખલ થવું નહિ. એણે સાથીદારોને કહ્યું કે, ‘રાત છ’ શહેરની બહાર જ કાઢીશ. કાલે શહેરમાં આવીને છ’ તમારા બધાના ભેગો થઈ જઈશ.’ પહેલાં તો એના સાથીદારોએ એને સૌનો સાથ ન છોડવા બહુ સમગ્નવ્યો; પરંતુ, ત્યારે એમણે બેયું કે, એના નિશ્ચય દૃઢ છે, તે એને એકના બે કરવાના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જશે ત્યારે એને એ લોકો નદીના તટ ઉપર છોડીને જલદી જલદી શહેર ભણી ચાલી નીકળ્યા.

થોડી જ વારમાં ચારે બાજુ અંધકાર છવાઈ ગયો. રાત ભેંકાર લાગવા માંડી. તારાઓનો ધૂંધળો પ્રકાશ ક્યાંય ઊગ્મસ ફેલાવી શકતો ન હતો. એ નદીકિનારેથી ગિડયો. એને સાંઘિયાવાની શિખામણુ યાદ આવી હતી કે, જળનો કદી વિશ્વાસ કરવો નહિ. એટલે નદીકિનારથી એ દૂર ભાગ્યો.

ચાલતો ચાલતો એ છંક શહેરની નજીક આવી ગયો. એ ક્યાં રહ્યો છે એનું પણ એને ભાન ન હતું. ચાલતો ચાલતો એ શહેરના કચ્છરતાનની સમાપ્તિ આવી ચડ્યો. કચ્છરતાનમાં દાખલ થઈને એ બહુ વાર સુધી કચ્છરોની આસપાસ ફરમગ લાગ્યો.

એ ત્યાં પહોંચ્યા ને થોડી વાર થઈ ન થઈ ત્યાં એકાએક નેરથી આંધી ચડી આવી. કેટલાક વખત પહેલાંથી જ આંધીનાં એંધાનીઓ નજરે પડતી હતી. આંધીએ મહા ભયંકર ને વિકરાળ રૂપ ધારણ કર્યું. આસમાનમાં વાદળાંઓની ભયાનક ગળનાઓ સંભળાવા માંડી. આંખોને આંજ દેતી વીજળીના કડાકાથી દિવ ધડકધડક થવા માંડ્યું. નદીમાં પુર આવ્યું હોય એમ લાગતું હતું. વિઘ્નતના પ્રકાશમાં કચ્છરો પ્રકાશી ગિડતી હતી. એ સમયે કચ્છરોનું આશ્ચર્યજનક અને ગિદામણું સ્વરૂપ ઊઘાડું પડતું હતું. આંધીથી બચવા માટે સૈયદ ઉપર છત હતું એવી એક કચ્છરની છતની નીચે બેસી ગયા. સાંઘિયાવાની શિખામણુ ધ્યાનમાં ન લઈને આમજી ચાલવા માટે એને પરતાવા થવા માંડ્યા.

ખેર, જરાક ધરપત વળતાં એ કબરની છત હેઠળથી બહાર નીકળી મેદાનમાં આવ્યો. એ જ્યાં આમ બહાર આવ્યો ત્યાં એણે શું જોયું? એ માણસો શહેરના કોટ ઉપરથી કોઈ વસ્તુ નીચે ઉતારતા હતા! એ આશ્ચર્યચકિત થઈ જોઈ રહ્યો. નજીકની કબરની આડમાં એ સંતાઈ ગયો. એણે એ બે માણસોને પોતાની પાજુ આવતા જોયા. જે વસ્તુ એ લોકો પોતાની સાથે લાવ્યા હતા તેને પેલી છતવાળી કબર કને જ, જ્યાં હમણાં સુધી એણે આશરો લીધો હતો ત્યાં, લઈ ગયા. સૈયદ આંખો મીંચી દીધી. ફરી આંખો ઉઘાડીને જોયું તો એ બે માણસો એની એકદમ નજીક થઈને જ પાછા ફર્યા, જાણે એને ઘસાઈને ના જતા હોય એટલા એ એની નજીક થઈને નીકળ્યા. પછી એ લોકો જલદી જલદી કબરોમાંથી બહાર નીકળી ગયા.

સૈયદ એ કબર પાસે ગયો. એણે પોતાની પાસેની ખતી જલાવી. બે માણસો જે બોજ ઊંચકી લાવ્યા હતા તેના ઉપર કફન ઓઢાડયું હતું. કફન પર લોહીના ડાઘા હતા. કફનની અંદરથી લોહી નીકળતું જણાતું હતું. સૈયદ કેટલાક સમય સુધી ગભરાટને માથો ઊભો થઈ રહ્યો. એના શરીરના સઘળા અવયવો શિથિલ પડી ગયા. એને ચહેરો ફિક્કોફસ થઈ ગયો.

કફન સળવળવા લાગ્યું. "એ આ દસ્ય જોઈ વધુ ગભરાયો. હિંમત કરીને એની પાસે પહોંચ્યો. કુતૂહલના કારણે એની ગભરામણ થોડી ઓછી થઈ ગઈ. નિર્ભય ખતીને એણે કફન દૂર ક્યું. દૂર કરતાં જ એની અંદરથી એક રૂપરૂપના અંગાર સર્મી યુવતી નજરે પડી. એને ગ્રાંધી દીધી હતી. એના ગૌરાંગ શરીર ઉપર જગ્યાએ જગ્યાએ લોહીના કેટલાક ડાઘા હતા. યુવતી મરી ગઈ છે, એ વાતમાં સૈયદને જરાયે શંકા ન રહી. ત્યાં તો યુવતીના શબમાંથી ધીરથી અસ્પષ્ટ અવાજ આવતો કાને પડ્યો: 'શું તમને ખુદાનો ડર નથી? મને આમ નાગીપૂગી શું કામ કરે છે?'

સૈયદને નક્કી થયું કે, યુવતી હજી મરી નથી, જીવતી છે. એણે ઉત્તર આપ્યો : ‘ બાઈ, તમને બહુ દર્દ થાય છે ? તમને આવી બચકર હાલતમાં જોઈ મને બહુ દુઃખ થાય છે. તમે મરી ગયાં છો એમ મેં તો માન્યું’તું. ’

યુવતીએ તાણીને કહ્યું : ‘ તમે મને મદદ નહિ કરો ? તમારાથી બની શકે તો જલદી કરો. હું તમારી જિંદગીબરની ઓશિંગણુ રહીશ. મારા ધામાંથી એટલું બધું લોહી નીકળે છે કે, જો તે જલદી બંધ નહિ થાય તો પછી મને બચાવવાનો એક પણ ઉપાય પછી રહેશે નહિ. ’

સૈયદે પોતાનું એક લૂગડું કાઢ્યું. એને ફાડીને યુવતીના દેહ પર જ્યાં જ્યાં ઘા હતા ત્યાં એના પાટા બાંધ્યા.

ખીજે દિવસે સૂર્યોદય થતાં સૈયદ ઊઠ્યો. યુવતીને ખબર જાંચકીને એ શહેરની અંદર દાખલ થયો. જે વખતે એ શહેરની અંદર આવ્યો ત્યારે મકાનની બહાર કોઈ ડોકાતું ન હતું. બધા લોકો ઘરની અંદર હતા. કોઈ સૂઈ રહ્યા હતા, તો કોઈ નિત્યકર્મ કરવામાં નિમગ્ન હતા. સૈયદ એક ધર્મશાળામાં પહોંચ્યો. ધર્મશાળાની એક ઓરડીમાં યુવતીને સૂવડીને એણે ચોકીદારને કહ્યું : ‘ આ મારી બેન છે. અમે બે મુસાફરી કરતા આવતા હતા, ત્યાં રસ્તામાં લૂંટારાઓએ અમારા પર હુલો કર્યો. બેનને બહુ વાગ્યું છે, જ્યારે ખુદાની મહેરબાનીથી મને ખાસ ઈજા થઈ નથી. ’

બહુ થોડા સમયમાં સૈયદની બાવબીની માવજતથી યુવતીના બધા ઘા રુઝાઈ ગયા. એક દિવસ સ્નાન કર્યા પછી યુવતીએ સૈયદને બોલાવ્યો, ને એને ખડિયોકલમ ને કાગળ લાવવાનું કહ્યું. સૈયદ બધી લેખનસામગ્રી લાવ્યો. યુવતીએ એક પત્ર લખ્યો, ને તે સૈયદને આપ્યો. એ પત્રને લઈને એક સોદાગર પાસે જવાનું યુવતીએ કહ્યું. એ સોદાગરનું સબળું વણીને એણે સૈયદને કરી દેખાડ્યું.

એણે કહ્યું, ‘ સોદાગર જે કંઈ તમને આપે તે લઈને તમે પાછા આવજો. ’

સૈયદ પત્ર લઈને બજારમાં ગયો. એણે યુવતીના બનાવ્યા પ્રમાણે બેઠેલા સોદાગરને જોયો. જે સ્થાન યુવતીએ બનાવ્યું હતું તે જ સ્થાન ઉપર એ બેઠો હતો. યુવતીએ કરેલા વર્ણન સાથે હજાર મળતા આવતા એ સોદાગરને જોઈને એ સમજી ગયો કે, આને જ મારે પત્ર આપવાનો છે.

સૈયદ સોદાગરની પાસે ગયો. એની સાથે અભિવાદન કર્યાં. પછી, એણે એને પેલો પત્ર આપ્યો.

સોદાગરે પત્ર લઈ લીધો. પૂર્વના પ્રદેશોની પ્રથા અનુસાર એણે એ પત્રને ચુંબન કર્યું, એને માથા પર ચડાવ્યો, ને પછી એને વાંચવા માંડ્યો. વાંચ્યા પછી તિબ્બેરીમાંથી રૂપિયાની એક કોથળી કાઢી. એ કોથળી એણે સૈયદને આપી દીધી. યુવતીના આદેશાનુસાર, સૈયદ એ કોથળી લઈને ધર્મશાળાએ પાછો ફર્યો. એ તરત યુવતીની પાસે જઈ પહોંચ્યો.

યુવતીએ કહ્યું : ‘ આ રૂપિયા લઈને જાઓ, અને એમાંથી શહેરમાં એક સારા લતામાં મકાન વેચાતું રાખી લો. એ સિવાય તમારાં ને મારાં કપડાં પણ ખરીદજો. જાઓ, આ કામ આજ ને આજ થવું જોઈએ. ’

સૈયદ યુવતીના આદેશાનુસાર મકાન ખરીદ્યું, કપડાં પણ લીધાં. ને, એ બંને જણાં એ નવા ખરીદેલા મકાનમાં રહેવા ગયા.

બંને જણ નવા મકાનમાં રહેવા લાગ્યા. યુવતીએ ફરી એક વાર પત્ર લખ્યો, ને એને સૈયદને આપતાં કહ્યું : ‘ એ જ સોદાગરની પાસે જાઓ, ને એને આ પત્ર આપજો. ’

સૈયદ પહેલાંની જેમ જ ફરી સોદાગર પાસે ગયો. એણે પત્ર સોદાગરને આપ્યો. પત્ર વાંચીને સોદાગરે આ વખતે બે કોથળીઓ આપી. સૈયદ એ બે કોથળીઓ લઈને યુવતીની પાસે આવ્યો.

યુવતીએ કહ્યું : ‘ જુઓ, આ રૂપિયા વડે થોડાં કપડાં ને થોડા ગુલામો (ચાકર) ખરીદી લાવો. ’

સૈયદે યુવતીના આદેશાનુસાર બધું કામ પતાવી નાંખ્યું. આ પછી યુવતીએ ફરી એક પત્ર લખ્યો, ને સયદને એ આપી એને સોદાગરની કને મોકલ્યો. સૈયદ પત્ર લઈને સોદાગરની પાસે આવ્યો. આ વખતે સોદાગરે ત્રણ કાથળીઓ આપી. આ થેલીઓમાં સોના-મકોરો ભરેલી હતી.

યુવતીએ કહ્યું : ‘ એક કાથળી લઈને તમે શહેરની અંદર જાઓ. ત્યાં તમને એક બીજો સોદાગર મળશે. એની દુકાનમાં જે જે માત્ર હોય તે બધો માત્ર બતાવવાનું એને કહો. એ એના માત્રની જેટલી કિંમત માંગે તેટલી મોંમાગી આપીને એનો બધો માત્ર ખરીદી લેવો. એ લઈને આવજો. ’

સૈયદ એ સોદાગરની દુકાને પહોંચ્યો, ને એના બધો માત્ર ખરીદી લાવ્યો. પણ, યુવતી જેમ કેમ કરતી હશે એ કશી વાત એ ગિયારાની સમજમાં આવતી નહિ !

થોડાક દિવસ પછી, યુવતીએ બીજી સોનામકોરની કાથળી એને આપી. ને કહ્યું કે ફક્ત સોદાગરનો જેટલોક માત્ર ખરીદી લાવો. એ એના માત્રની જે કંઈ કિંમત માંગે તે, કશી ય આનાકાની કર્યા વગર, આપજો.

સૈયદ એ સોદાગરની પાસે ગયો. એણે માત્ર જોયો, અને જેટલી યે જાતની ભાતભાતની ચીજો બતાવવામાં આવી. સૌથી વધુ કિંમતી માત્ર એણે ખરીદ્યો, ને એનાં મોંમાગ્યાં દામ ચૂકવ્યાં.

સોદાગર આવો બ્રાહ્મણ જેવો ખુશખુશ થઈ ગયો. સોદાગરે બ્રાહ્મણને બીજા દિવસે સાંજે પોતાના ઘેર જમવાનું નોતરું આપ્યું !

સૈયદ યુવતીની પાસે ગયો. એણે એને બેસી બધી હકીકત વિગતવાર કહી.

યુવતીએ કહ્યું: ‘કાલ ત્યાં જરૂર જાવ. એક વાતનો ખ્યાલ રાખજો. સીધી જ નજર રાખવી, આજુબાજુ કંઈજ જોવું નહિ.’

ખીજે દિવસે સાંજે સૈયદ સોદાગરના ઘરે ગયો. સોદાગરે એનું સારું સ્વાગત કર્યું. એને ભાતભાતના કિંમતી ને સ્વાદિષ્ટ ભોજન જમાડ્યાં. અનેનો સમય બહુ આનંદમાં વીત્યો. એ બહુ સાવધાનીથી હંમેશાં સામે જ નજર રાખતો હતો. એણે આજુબાજુ ક્યાંય પોતાની નજર ન ફેરવી.

આવીને યુવતીને બધા હાલ કહી સંભળાવ્યા. યુવતીએ કહ્યું: ‘કાલે એને ત્યાં જજો, ને એને આપણે ત્યાં જમવાનું નોતરું દઈ આપજો.’

ખીજે દિવસે સવારે સૈયદ સોદાગરને ત્યાં ગયો. ‘સાંજે જમવાનું ને આનંદપ્રભેદ કરવાનાં આપણે ઘેર,’ એવું ભાવભીનું નિમંત્રણ આપી આવ્યો. સોદાગરે કહ્યું: ‘ભલે, બિસમિલ્લાહ !’ હું જરૂર આવીશ.’

સૈયદે આવીને સોદાગર સાથે થયેલી બધી વાતો યુવતીને કહી સંભળાવી. યુવતીએ ઘરને બલીબાને શણગાયું. એણે કિસમ કિસમના શરાબ અને સ્વાદિષ્ટ ફળો ને માંસને મસાલા નાખીને તૈયાર કર્યાં. એણે સંગીતનો પણ પ્રયત્ન કર્યો.

સન્ધ્યાસમયે સોદાગર એમના મકાને આવ્યો. સોદાગર અને એ બેઠે જણાં અડધી રાત સુધી ભોજન જમતાં ને શરાબ પીતાં રહ્યાં.

અન્તે, સોદાગર ઊઠ્યો. એ એના ઘરે જવા તૈયાર થયો. પરંતુ, યુવતીએ સૈયદને પહેલેથી બણાવી રાખ્યું હતું કે, સોદાગરને રાતના સારું રોકવો, અને એને રાત અહીં ગાળવા ખાસ આમ્રદ કરવો. સૈયદે એ મતલબની વિનંતિ કરી. ‘હવે બહુ મોડું થયું છે. તો કાલે સવારે જ જાવ તો ?’ સૈયદે કહ્યું. સૈયદે સોદાગર સારું મુઝાયમ પથારી બિછાવડાવી. સોદાગર સૈયદના આવા આમ્રદને

ટાળી શક્યો નહિ. એ રાતના અહીં જ વિશ્રામ લેવા સહમત થયો. સૈયદની પાસે જ સોદાગર પથારીમાં લેટી પડ્યો.

મધરાત્રીને સમયે, જ્યારે સોદાગર ગાદ નિદ્રામાં પડી ગયો હતો ત્યારે, યુવતી દીવાનખાનામાં આવી. એના આભૂષણોનો ઝંકાર સાંભળીને સૈયદ જાગીને બેઠો થઈ ગયો, ને યુવતી શું કરે છે એ સાવધાનીથી જોવા લાગ્યો. એ સોદાગરની પાસે આવી. એના નિદ્રા લઈ રહેલા દેહ પાસે બેસીને એણે એક કટાર કાઢી, ને પછી સોદાગરના પેટમાં એ કટાર ખોતી દીધી ! એક અસ્પષ્ટ ‘આહ !’ ના અવાજની સાથે સોદાગરનું પ્રાણપ્રપંચ જાગી ગયું. અંતઃકર્ત્તવ્યે એ ન તો એક શબ્દ બોલી શક્યો, ન ખૂસ પાડી શક્યો.

યુવતીએ પાછા ફરીને જોયું. સૈયદ જાગતો જ બેઠો હતો ! એણે સૈયદને કહ્યું :

‘જુઓ, મારી આત્મકહાની તમને કહેવાનો સમય હવે પાછો ગયો છે. તમને મારાં કાર્યો જોઈને આશ્ચર્ય તો થતું જ હશે, ખરું ને નવજવાન ! મારી સમગ્ર વાતો સાંભળી લો. એ પછી જ મારાં કૃત્યોનું સારાનરસાપણું તમે તોળજો.

‘હું આ શહેરના આદ્રશાહની શાહજાદી છું. મારા પૂર્વજોએ આ રાજ્ય ઉપર પ્રાચીન કાળથી રાજ્ય કર્યું છે. જે દુષ્ટ માણસને તમે તમારી સામે મરેલો જુઓ છો તે આ જ શહેરના એક કસાઈનો દીકરો છે.

‘એક દિવસ, જ્યારે હું સ્નાન કરવા ગઈ હતી ત્યારે, મેં એને જોયો હતો. એની ખૂબસૂરતી ઉપર હું મુગ્ધ થઈ ગઈ. ઉપરથી એ જટલો સુંદર દેખાતો હતો તેટલો જ અંતરમાં એ કાળો દુષ્ટ હતો. હું એના પર પ્રેમ કરવા લાગી. એને મારા આ પ્રેમની તરત ખબર પડી. અમારા વચ્ચે પત્રવ્યવહાર થવા લાગ્યો. એક દિવસ એક છોકરીનો દરવેશ પહેરીને એ મારી પાસે આવ્યો. હું પણ વેશ અદલીને એની પાસે જવા લાગી. મેં એને રૂપિયા આપ્યા મારા

વાણીથી એ સોદાગર બનીને સુખી જીવન ગાળવા લાગ્યો. ધીરેધીરે એ શહેરનો સૌથી વધુ ધનવાન સોદાગર થઈ ગયો.

‘એક દિન અચાનક હું એના ઘેર ગઈ. કંઈ કહ્યાકારવા સિવાય હું એના ઓરડાની અંદર જઈ પડોંચી. ત્યાં મેં એને એક સ્ત્રીની સાથે પ્રેમગોષ્ઠિ કરતો દીઠો ! એને આવા ઢંગમાં જોઈને હું તો મનમાં ને મનમાં બળીને બાપ થઈ ગઈ. મેં એની ઉપર જે ઉપકાર કર્યા હતા તેનો એ સાળાએ મને આ બદલો આપ્યો હતો ! એ સ્ત્રીની સાથે પ્રેમગોષ્ઠિમાં એટલો લીન હતો કે, કેટલીયે વાર સુધી હું ત્યાં બેસી રહી છતાં એની પાસે એને ખબર પડી નહિ ! એની આવી બેઠમીની ને બેવફાઈ જોઈને મેં એને બહુ ઝાટક્યો. જે સ્ત્રીની સાથે એ પ્રેમગોષ્ઠિ કરી રહ્યો હતો તેને મેં બહુ પીટી. એ એક શબ્દ પણ ન બોલ્યો. એ પોતાના ઓરડાની બહાર ચાલી ગયો. તરત જ બે માણસને લઈને એ આવ્યો. એ લોકોએ મને પકડી, ને કટારથી એ લોકોએ મારા પર કેટલાયે ઘા કર્યા. એ પછી મારા પર એ લોકોએ કફતો ઓઢાડ્યું. એ સમજ્યા કે, હું મરી ગઈ છું. મને કોટેકોટે થઈને એ શહેર બહાર લાવ્યા. ત્યાં કચ્છરતાનમાં લઈ જઈને એક કબરની આગળ મને છોડી દીધી. ત્યાં ખુદાએ તમને મને મદદ કરવા સારું મોકલ્યા. હવે જલદી જીવો. તમે મારા પિતા પાસે જાઓ. એમને મારી ભાળની ખુશખબર કહો.’

ન્યારે પ્રાતઃકાળના સમયે રાજકુમારી એના બેવફા પ્રેમીની પાસે ગઈ હતી ત્યારે બાદશાહને જાણ થઈ કે, શાહજાદી મહેલમાં નથી. બાદશાહે શહેરબરમાં શાહજાદી માટે તપાસ કરાવી. શહેરની આજુ-બાજુ પણ તપાસ કરાવી. પણ, સઘળું વ્યર્થ. ક્યાંય પત્તો ન આવ્યો. છોકરી જાણીજોઈને નાસી ગઈ છે એ જાણીને બાદશાહને બહુ ગુસ્સો આવ્યો. એણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે, જો હવે છોકરી ફરી હાથ આવે તો શિક્ષારૂપે એને કાઈ મોતથી વેરે જ પરણાવું !

સૈયદ મહેલે પહોંચીને પહેલાં વજીરને મળ્યો. વજીરને શાહજાદી

દીની નિર્દોષતાની ખાત્રી પડતાં આદશાહને સવળો વાત કરી. આદશાહે શાહજાદીને વિના સંકોચે બોલાવી લીધી. આદશાહે એની ખતે આંખોને ચૂમી. એના રાજમહેલમાં ફરી આવવા બદલ એનું સ્વાગત કયું; પણ, આદશાહે શાહજાદીને કોથમાં ને કોથમાં મોચી વેરે પરણાવી મારવાની જે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી એનું શું થાય ?

આદશાહનું વચન કંઈ ફેક જાય ?

એટલે, આદશાહનો આનંદનો પ્રથમ ઉછાળો શાંત થતાં જ એના મુખ પર ઉદાસીનતા છવાઈ ગઈ. ઉદાસ મુખે—મારે હૈયે— એ એના ભવિષ્યના કર્તવ્ય પર વિચાર કરવા લાગ્યો.

વજર આદશાહની ઉદાસીનતા કળી ગયો. એણે આદશાહને આવી ઉદાસીનતાનું કારણ પૂછ્યું. આદશાહે મનનું કારણ કહી બતાવ્યું. વજર સાંભળીને આનંદ પામ્યો. એણે સૈયદનું પૂર્વ જીવન પહેલેથી જાણી લીધું હતું. એ બોલ્યો, ‘નામવર, અદલાહની આપણા ઉપર રહેમ નજર લાગે છે, ને અદલાહની મરજી પણ શાહજાદીની શાદી એક મોચીની સાથે જ કરાવવાની લાગે છે. આપ શાહજાદીની શાદી આ સૈયદની સાથે જ કરી દો. સૈયદ પહેલાં ગજનીતી અંદર મોચીનો જ ધંધો કરતો હતો !’

આ સાંભળીને આદશાહની પ્રસન્નતાનો પાર રહ્યો નહિ. એણે સૈયદની સાથે શાહજાદીની શાદી કરી. દરેજમાં ખૂબ ધનદોલત આપ્યાં; એટલું જ નહિ, પણ સૈયદની રાજ્યના એક પ્રાન્તના સૂબા તરીકે નિમણૂંક કરી.

આ રીતે, સૈયદ આદશાહનો જમાઈ બની ગયો.

સાંઈબાયા પ્રત્યે ભલું વર્તન અને અને સાંઈબાયાની શિખામણ માથે ચડાવાનું એને આવું કળ મળ્યું.

ચીન

મિડ્ગ-ઈ

લેખક : અજ્ઞાત

એક હજાર વર્ષ પહેલાંની વાત છે. સમગ્ર ચીનમાં એ કાળે સમ્રાટ હોઆડ્ગ-ઓનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું. એ સામ્રાજ્યના નેનીઆઈ નગરમાં તિયેન-પિલો નામનો એક પ્રખર વિદ્વાન રહેતો હતો. એને એક ખૂબસુરત દીકરો હતો. એ જ્ઞાનપિપાસામાં, શારીરિક સૌંદર્યમાં, નમ્રતામાં અને વહેવારકુશળતામાં અગ્રેડ હતો. એનું નામ હતું મિડ્ગ-ઈ.

મિડ્ગ-ઈ અદ્વાર વર્ષનો થયો તે વખતે એના પિતા તિયેન-પિલોની ચિડ્ગ-તો નગરમાં શિક્ષણખાતામાં એક ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે નિમણૂક થઈ. મિડ્ગ-ઈ એના પિતા સાથે એ નગરમાં રહેવા ગયો. ચિડ્ગ-તો નગરથી થોડાક માઈલ દૂર શ્રીયુત ચાડ્ગ નામે એક મોટા સરકારી અમલદાર રહેતા હતા. એમને પોતાના બાળકો સારું એક ગૃહશિક્ષકની જરૂર હતી. આથી એ શિક્ષણખાતાના નવા ઇન્સ્પેક્ટરના આગમનના સમાચાર સાંભળી, કદાચ ઇન્સ્પેક્ટર પોતાને કોઈ એક સારો ગૃહશિક્ષક મેળવી આપવામાં સહાયભૂત થાય એ આશાએ, તેને મળવા ગયા. ત્યાં એમને ઇન્સ્પેક્ટરના દીકરા મિડ્ગ-ઈ સાથે વાતો કરવાની તક મળી. શ્રીયુત ચાડ્ગ મિડ્ગ-ઈના સૌજન્ય પર વારી ગયા, અને એને પોતાના બાળકો સારું ગૃહશિક્ષક તરીકે રોકી લીધો. શ્રીયુત ચાડ્ગનું ભવન નગરથી ઠીક ઠીક દૂર આવેલું હોવાથી, મિડ્ગ-ઈએ શ્રીમાન ચાડ્ગના ઘેર જ રહેવું એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. જરૂરી સામાન બાંધી એ જવા સારું તૈયાર થયો. વિદાય વેળાએ માતાપિતાએ એને ઘણું

આશિષો આપી, ઘણી શિખામણો દીધી. શિખામણમાં મોટા મોટા જ્ઞાનીઓના વચનો કહ્યાં, ને છેવટે મહર્ષિ લાઓત્સેનું એક સેનેરી સુવાક્ય કહ્યું, ‘સુંદર મુખડું મોહ અને દુઃખનું કારણ છે; એથી એનાથી આધાર રહેવું જોઈએ. પોતાના આત્માને કદી હમવો જોઈએ નહિ. દૂર પૂર્વમાંથી જો કોઈ રમણી આવતી દેખાય તો તું તારું મોં પશ્ચિમ તરફ ફેરવી નાંખજે. ને, જો કદાચ દૂર પશ્ચિમ તરફથી કોઈ રમણી આવતી હોય તો તારું મોં પૂર્વ તરફ ફેરવી નાંખજે.’

મિઁગ-ઈને આ ઉપદેશ કોઈ મહત્વનો ન લાગ્યો. મહત્વનો ન લાગવાનું કારણ એની યુવાની અને નવા નવા ઉમંગોમાં રાચતા એના મનની અસ્થિરતા હતી.

માતાપિતાની ચરણરજ મસ્તકે ચઢાવી એ શ્રીયુત ચાગના ભવન તરફ જવાને નીકળી પડ્યો. નવા સ્થાનમાં, નવા લોકોના સહ-વાસમાં જોતજોતામાં શરદ્ અને હેમંત ઋતુઓ પસાર થઈ ગઈ.

*

*

*

વસંતઋતુના ખીજ અજવાળિયામાં ચીના લોકોના ‘હોવા-ચાઓ’ નામના તહેવાર આવે છે. એ તહેવાર ‘શત પુષ્પોના જનમદિન’ તરીકે પણ ઓળખાય છે. આ ‘હોવા-ચાઓ’ના તહેવારો નજીક આવ્યા, એટલે મિઁગ-ઈ માતાપિતાને મળવાને અધીરો થઈ ગયો. એણે પોતાની ઇચ્છા શ્રીયુત ચાગ આગળ વ્યક્ત કરી. શ્રીયુત ચાગે તેને સહર્ષ રજા આપી; એટલું જ નહિ, પણ એમણે એના હાથમાં પાંચ મહોરો આપી કહ્યું, “તમારા માતાપિતાને ‘હોવા-ચાઓ’ના તહેવારની ભેટ તરીકે તમે આ આપજો.” આ તહેવારમાં મિત્રો અને આત્મીય જનોને ભેટ આપવાનો રિવાજ ચીનાઓમાં પ્રચલિત છે.

તે દિવસનું આખું વાતાવરણ ફૂલોની સુગંધથી મધમધી રહ્યું હતું, અને મધમાખીઓના ગુંજનથી ગુંજી રહ્યું હતું. ‘પોતે જો રસ્તે થઈ પસાર થઈ રહ્યો હતો તે રસ્તા પર થઈને આજ પહેલાં કોઈ પસાર થયું હશે ખરું?’ એવો વિચાર માર્ગ કાપતાં કાપતાં

મિડ્ગ-ઈને આવ્યો. આખા રસ્તે મોટું ખડ ઊઘ્યું હતું. અંતે તરફ મોટાં મોટાં પ્રાચીન વૃક્ષો પોતાની ડાળીઓ નમાવીને જાણે એનું સ્વાગત કરતાં હતાં. એ વૃક્ષોની શીતળ ઘટાઓમાં બેસી પંખીઓ સ્વર્ગીય જ્ઞાન ગાઈ પોતાનો હર્ષ પ્રગટ કરી રહ્યાં હતાં. મિડ્ગ-ઈનો આત્મા કોઈ અજ્ઞાત પુલકાવેગથી નૃત્ય કરવા લાગ્યો. એના આત્માએ પહેલાં કદી પણ આવા આનંદનો અનુભવ કર્યો નહોતો. મિડ્ગ-ઈ નાચતો-કૂદતો, સડકની નજીકના જ એક ફૂલોના વનમાં જઈને બેઠો. ઉપર બદામી રંગનું આકાશ હતું, ને ચારે બાજુ ફૂલ, ફૂલ અને ફૂલ-સુગંધ, સુગંધ અને સુગંધ! આ મધુર એકાંત એને બહુ જ સુખદાયક થઈ પડ્યું. એટલામાં, એકાએક કોઈનો ધીમે પગરવ સાંભળી એણે આંખો એ તરફ ફેરવી, તો ફૂલોની આડમાં એક કુસુમ જેવી અતિસુંદર યુવતી એની નજરે પડી. એ યુવતીની સુંદર, મોહક આંખો, એનો આકર્ષક ગુલાબી ચહેરો ને હલકો ફૂલ જેવો એનો દેહ મિડ્ગ-ઈના માનસપટમાં કાયમ માટે અંકારી ગયાં. રમણીય કુદરતી વાતાવરણ વચ્ચે રમણીય રમણી! એ રમણીના દર્શનથી મિડ્ગ-ઈના ચિત્તે એક પ્રકારની ધ્રુજારી અનુભવી. એણે ગભરાઈને, બીજી બાજુ ઝટ નજર ફેરવી લઈ, ઊંધું ઘાલીને ચાલવા માંડ્યું. ગભરાટમાં ને ગભરાટમાં એના ખિસ્સામાંથી મહોરો પડી ગઈ, એનું એને ભાન ન રહ્યું. થોડીક વાર ચાલ્યા પછી એને કોઈનો સાદ સાંભળ્યો. પાછળથી હળવ! પગે દોડતું કોઈ આવતું હતું—એ એને જ સાદ દેતું હતું. એણે ચક્રિત થઈ, પાછળ દૃષ્ટિ કરી જોયું તો એક છોકરીને દોડતી આવતી જોઈ. એ એના તરફ દોડતી જૂમો પાડતી હતી, ‘મહાશય! મારાં શેઠાણીએ આ મહોરો આપને આપવા માટે મને મોકલી છે. આ આપના ખિસ્સામાંથી પડી ગઈ હતી, ને મારી શેઠાણીના હાથમાં આવી હતી.’ મિડ્ગ-ઈએ એ છોકરીનો આભાર માન્યો, ને તેને કહ્યું, ‘તારી શેઠાણીને મારા નમસ્કાર કહેજે.’ પછી એ સુગંધીમય વાતાવરણમાં આગળ વધ્યો. જાણે કોઈ સ્વપ્નભૂમિમાં એ ન ચાલતો હોય, એમ એને ઘડીભર થઈ

ગયું. એના મનઃચક્ષુ સમક્ષ પેલી યુવતીનું કલ્પનાચિત્ર ખડું થઈ એના મનને અપાર આનંદ આપતું હતું. મિડ્ગ-ઈનો આખો દેહ ક્ષણભર રોમાંચિત થઈ ગયો હતો.

*

*

*

માતાપિતાને ભેગો થઈને પાછા ફરતી વખતે અગાઉ જે સ્થળે પેલી અપૂર્વ સુંદરી તેણે જોઈ હતી તે સ્થળે મિડ્ગ-ઈ આવી પહોંચ્યો. તે સ્થળથી થોડે દૂર ઝાડનાં ઘટામાં એક ભવ્ય કુટીર જોઈ તે આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયો. પહેલાં એ આ રસ્તે થઈ એના માતાપિતાને મળવા ગયો હતો તે વખતે આ કુટીર તેની નજરે પડી ન હતી. એ જરા આગળ વધ્યો ત્યાં તો તે કુટીરની પડાળીમાં પોતાની કલ્પનાની રાણીને તે દિવસે જે છોકરી તેને મહોરો આપવા આવી હતી એની સાથે વાતો કરતાં જોઈ. મિડ્ગ-ઈએ ધ્યાનથી એમની તરફ જોયું તો એ એની તરફ જોઈ વાતો કરતી હતી. અને, એની વાત કરવાની રીતભાવ પણ એવી હતી કે, જાણે એઓ મિડ્ગ-ઈની જ વાતો કરતાં હતાં એમ સહેજે સમજી શકાય. મિડ્ગ-ઈ શરમાળ હતો, છતાં એણે એ યુવતીને નમસ્કાર કર્યા. આ જોઈ એ છોકરી એને આવવા માટે હાથ વડે ઘસારો કરતી પડાળી પરથી નીચે આવી. પીળાં ફૂલોથી આચ્છાદિત ઝાંપો એણે ઉઘાડ્યો. મિડ્ગ-ઈ જરા આશ્ચર્ય પામ્યો, અને હર્ષાવેગથી ઝાંપા તરફ વળ્યો. એ જેવો ઝાંપા પાસે આવ્યો એવી જ એ યુવતી મકાનની અંદર જતી રહી. છોકરી ખોલી, ‘પધારો, મારાં બાઈ સમજે છે કે, જે મહોરો એમણે તમને પાછી આપી એ બદલ એમનો આભાર માનવા તમે આવ્યા છો. એમના વતી હું આપનું સ્વાગત કરું છું. પધારો! તમારા જેવા વિદ્વાન સાથે બે ઘડી વાતચીત કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થશે તો મારાં બાઈ પોતાની જાતને ધન્ય માનશે.’

લજ્જાથી નીચા નમેલા મસ્તકે, ધીમી ચાલે મિડ્ગ-ઈ અંદર

કુટીરમાં ગયો. કુટીર કોઈ અમીરના બન નેવી સુશોભિત અને શણગારેલી હતી. ત્યાંની પ્રત્યેક વસ્તુમાંથી આવતી ઉમ્ર પણ મધુર સુગંધ ચિત્ત પર અદ્ભુત અસર કરતી હતી. એ અંદર જઈ ઊભો રહ્યો ત્યાં તો બીજા દારમાંથી આવી એ યુવતીએ અત્યંત મધુર શબ્દોમાં એનું સ્વાગત કર્યું. મિડ્ગ-ઈએ બે હાથ જોડી, મસ્તક નમાવી એને નમસ્કાર કર્યા. એના અનુમાન કરતાં એ યુવતી જરાક વધુ ઊંચી હતી. તેની દેહસૂત્રા કમળ જેવી કોમળ હતી, અને એના અંબોડામાં ‘ચુ-શા-કીહ’ નામનાં અત્યંત સુંદર ફૂલની વેણી ચૂંથી હતી. ‘ચુ-શા-કીહ’ ફૂલોથી ગૂંથેલા એના કાળા કેશ પીઠ પર લટકતા હતા. એનો પીળો પોષાક સડેજ હસનચસન પામનાં નવીન રંગ ધારણ કરતો હોય એમ દેખાતું હતું.

સ્વાગતનો વિધિ પૂરો કરી એ મિડ્ગ-ઈ પાસે બેઠી, અને બોલી, ‘મારા ધારવા મુજબ આપનું નામ મિડ્ગ-ઈ જ ને! આપ મારા પરમ આત્મીય શ્રીયુત ચાડ્ગના બાળકોના ગૃહશિક્ષક છો; બરાબર ને? શ્રીયુત ચાડ્ગનો અને મારો સંબંધ શરૂ જેવો છે, એટલે તમે કોઈ પરાયા નથી.’

જરા પણ ચકિત થયા વગર મિડ્ગ-ઈએ પૂછ્યું, ‘જો તમારે કોઈ જાતનો વાંધો ન હોય તો હું જાણી શકું છું કે, તમારા પિતાશ્રી કોણ છે, અને તમે મારા શેઠના શા સંબંધી થાવ છો?’

એ સુંદરીએ કહ્યું, ‘પિડ્ગ વંશમાં મારો જન્મ થયો છે. ચિડ્ગ-તો નગરનો આ એક ઘણો પુરાણો વંશ છે. મારું નામ સોઈ છે; મારાં લગ્ન એક ઊંચા કુલીન કુળમાં થયાં હતાં. મારા પતિનું નામ ખાડ્ગ હતું. આ લગ્નથી તમારા શેઠના કુટુંબ સાથે મારો સંબંધ થયો. મારા પતિ લગ્ન પછી થોડા દિવસોમાં દેવલોક પામ્યા ત્યારથી હું આ નિર્જન સ્થાનમાં આવી રહી છું.’

એના સ્વરમાં ચિત્તને ડોલાવે એવું અપૂર્વ સંગીત હતું.

મિડ્ગ-ઈએ આવી સુંદર અને મધુર વાણી કદી સાંભળી ન હતી. એ ચકિત થયો; અને સાથે મૂંઝવણ પામ્યો. એ વિધવા હતી એથી વિના નિમંત્રણે એને ત્યાં વધુ-રોકાવું એને ઉચિત ન લાગ્યું. આ પી એ જવા માટે ઊભો થયો, પણ શ્રીમતી સોઈ એને આટલો બધો જલ્દી જવા દેવા ઇચ્છતી ન હતી.

એ બોલી, ‘ નહિ મિત્રવર્ય, હજુ થોડી વાર બેસો. જો શ્રીયુત યાડ્ગ સાંભળે કે તમે મારે ત્યાં આવ્યા હતા, ને મેં તમારી સરભરા સારી રીતે કરી નહોતી તો તેઓ જરૂર મારા પર નારાજ થાય. ભોજન ક્યાં પછી તમે જજો. ’

મિડ્ગ-ઈ મનમાં ઘણો જ આનંદિત થઈ ત્યાં રોકાઈ ગયો. સોઈના જેવી સુંદરી તેણે કદી જોઈ ન હતી.

એ બંનેએ ખૂબ વાતો કરી. ક્યારે દિવસનો પ્રકાશ અંધકારમાં વિક્ષીન થઈ ગયો એની એમને ખબર પણ ન રહી. છાંકરીએ આવી બત્તી કરી, ભોજન માટે આસન બિછાવ્યું, અને ભોજન પીરસ્યું. મિડ્ગ-ઈ જમવા બેઠો, પણ એને ભોજનની ડુચિ નહોતી. સામે બેઠેલી સુંદરી સાથે એનું મન રમતું હતું. એને કાંઈ પણ ન ખાતો જોઈ, સોઈ એને શરાબ પીવા આગ્રહ કરવા લાગી. એઓ બંને કેટલાય ગ્યાલા ગટગટાવી ગયાં. શરાબ લાલ રંગનો હતો, મોઢો અને ઘણો જ ઠંડો હતો; થોડી વારમાં જ એમનાં શરીરમાં અદ્ભુત સ્ફૂર્તિ જવાઈ ગઈ. મિડ્ગ-ઈની આંખો સામે બધી વસ્તુઓ ચમકતી દેખાવા લાગી; કુટીરની દિવાલો દૂર દૂર હડી ગઈ; છત ઉપર ચડી ગઈ; બત્તીઓ તારાની માફક ચમકતી જણાઈ; અને, સોઈનો કંઈસ્વર નિદ્રિત રજનીમાં દૂરથી આવતી સંગીત-લહરીની માફક તરતાં તરતાં એના કાનોમાં ગુંજવા લાગ્યો. એની છાતી ફૂલવા લાગી, એનો જીભ પરનો કાબૂ ઢીલો પડી ગયો, અને કહેવાનું સાહસ કદી ય ન કરી શકે એવી ઘણી ઘણી વાતો એ બોલી

ગયો. પણ, સોઈએ ન તો એને બોલતાં રોક્યો કે ન તો એની વાતો સાંભળી મેં મચકોડ્યું. પ્રશંસાભરી વાતો સાંભળી એની મોટી અને ઉજ્જવળ આંખો આનંદે હસવા લાગી, અને એની દ્રષ્ટિમાંથી પ્રેમ વરસવા લાગ્યો.

એ બોલી, ‘મેં સાંભળ્યું છે કે, સંગીત પર તમારો સારો ટાપૂ છે. મને સાધારણ ગાતાં વગાડતાં આવડે છે. તમારા જેવા ઉસ્તાદ સાથે એક ક્યમાં ગાવા માટે મારું મન આતુર છે. મારો ગીતસંગ્રહ જોઈ તમે તમારો અભિપ્રાય આપશો તો હું તમારો આભાર માનીશ.’

મિડ્ગ-ઈએ ઉત્સુક થઈ કહ્યું, ‘તમારી આ યાચના બદલ હું તમારો અહેશાન માનું છું. હું સહર્ષ ગાઈશ. તમે તમારો ગીત-સંગ્રહ મને જરૂર બતાવો.’

ઘંટડી વગાડી છોકરીને બોલાવી. યુવતીએ ગીતસંગ્રહ લાવવા આજ્ઞા કરી. છોકરી ગીતસંગ્રહ આપી ચાલી ગઈ. મિડ્ગ-ઈ તે લઈ ઉત્સુક વદને તેની પરીક્ષા કરવા લાગ્યો. પીળા ટાગળ પર ઘણા જ સુંદર અક્ષરોમાં ગીત લખ્યાં હતાં. આવી સુંદર કાળી શાહી એણે કદી જોઈ નહોતી. તે ગીતોની નીચે બેન-ચીન, કાઓ-પીન, અને પો-મૌ જેવા ઘણા પ્રાચીન મહાકવિઓનાં ગીત જોઈ એ ચકિત થઈ ગયો. આવો અમૂલ્ય અને અપૂર્વ સંગ્રહ જોઈ આનંદથી એ ડોલી ગયો. બોલ્યો : ‘આવી પ્રાચીન પાંદુલિપિ કોઈની પાસે હોઈ શકે એ મારો કલ્પનામાં આવતું નહોતું.’ આ સંગ્રહને એક પળ માટે હાથથી અળગો કરતાં એના જીવ ચાલતો ન હતો.

એ આવેગમાં બોલી ગઈયો, ‘શ્રીમતીજી ! આ એક સમ્રાટના ખજાનાથી પણ અધિક અમૂલ્ય છે. પાંચસો વર્ષ પહેલાંના અમર કવિઓના આ હસ્તાક્ષર છે એમાં કોઈ સંદેહ નથી. અને, એની શાહી પણ કેટલી આશ્ચર્યજનક છે. પાંચસો વર્ષ થઈ ગયાં છતાં

એવીને એવી જ છે. અને, કવિસમ્રાટ કાઓ-પીનનું આ ગીત !
અરે ! કોઈ પણ આવી રચના રચી શક્યું નથી !'

વિહ્વલ નેત્રાથી સોઈ બોલી, 'કાઓ-પીન ! મારા પ્યારા
કાઓ-પીન ! કાઓ-પીન મારો સૌથી વધુ પ્રિય છે. ચાલો, મિડ્ગ-ઈ
આપણે બંને એનું ગીત સાથે ગાઈએ...'

સ્તબ્ધ, સુગંધિત, મધુર રાત્રિમાં એ બંનેની મધુર સ્વર-
લહરી સ્વર્ગીય પદ્મીઓના કલરવની માફક વાયુમાં પ્રકંપિત થવા
લાગી. પણ થોડી જ રળમાં મિડ્ગ-ઈએ વિહ્વલ થઈ ગાનું બંધ
કરી પોતાની સંગિનીની તરફ એક ધ્યાનથી જોઈ રહી એનું ગાન
સાંભળવા લાગ્યો. એનું કંઈમાધુર્ય અતિઉત્તમ હતું. એ ચેતનહીન
થઈ ગયો, અને એના નેત્રોમાં આનંદાશ્રુ વહેવાં લાગ્યાં.

આ પ્રકારે રાત્રિ કાળની ગોદમાં વીતી રહી હતી, અને એ
બંને વાતો કરતાં રહ્યાં, હંડો, લાલ શરાબ પીતાં રહ્યાં, અને પાંચસો
સાત પહેલાંના ગીતો ગાતાં રહ્યાં. રાત્રિ પૂરી થવા આવી. વચ્ચે
વચ્ચે જાણે સ્તબ્ધમાંથી જાગી મિડ્ગ-ઈ વિદાય માંગવાનો વિચાર
કરતો. પણ, પ્રત્યેક વેળાએ સોઈ પોતાના મધુર સ્વરેથી કોઈ એકાઃ
પુરાણ કવિની આશ્ચર્યજનક અને મનોહર પ્રેમકિસ્સાઓ સંભ-
ળાવવા શરૂ કરતી, અને એ મંત્રમુગ્ધો બેસી સાંભળ્યા કરતો,
અથવા એ કોઈ એવું સુંદર ગીત સંભળાવવા માંડી પડતી ત્યારે એના
કાન સિવાય બીજી બધી ઈंद्रિયો ચેતનહીન બનો જતી...
અંતે જ્યારે સોઈએ એક પ્યાલી ભરી એને શરાબ આપવા માંડી
ત્યારે એનો પોતાનો એક હાથ એની ડોકમાં નાંખ્યા વગર રહી
ન શક્યો; અને એને પોતાની પાસે ખેંચીને શરાબથી પણ વધુ
લાલ એવા એના અધરો પર ચુંબન કર્યું. એમના હોઠ જુદા ન
પડ્યા; રાત્રિ ક્યાં વીતી ગઈ, એની પણ એમને ખબર ન રહી.

પક્ષીઓ જાગીને કલરવ કરવાં લાગ્યાં. ઉદાયમાન સૂર્યને જોઈ ફૂલોએ પોતાની કળાઓ વિકસાવી. છેવટે, મિડ્ગ-ઈને આ જાદુ-ગરણી પાસેથી વિદાય લેવી પડી. ઝાંપા સુધી સોઈ એની સાથે આવી. પ્રેમથી ચુંબન કરી, એને વિદાય આપતાં એ બોલી, ‘પ્રિયતમ, જ્યારે અહીં આવવાનું મન થાય ત્યારે જરૂર આવજો. વારુ ! હું તમને એક વિનતી કરું છું કે, તમે આપણા બંને વચ્ચેની આ વાત કોઈને કરશો નહિ. આપણો પ્રેમ તારલિયા સિવાય બધાંથી ગુપ્ત રહેવો જોઈએ. હું જાણું છું પ્રિયતમ ! તમે સાચા બોલો અને વિશ્વાસુ છો, અને તમે આપણો આ પ્રેમ ગુપ્ત જ રાખશો... અને આપણી સુખપૂર્ણ રજનીની સ્મૃતિ તરીકે આ તુચ્છ ઉપહારનો સ્વીકાર કરો.’

અને, એણે એક ઘણી જ ઉમદા અને અદ્ભુત વસ્તુ એને આપી. તે એક પીળા પત્થરને કોતરીને બનાવેલું ‘પેપર-વેઈટ’ (Paper-weight) હતું. મિડ્ગ-ઈએ ઘણા જ પ્રેમથી આ ઉપહારને અને એના સુંદર હાથને ચુંબન કર્યું. ‘જો મારા કોઈ કાર્યથી હું તમને દુઃખી કરું તો પરમાત્મા મને તેની સજા કરશે. વિદાય ! પ્રિયે !’ કહી એ ચાલ્યો ગયો.

એ દિવસે સવારમાં શ્રીયુત ચાડ્ગના ભવન પર આવી, મિડ્ગ-ઈ પોતાના જીવનમાં પહેલી જ વાર જૂઠું બોલ્યો. મારી માતાએ મને દરરોજ રાત્રે ઘેર આવવાનું કહ્યું છે, ઘર દૂર છે; પણ મારે ખુશી હવા અને પૂરતા વ્યાયામની જરૂર છે તે એથી મળી રહેશે.’ મિડ્ગ-ઈએ જે કાંઈ કહ્યું, તેના પર શ્રીયુત ચાડ્ગે વિશ્વાસ મૂક્યો, અને એને સ્વીકાર કરવામાં જરાય આનાકાની ન કરી.

મિડ્ગ-ઈ દરરોજ સંધ્યાસમયે સુંદરી સોઈની કુટીરે જતો, પ્રથમ મિલનરાત્રીની માફક એઓ આનંદમાં રાત્રિ વીતાવતાં, ખૂબ જાતાં, શેતરંજ ખેલતાં, ફૂલ, વૃક્ષ, વાદળ અને પક્ષીઓ પર કવિતા રચતાં. આ દરેકમાં સોઈ પોતાના પ્રેમી કરતાં વધી જતી.

શેતરંજ રમતી વખતે મિડ્ગ-ધનો રાજ એ ઘેરી લેતી. સોઈનાં કાવ્યો મિડ્ગ-ધનાં કાવ્યો કરતાં વધુ મધુર અને અર્થઘન થતાં. એઓ વણા પ્રાચીન કવિઓ પર જ આલોચના કરતાં. પ્રાચીન ગીતો જ ગાતાં.

એ બંનેએ પ્રેમતરંગોમાં વહ્યાં કર્યું. જ્ઞેતજ્ઞેતામાં વસંત અને ગ્રીષ્મ ઋતુ વીતી ગઈ. વર્ષા આવી.

*

*

*

અચાનક એક દિવસે, નગરમાં મિડ્ગ-ધના પિતાનો ભેટો થતાં શ્રીયુત ચાડ્ગે પૃછ્યું, ‘હવે વર્ષાઋતુ ખેતી ગઈ છે. આવી ખરાબ ઋતુમાં ફરેરાજ સાંજે શા માટે તમે તમારા પુત્રને ઘેર બોલાવો છો? રસ્તો લાંબો છે. તે સવારે પાછો આવે છે ત્યારે ઘણો જ થાકેલો હોય છે. આવી ખરાબ ઋતુમાં તમે એને મારે ત્યાં રહેવાની રજા આપો તો સાદું.’

મિડ્ગ-ધના પિતા ખૂબ જ વિરમય પામી બોલ્યા, ‘મહાશય! આપ આ શું બોલો છો? અત્યાર સુધીમાં એક દિવસ પણ મિડ્ગ-ધ ધેર આવ્યો નથી. મને ડર લાગે છે કે, કદાચ તે ખરાબ માર્ગે ચડેલા યુવકો સાથે જુગાર તો નહિ રમતો હોય, અથવા કદાચ શરાબ પી દુષ્ટ સ્ત્રીઓને ત્યાં રાત તો નહિ વીતાવતો હોય!’

પણ શ્રીયુત ચાડ્ગે કહ્યું, ‘ના, ના. તમારો આ ડર અસ્થાને છે. આજ સુધી મેં એ છોકરામાં એક પણ એમ જ્ઞેઈ નથી. તેમ જ મારા નિવાસ અને તેની આજુબાજુ ક્યાંય વેસ્યાઓ નથી. કદાચ મિડ્ગ-ધને કોઈ યુવતી સાથે મિત્રતા થઈ હોય, અને એની સાથે રાત વીતાવતો હોય તો એની ના નહિ. કદાચ હું એને રજા ન આપું એ બીકે એ મારી પાસે જૂકું બોલ્યો હશે. જ્યાંસુધી હું આ રહસ્યનો પત્તો ન મેળવું ત્યાંસુધી તમે તેને કોઈ પણ ન કહેશો.

આજ સાંજે મારો નોકર એનો કંડો પકડશે, અને એ ક્યાં જાય છે તેની તપાસ કરી આવશે.’

મિડ્ગ-ઈના પિતા તિયેન-પિલો આ વાત પર સહમત થયા, અને આવતી કાલે સવારે શ્રીયુત ચાડ્ગના ભવન પર મળવા આવવાનું કબૂલ કર્યું.

સાંજે મિડ્ગ-ઈ જેવો શ્રીયુત ચાડ્ગના ભવનમાંથી નીકળ્યો તેવો જ એક નોકરે એનો ગુપ્ત રીતે પીછો પકડ્યો. પણ એક ત્રિભેટા પાસે મીડ્ગ-ઈ જાણે અદૃશ્ય થઈ ગયો. જાણે પૃથ્વી એને ગળી ગઈ! નોકરે એની ખૂબ તપાસ કરી, પણ એ પત્તો ન લાગવાથી ગભરાયેલા ચહેરે પાછો આવી શ્રીયુત ચાડ્ગને આ બધું કહ્યું. ચાડ્ગે તાબડોતોય તિયેન-પિલોને આ ખબર મોકલાવી.

*

*

*

પોતાની પ્રેમિકાના એરડામાં જઈ મિડ્ગ-ઈએ જોયું તો, એ રેતી હતી. આ જોઈ એ અચંચામાં પડી ગયો, અને એનું હૃદય દુઃખથી ભરાઈ ગયું.

મિડ્ગ-ઈની ગરદનમાં હાથ નાંખી ડચકાં ભરતાં ભરતાં સોઈ બોલી, ‘પ્રિયતમ ! આપણે જાંએ જુદાં પડવું પડશે. શા માટે એ હું કહી શકતી નથી. શરૂઆતથી જ હું જાણતી હતી કે, એક સમય એવો આવશે, કે જ્યારે આપણે છૂટા પડવું પડશે. એ સમય આવી પહોંચ્યો છે એ જોઈ મારા હૃદયના ટુકડેટુકડા થઈ રહ્યા છે. આ આપણી છેલ્લી રાત્રિ છે. હવે આપણે ફરીથી મળી શકીશું નહિ. પ્રિયતમ ! હું જાણું છું કે, તમે મને આખા જીવનપર્યંત નહિ ભૂલો ! તમે એક દિવસ એક મહાન વિદ્વાન થશો. તમારા પર માન અને ધનની વૃદ્ધિ થશે, અને કોઈ પ્રેમમયી રમણી મારો અભાવ પૂરશે. હું વધુ દુઃખની વાતો કરી તમને દુઃખી નહિ કરું. આવો, આપણે

આ અંતિમ રજની સુખમાં વિતાવીએ, જેથી તમને મારી સ્મૃતિ દુઃખદાયી ન નીવડે, અને તમે મારા હસમુખા ચહેરાનું જ સ્મરણ કાયમ કરી શકો.’

એણે પોતાના આંસુ લૂછી નાંખ્યા, અને શરાવ, ગીતસંગ્રહની ચાપડી અને સિતાર મંગાવ્યાં. એણે મિડ્ગ-ઈને આ વિચ્છેદ વિષે એક પણ હરફ બોલવા ન દીધા. સ્વાર્થ, શોક અને કલાંતિના વાદળો ઘેરાય તે પહેલાં રિશ્તર ચિત્તે એક પ્રાચીન ગીત ગાયું. થોડી જ પળમાં ગીત અને શરાવના આનંદમાં એ બંને દુઃખ વિસરી ગયાં, મિડ્ગ-ઈને આ અંતિમ પળો પ્રથમ રાત્રી કરતાં પણ અધિક સુખદ અને સ્વર્ગીય જણાઈ.

પણ, પ્રભાતનું પીળું સૌંદર્ય ફેલાતાંની સાથે મિડ્ગ-ઈના વદન પર પાછો વિવાદ છવાઈ ગયો. છેલ્લી વાર સોઈ પોતાના પ્રેમી સાથે ગાંધા સુધી આવી, અને છેલ્લી વાર ચુંબન કરી, એના હાથમાં એક અતિસુંદર પ્રાચીન કવિઓનું પુસ્તક મુક્યું. તે પુસ્તક કોઈ પણ એક મહાન કવિના મેજ પર રાખવા-ચોગ્ય હતું.

અને, એ રોતાં હૃદયે કાયમ માટે વિદાય થયો. એ માની જ ન શક્યો કે, આ એમના ચિરવિચ્છેદ હતો. એ મનમાં વિચાર કરતો હતો, ‘હા! હું કાલે એનું મળીશ. એના સિવાય હું એક પણ પણ જીવી શકું એમ નથી. જા હું એની પાસે જાઉં અને એ મને ન મળે એ વાત સંભવિત નથી.’ શ્રીયુત ચાડ્યના ભવન સુધી આખા રસ્તે આવા વિચારો એને આગ્યા કર્યા.

ભવનમાં આવી એણે જોયું તો, પડાણીમાં એના પિતા અને શેઠ એની રાહ જોતા ઊભા હતા. એને બોલવાનો મોકો આપ્યો વગર તિયેન-પિલોએ પૂછ્યું, ‘તું રાતે ક્યાં રહે છે?’

પોતાની જૂઠી વાત પકડાઈ મઈ છે એ જોઈ કોઈ પણ ઉત્તર ન આપતાં, નીચા વદને, પિતાની સામે મિડ્ગ-ઈ ઊભો રહ્યો. એને ચૂપ ઊભેલો જોઈ તિયેન-પિલોએ પોતાના હાથમાંની નેતરની સોટી

બેરથી એના બરડામાં ફટકારી. કાંઈક પિતાના ડરથી અને કાંઈક કામદાના* ડરથી એણે પોતાની આખી પ્રેમકલાણી કહી.

મિડ્ગ-ઈની વાત સાંભળી શ્રીયુત ચાડૂગ ચકિત થઈ બોલ્યા, 'બેટા! પિડ્ગ પરિવાર સાથે મારે કાંઈ સંબંધ નથી. એ વિશે તેમ જ જે સ્ત્રીની તું વાત કરે છે એની બાબતમાં પણ હું કાંઈ જાણતો નથી. પણ, તે જે આ બધું કહ્યું તે હું ખરું માનું છું...આમાં કાંઈ જોડું રહસ્ય છે.'

મિડ્ગ-ઈએ સોઈએ આપેલા ઉપહાર-પેપરવેષ્ટ અને ગમત-સંમહનું પેહું પુસ્તક-આ લોકોને બતાવ્યા. શ્રીયુત ચાડૂગ અને તિયેન-પિલો એ જોઈ વિસ્મયથી અવાક થઈ ગયા.

શ્રીયુત ચાડૂગે તિયેન-પિલોને કહ્યું, 'ચાલો, આપણે બધા મિડ્ગ-ઈ સાથે જોઈ આ બધી વસ્તુઓ ક્યાંથી મળી તે જોઈ આવીએ. એથી આપણને આ બધું રહસ્ય સમજાશે. મિડ્ગ-ઈએ આ જે બધું કહ્યું તે ખરું છે; પણ, આ બધું મારી સમજમાં કાંઈ બેસતું નથી.'
તે જ પળે એ ત્રણે સોઈની ફટીર તરફ ચાલી નીકળ્યા.

*

*

..

એ ત્રણેએ ફૂલના વનમાં જેવો પ્રવેશ કર્યો તેવો જ એકાએક મિડ્ગ-ઈ એના રક્ષી અરપણે અવાજે બૂમ પાડી ઊઠ્યો. ત્યાં નાઈની બબ્બ ફટીરે હતી ત્યાં કાંઈ જ ન હતું. ત્યાં એક નાની સમાધિ હતી. તે બધી જ જુની અને ડેરેડેરથી ભાંગેલી હતી. મિડ્ગ-ઈએ પોતાની આંખો મસળી, શરીરે ચૂંટિયો ખણી. પોતે સ્વપ્નદશામાં છે કે શું, એમ એને થઈ ગયું. પણ સોઈની ફટીર ત્યાં ન હતી. એ ગભરાઈને શ્રીયુત ચાડૂગ તથા એના પિતા તરફ નિર્બીક અને ચકિત વદને જોઈ રહ્યો.

શ્રીયુત ચાડૂગે કહ્યું, 'હવે મારી સમજમાં આવ્યું.' તમારા

● એ પુરૂ પિતાની આજ્ઞા ન માને તો બેને સો કાંઈ મારવાનો કાયદો જોનમાં છે.

પુત્રને જે મુંદરીએ મુગધ કર્યો હતો એની સમાધિ આપણું નેઈ રહ્યા
છીએ ! હા, હવે મને ખ્યાલ આવે છે. આ સોઈ-થાઓની સમાધિ
છે. આ મુંદરી સોઈ-થાઓ માટે કેટલો મોટો અનર્થ થયો હતા ! એ
તે વખતના અવર્નર અને મહાન કવિ કાઓ-પીનની પ્રેમિકા હતી.
અને, કવિએ એને સ્વહસ્તે પાંડુસિપિમાં લખેલો ગીતસંગ્રહ ઉપાહાર
તરીકે આપ્યો હતો ! એનો આત્મા આ નિર્જન વનમાં હજુ સુધી
વિચરણ કરતો હોવો નેઈએ.’

શ્રીકૃત ચાડમ રૂપ ધારી ગયા. એ ત્રણેના ચહેરા પર વિષાદ
છવાઈ ગયો. પ્રાતઃકાળનું ગાઢ ધૂમસ ચારે તરફ ધૂંધળું વાતાવરણ
ઉત્પન્ન કરી વનના ભૌતિક સૌંદર્યને બખાનક બનાવી રહ્યું હતું.
ફૂલોની તીવ્ર સુગંધવાળા પવનનો એક ઝપાટો આવ્યો, અને
વૃક્ષનાં પાંદડાં હાલી ગિહ્યાં : બાજુ તે સ્તબ્ધતામાં પોકાર કરી
રહ્યા હતા : ‘સોઈ-થાઓ !’

*

*

*

તિથેન-પિલો આ બનાવથી એટલો ખદોડી ગયો હતો કે,
એણે પુત્રને કોઆડમચુ-કુ નગરમાં મોકલી દીધો. થોડા જ વર્ષમાં
પોતાની વિદ્યા અને શુદ્ધિ બળે કરીને મિડ્ગ-૪એ જિંચું વદ
મેળવ્યું, અને એને ખડું કીર્તિ વરી. એનું કામ જિંચા ખાનદાન
કુળની એક સુશીલ કન્યા સાથે થયું. મંગલ લગ્નના ક્ષણ તરીકે એ
સર્વગુણસંપન્ન સંતાનોનો પિતા થવા ભાગ્યશાળી થયો. છતાં, સોઈને
એ અંતકાળ સુધી ભૂલ્યો નહિ. પણ, સોઈની વાત એણે કદી
કોઈની આગળ કાઢી નહિ, હૃદયમાં જ સંધરી.

નાર્વે

પ્રલોભન

લેખિકા : શાહાના વુડે

‘આજે સવારે મને મિ. ચાલ્સર્સ રોબર્ટના મેળાપ થયો હતો. એણે તને નમસ્તે કહાવ્યા છે...’

ધવાના પોતાના પતિને ચાનો ખાલો આપવા આવી તે વખતે એના પતિએ વર્તમાનપત્રમાંથી મેં ઊંચું કરી કહ્યું.

ધવાનાએ ઉદાસ નજરે બંગલાના બગીચા તરફ જોયું—રંગ-બેરંગી ફૂલો પર ચારમાનો સૂર્યનાં ગુલાબી કિરણોએ પથરાઈને એક અપૂર્વ ઈંદ્રજાળની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી હતી...

‘એમ! અત્યારે એ આ શહેરમાં છે?’ એણે પછયું.

‘એ તો અહીં ઘણા સમયથી છે. એ શહેરની પૂર્વ તરફ રહે છે. આખો વખત એ કામમાં ગુંથાયેલો હોવાથી કાંક કાંક વખત એની મુલાકાત કચેરીના ‘ચાર-પુસ્તકાલય’માં થાય છે. વાત-વાતમાં મને આજે જ ખબર પડી કે, એનું ઘર ફોનલેડમાં છે, અને બચપણમાં તમારે બંનેને મિત્રતા હતી.’

‘હા...હતી...અમારાં ઘર એક જ ગામમાં હતાં. એનો આપ ગામનો પાદરી હતો. શું રોબર્ટ લગ્ન કર્યા છે?’

‘ના, હજી સુધી નથી કર્યા; હજી ક્યાં એની લગ્ન કરવાની ઉંમર વીતી ગઈ છે? આટલી નાની ઉંમરમાં એને વફાલાતમાં સારી સફળતા મળી છે.’

‘એ મારાથી બે વર્ષે મોટો છે.’ ધવાના યંત્રવત્ બોલી, એની ઉંમર અત્યારે ત્રીસથી આઠી નહિ હોય.’

‘હા, એટલી જ હશે. વારુ, હવે હું જઈ છું. આજ રાત્રે કદાચ હું નહિ આવી શકું...’

*

*

*

‘હવે હું જઈ છું, રાત્રે હું પાછો નહિ આવી શકું...’ ઇવાના આવી પ્રેમહીન, શુષ્ક વાતો વિવાહિત જીવનના દશ વર્ષના લાંબા ગાળાથી સાંભળતી આવી છે...

એના પ્રત્યેની પતિની આ હિંસાસીનતા હવે એને અસહ્ય થઈ પડી હતી...એ હવે પોતાના પતિને પ્રેમના જૂઠા અભિનયથી આકર્ષવા ઇચ્છતી નથી...

શોકના આવરણે એના હૃદયને ઘેરી લીધું...

*

*

*

એ આળેલો માટે ભોજનની વાનીઓ ગોડવે છે—શન્યમનરકપણે... ચંચળ, તેજ ગતિએ એની સ્મૃતિ પહોંચી જાય છે—દૂર, અતીત તરફ...

આજનો એ સફળ વડીલ રોઅર્ટ એક સમયે કદરૂપો, અસહ્ય અને ગામડિયો હતો...હરથડી ઇવાનાની પાછળ ધૂમતો હતો—પોતાનો પ્રેમ પ્રગટ કરી ઇવાનાને હેરાન હેરાન કરી મૂકતો હતો...

ઇવાના પોતાના આ અસહ્ય, અશિક્ષિત પ્રેમીનો વ્યવહાર જોઈ હસતી હતી...

‘રોઅર્ટ’ એને ગમતો હતો, છતાં એને પોતાનો પતિ ગનાવવાની કલ્પના ઇવાનાએ કદી કરી નહોતી.

એટલે એના ભાવેભર્યા શબ્દોના જવાબ એ તીખા તમતમતા શબ્દે આપતી હતી...

પછી, એકાએક એના જીવનમાં આવ્યું—એક મોટું પરિવર્તન...

રોઅર્ટ વિશ્વવિદ્યાલયમાં ભણવા ચાલ્યો ગયો, ઇવાનાના લગ્ન થઈ ગયાં; કિશોરજીવનનાં સ્મરણો વિસ્મૃતિના અર્બમાં સમાઈ ગયાં...

*

*

*

એના લગ્ન થયે દશ વર્ષ થઈ ગયાં છે, પરંતુ આ લાંબી દશ વર્ષની અવધિમાં એણે યથાર્થ પ્રેમનો સ્વાદ એક દિવસ પણ ચાખ્યો નથી...

અચપણના અનોખા, આનંદિત દિવસો...એ દિવસોની રમતોના સાથી રોબર્ટની આજે એને વારંવાર યાદ આવી રહી છે.

રોબર્ટ રમતમાં ઇવાના પાસે હાથે કરીને હાર ખાઈ, એની સામે વિવાદભરી આંખે જોઈ રહેતો હતો; એ આંખોમાં ગૂઢ પેદનાનો અધિકાર જણાતો હતો.

અર્વિત, વિજયી ઇવાના વ્યંજનભર્યાં તીખા હાસ્યથી એનો જવાબ આપતી હતી.

આજે ઇવાનાને પોતાની એ હૃદયહીનતાનું સ્મરણ થતાં એક-દમ એનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું.

બાળકોના આનંદકલ્પોલથી એની ચિંતાની માયાજાળના ટુકડે-ટુકડા થઈ જાય છે...

કચરવ કરતાં બાળકો ઓરડામાં પ્રવેશ કરે છે...

ટેડી અને એમા.

કોઈ માતાની ગોદમાં ચઢી બેસી જાય છે, કોઈ પીઠ પર વળગી પડી નાના નાના હાથ માતાની ગરદનમાં નાંખી દે છે...

ઇવાનાના આનંદહીન, શુષ્ક જીવનમાં સ્વર્ગની કમનીયતા આપે છે આ બાળકો.

તેઓ માની પાસે પોતાના પુસ્તકો લઈ બેસે છે-કોઈ પાઠ વાંચી સંભળાવે છે; કોઈ અર્થ પૂછે છે.

ઇવાનાના મનચક્ષુ સમક્ષ કુમારકાળનું ચિત્ર ધીરે ધીરે સ્થાન થઈ અંતે વિદ્યુત થઈ જાય છે.

*

*

*

શિયાળાનું એક પ્રભાત...

શહેરના રાજમાર્ગ પર પ્રભાતના સૂર્યના મીઠા તડકા પથ-
રાયેલો છે...

એ તડકા તરફ પીડ કરી બિખારીઓ કરલુ સ્વરે બીખ માંગી
રહ્યા છે...

વર્તમાનપત્ર વચનારા ફેરિયાઓ જોરથી જુઓ પાડી દેશપરદેશના
સમાચારોની ઘોષણા કરે છે...

રાજમાર્ગની બંને બાજુની પગથી પર લોકોની ધીમે ધીમે
અવરજવર વધી રહી છે.

એક સંબંધીને ઘેરથી ઇવાના પોતાના પતિ સાથે પાછી ફરી
રહી છે...

થોડે દૂર આવી પતિએ કહ્યું, 'મારે એક વકીલનું જરૂરી કામ
છે! તને એકલી ઘેર જવામાં કાંઈ હરકત તો નથી ને?'

'ના, કાંઈ હરકત નથી.'

બરાબર એ જ પળે સામેની પગથી પર લોકો ભેળા જતા
એક પથિક પર ઇવાનાની નજર પડી.

સાથે એ જ પળે પથિકની અને ઇવાનાની નજર એક થઈ;
અને બીજી જ પળે શરમાઈને ઇવાનાએ નજર નીચી ઢાળી દીધી...

પથિકે સડકની આ તરફ આવી, પોતાના માથા પરની ટોપી
ઉતારી એનું સન્માન કર્યું. ઇવાનાએ એની તરફ જોઈ, માથું નમાવી,
જવાબ આપ્યો.

પથિકની તીક્ષ્ણ દ્રષ્ટિ ઇવાનાના હૃદયમાં સોંસરી બિતરી મર્ઘ...

એ વિષાદભરી, વેદનાથી ધાયલ, શાંત આંખો ઇવાનાને સારી
પેઠે યાદ છે!

એના પતિ સાથે થોડી વાર વાતો કરી, પથિક એક વાર
ઇવાના તરફ નજર કરી ચાલ્યો ગયો.

'શીખર્ત ધણો જ સળંગ માણસ છે! બ્યવહાર તો એનો
જ.' એના પતિએ કહ્યું.

અન્યમનસ્કપણે ઇવાનાએ જવાબ આપ્યો. એનો પતિ એના જવાબનો કાંઈ ખાસ અર્થ કરી શક્યો નહિ.

‘મેં વર્તમાનપત્રમાં વાંચ્યું છે કે, રોબર્ટ એક મોટા કંસ સારુ આમસ્ટર્ડામ જાય છે...વારુ, હું જાઉં છું.’

આમ કહી એનો પતિ એક ગલીમાં અદ્રશ્ય થઈ ગયો...

ઇવાના અન્યમનસ્કપણે ચાલે છે. એની એકેએક ઇન્દ્રિયો કોઈ એક અજાણુ સ્વપ્નમાં મગ્ન થઈ ગઈ હતી...

...જે એનો મેળાપ થયો હોત તો ઇવાના એની સાથે ઘણી ઘણી વાતો કરત!...પોતાના ગામની વાતો...અમપણની વાતો... એ વખતના મિત્રો અને સાથીદારોની વાતો, અને એવી બીજી ઘણી ય વાતો !

ઇવાનાની ગતિ મંદ પડી ગઈ...

થોડી વારમાં ગલીના નાકા પર આવેલા પોતાના અંગલાના અગીચાનો ઝાંપો દેખાય છે...

એની પાછળ ઊભેલાં અર્ધખિસ્માં ‘કાર્મસેનિમમ્’ ફૂલો પોતાના માથાં હલાવતાં હતાં...

એકાએક એક પરિચિત સ્વર સાંભળી ઇવાના ચમકી ઊઠે છે— એનું સ્વપ્ન તૂટી જાય છે !

નજર ઊંચી કરી ઇવાનાએ જોયું—સામે રોબર્ટ ઊભો છે !

ઇવાનાના પગથી તે માથા સુધી વિજળી પસાર થઈ જાય છે— ચહેરા લાલ થઈ જાય છે—હૃદયનું લોહી જામી જાય છે !

પોતાની જાતને સંભાળી લઈ એ કહે છે, ‘નમસ્તે ! સારો છે તે રોબી.’ ઇવાના બીજા કોઈ નામથી સંબોધન કરી જ શકતી નથી.

ઇવાનાનો જમણો હાથ રોબર્ટના જમણા હાથની ‘મુઠ્ઠીમાં’ જઈ મળે છે.

એ હંદાળો શક્તિશાળી હાથ ધવાનાનો કેટલો નિકટનો પાર-
ચિત છે !

‘હું આજે પણ તને ધવા કરી બોલાવી શકું છું ?’
રોબર્ટે કહ્યું.

‘હા, બોલાવી શકે છે.’ ધવાનાએ હૃદયમાં એક નીકળુ વેદના
અનુભવી !

મરકમરક હાસ્યની પાછળ હૃદયનો ભાવ છુપાવી રોબર્ટ બોલ્યો,
‘એક વર્ષથી આ શહેરમાં હું રહું છું; આટલા દિવસો બાદ આજે
તારો મેળાપ થયો.’

ધવાનાએ ધીમા હાસ્યથી જવાબ આપ્યો, ‘એ બધું ઠીક છે !
તું મુકદ્દમા અને અસીલોને લીધે પૂર્વ તરફ રહે છે; અને હું મારા
ગૃહમંસાર સાથે પશ્ચિમમાં રહું છું; એથી...’

હાસ્ય-વિનોદ સાથે વાર્તાલાપ સહજપણે ઝાંઝાળ ધપે છે.

ધવાનાએ કહ્યું, ‘પણ, પહેલાં તો હું તને ઓળખી જ શકી
ન હતી. તું કેટલો બધો બદલાઈ ગયો છે !’

રોબર્ટે ધવાનાના મુખ તરફ તાકી રહી કહ્યું, ‘બલે મારા
બાહ્ય દેખાવમાં ભારે પરિવર્તન થયું હોય; પણ, હૃદયમાં હજી સુધી
કંઈ પરિવર્તન થયું નથી, ધવા !’

ધવાના જમીન તરફ જોઈ રહી—

એનું સમસ્ત હૃદય જાણે એક અસ્પષ્ટ આનંદમાં ડૂબી જાય
છે—વિજયનો આનંદ !

‘સાંજે ક્યાંય ફરવા જાય છે ?’

‘હા, બાળકોની સાથે...’

‘એમ ! તારે કેટલાં બાળક છે !’ રોબર્ટના અવાજમાં
વિસ્મયતાનો ભાવ છે.

‘એક છોકરો અને એક છોકરી...’ જમીન તરફ મીટ માંડી
ધવાના જવાબ આપે છે.

ફરી બંને ચૂપ રહે છે...

ધોડામાડીઓ દોડતી ચાલી જાય છે. ફેરિયાઓ પોતાના માત્રની જૂઓ પાડતા ચાલ્યા જાય છે. બાળકોનાં ટોળેટોળાં નિશાળે દોડ્યાં જાય છે...

પરંતુ, એ બંને સ્ત્રી અને પુરુષ કંપના હૃદયે ચૂપચાપ ઊભા રહે છે—એમની દષ્ટિ પમ નીચેની જમીન તરફ જડાયેલી છે.

છેવટે, ધવાના બોલી, ‘મેં સાંભળ્યું છે કે તું પરદેશ જવાનો છે ?’

‘હજી પાકેપાયે થયું નથી. પહેલાં જવાનો વિચાર હતો. પરંતુ, હવે...જવાનો ઉત્સાહ પહેલા જેવો રહ્યો નથી. ધવા!’

કોઈ ઉત્તર મળતો નથી.

‘આજકાલ તું ‘સ્ટેઈટિંગ’ કરવા નથી જતી?’

‘કો’ક કો’ક વખત જાઉં છું.’

આગ્રહભર્યા સ્વરે રોબર્ટે કહ્યું, ‘આજ સાંજે તું આવીશ ? આજે ત્યાં મેટો મેજો છે ! ત્યાં આતશબાજ ફૂટશે; રાશની થશે, નૃત્ય થશે.....આવીશ ને ?’

ધવાના નજર ઊંચી કરી શકતી નથી.

પુરુષોની આંખોની આદ્વાનભરી ઉજ્જવળ દષ્ટિની નારી પોતાના દુર્બળ હૃદયથી ઉપેક્ષા કરી શકતી નથી.....

દુવિધા સાથે ધવાના જવાબ આપે છે, ‘નક્કી વાયદો કરી શકતી નથી. હું.....’

‘કેમ નહિ ધવા ?’ રોબર્ટે એનો કામળ હાથ પોતાના હાથમાં લીધો, ‘શું તું મારાથી ડરે છે ? મારા પર અવિશ્વાસ છે ?’

રોબર્ટે એના કંપિત કામળ હાથને ધીમેથી દબાવતાં કહ્યું, ‘જરૂર આવજો; આજે સાંજે મને નિરાશ ન કરીશ, ધવા...’

અને રોબર્ટ ચાલ્યો જાય છે...

ધવાનાના હૃદય પર દુર્દમ્ય રબાવ છાંડી જાય છે... એનું આકર્ષણ અદમ્ય છે !

*

*

*

ઝોરડામાં એક મોટા દર્પણ સામે ઊભા રહીને ધવાન! શ્રંગાર સજી રહી છે.

એનું ઉદ્વિગ્ન હૃદય હિતેજનાથી ભરાઈ ગયું છે...

એને પ્રતીતિ થાય છે—જાણે એની સામે એક જીવનનું દ્વાર ખુલી ગયું છે...

આટલા વર્ષો સુધી જીવનમાં એણે શું મેળવ્યું હતું?—આનાદર, અવહેલના અને કવિચિત્ત ધૂણા!

એ પોતાના પતિના મૃહસંસારની એક વિશ્વાસપાત્ર નોકરડી છે—એણે જીવનમાં એથી અધિક પ્રતિષ્ઠા ક્યારે મેળવી છે? એના જીવનમાં ભોગ નથી, આનંદ નથી, ચંચળતા નથી; છે કેવળ નીરસ અને કઠોર કર્તવ્ય...

ધવાના દર્પણમાં ઉત્કૃષ્ટ યૌવનના ભારથી લચી રહેલા પોતાના સુંદર દેહને એકીટશે જોઈ રહે છે...

આજની સાંજ માટે એનું મન વ્યાકુળ બન્યું છે...

એ આજે જીવનનો ઉપભોગ કરશે ! એમાં પાપ કે દોષ શો છે...? બંને એકાંતમાં બેસી બે વાતો કરશે; થોડોક સમય નૃત્ય કરશે... એમાં પાપ કે દોષ શો છે? એમાં એવો કયો અપરાધ છે?

એ પોતાના આનંદહીન શુષ્ક જીવનમાં કવિતાનો થોડો રસ સીંચવા માંગતી હતી...

પોતાના ક્લિષ્ટ અસ્તિત્વમાં એ એક પળ માટે જ આનંદ-ધારા વહેવડાવવા માંગતી હતી...

ઝોરડોટ પહેરી, પીઠ પર પશમીનાનું ‘રકાર્ડ’ નાખી ધવાના ફરી એક વાર વાળ સમા કરે છે...

પાવડરનું ‘પક્’ ફરી એક વાર મોં પર ફેરવી લે છે...

રમાલમાં ફરી એક વાર સુગંધ નાંખે છે.

એકાએક ઘડાકા સાથે દાર ખૂલી જાય છે, અને નાચતા પમસે ટેડી ઓરડામાં પ્રવેશ કરે છે-ધવાનાના જીવનનું પ્રથમ સ્વર્ગીય કિરણ!

‘આ, તું અહીં છે! અરે; તું અહાર જાય છે?’

‘હા, ટેડી?’

ધવાના એકીટસે એને જુએ છે-કેટલું સરળ, ઉજ્જવળ સૌંદર્ય યાળકના વદન પર છે!

‘અત્યાર સુધી તું રમતો હતો?’

‘હા; આ! આજે ફરી અધા છોકરાંઓ હેરીને ચીડવતા હતા; હેરીને તો તું ઓળખે છે ને? અરે, પેલા મહોદલામાં રહે છે એ!’

હા, ધવાના એને ઓળખે છે. એની ખાતે પણ ઓળખતી હતી-એકાદ વરસ થયું એ પોતાના પતિ અને પુત્રને છોડી એક અપરિચિત સાથે એ ક્યાંક ચાલી ગઈ છે...

ટેડી કહે છે, ‘આજે ફરી એ અધાં હેરીને, એની માને બદનામ કરી, બનાવી રહ્યાં હતાં...’

‘એ અધાં છોકરાંઓ બદમાશ છે. તું તેમની સાથે રમ્યા ન કર!’ ધવાનાનો સ્વર કંપી જાય છે.

‘પણ, એ અધાં તો મને કાંઈ પણ કહેતાં નથી, આ! તું તેમને ખાવા માટે ચટણી આપે છે એટલે એ અધા તને ચાહે છે!’

સહસા ધવાના પુત્રને છાતી સાથે લગાડી દે છે-ચુંબનોથી એનું મોં ભરી દે છે.

એકાદ પળ પછી ટેડી ખોસ્સો, ‘તું ક્યાં જાય છે, આ?’

‘ક્યાંય નહિ જાઉં,’ ધવાના પોતાના શરીર પરથી ઓવરકોટ કાઢી નાંખે છે. એનો ચહેરો સફેદ થઈ ગયો છે; અને પાતળા હોઠ એકબીજાને આબધ થઈ જાણે કોઈ એક મક્કમ નિર્ણય પ્રગટ કરી રહ્યા છે.

હૃદયમાં એક બયાનક સંગ્રામ સમાપ્ત થઈ ધીરે ધીરે એના સારા દેહમાં એક સ્નિગ્ધ કલાંતિ ફેલાઈ ગય છે !

ટેડી પ્રકુક્ષિત થઈ કહે છે, — ‘ક્યાંય નહિ ગય ? તો તો બધું સારું ! આ, કાલની રાજકુમારવાળી વાર્તા આજ રાતે પૂરી કરવી પડશે ! બહુ જ સરસ વાત છે ! ’

પ્રવાના સોફા પર બેસી કહે છે, ‘નન્યો બેટા, એમાને બોલાવી લાવો. ’

ચંચળ બાળક એક પળમાં ઓરડાની બહાર નીકળી ગય છે...

પ્રવાના એના ચંચળ પગ તરફ મુગ્ધ નયને જોઈ રહે છે...

એક અકથનીય આત્મતૃપ્તિની ચમકથી એનો સારો દેહ ઉજ્જવળ થઈ ગય છે.

ઓર્થોડોક્સીઝમ

માનવીની ભવાઇ

લેખક : સ્ટીફન ગ્રિવઝ

દુરુણ પછીના જન્મકાળ સ્ટેશને અમારા ડબ્બામાં એક આધેડ વયના માણસે પ્રવેશ કર્યો. ડબ્બામાં ફરીકામ થયા પછી અધા લોકોની ઉપર મંદ મંદ રિમ્ત કરતા ચહેરે નજર ફેરવતાં એણે હાથે નજર મારા પર ફેરવી. અને, પછી મને તો એ એવી રીતે જોવા લાગ્યો, જાણે મારી અને એની વચ્ચે ઘણા વરસોથી ઓળખાણ ન હોય. એના આવા પરિચયાત્મક વર્તન છતાં મને એના નામનું સ્મરણ થતું ન હતું. એણે એનું નામ પણ મને કહ્યું. હું એને ઓળખતો હતો એ નક્કી. એ બર્લિનનો કલાત્મક વસ્તુઓનો વિખ્યાત કલાપારખુ વિકેતા હતો. થૂફની પૂર્વે હું એની દુકાનમાંથી અલબ્ય હસ્તાક્ષરો ને અલબ્ય પુસ્તકો અવારનવાર ખરીદતો. પછી તો એ બરાબર મારી સામે જ આવીને બેસી ગયો. જે વાતોનો અહીં ઉલ્લેખ કરવો અસ્થાને અણગમે તેવી કેટલાય વિષયો ઉપર એણે થોડો સમય વાતોચિતો કરી. પછી વિષયાંતર કરીને એ અત્યારે જે મુસાફરીએ ગયો હતો અને જ્યાંથી એ અત્યારે એ પાછો ફરતો હતો તે શા માટે કરી હતી તેનું એણે બ્યાન કરવા માંડ્યું. એણે કહ્યું : ' શું કહું, મહેરબાન ! કલાત્મક વસ્તુઓના વ્યાપારમાં મેં આજકાલ કરતાં સાડત્રીસ વરસ કાઢ્યાં, પણ આવો અનુભવ મને કદી થયો નહોતો.' વાયક સારું આટલી ભૂમિકા પૂરતી છે. એણે જે શબ્દોમાં એના અનુભવની વાત કહી તે જ શબ્દોમાં હું અહીં એ લખું છું.

એણે કહ્યું :

ત્યારથી યુદ્ધમાં નાણાનો વાસુના ગોળાની જેમ એસુમાર ફુગાવો થયો છે, ને રૂપિયાના હમલેદમલા લોકોના હાથમાં આવવા લાગ્યા છે ત્યારથી મારા ધંધાની કેવી દશા થઈ છે તે તે તમે જાણો છો. યુદ્ધમાં ધન કમાવાવાળાએને પ્રાચીન મિડોનાદિ (Middonads)] કલાકારોની કૃતિઓ, પ્રાચીન પુસ્તકોની હસ્તપ્રતો અને પુરાતન વસ્તુઓ સંઘરવાનો અનહદ શોખ જાગ્યો છે. એમને આવો માંડો શોખ મારા જેવા માણસ સારુ—જેને માત્ર સારી સારી વસ્તુઓ જ અને ખાસ કરીને કલાત્મક વસ્તુઓ રાખવાનો, કેટલીક વાર માત્ર અખતરા તરીકે પણ, શોખ છે—અહુ આકરી નીવડે છે. જે હું આવા લોકોને જે ખરીદવું હોય તે ખરીદવાની તક આપું તો એ લોક મારા કદનાં ખટન અને લખવાના મેજ ઉપરનો લેખ સુધાં ખરીદીને લઈ જાય.

પ્રાચીન કલાત્મક વસ્તુઓને વેચવા સારુ મેળાવળી એ દિન-પ્રતિદિન ખૂબ જ મુશ્કેલ બનતું જાય છે. તમારા જેવા માણસ એ વસ્તુઓને જાણે જ કલાત્મક વસ્તુ કહે. એ યુદ્ધના નફાખોરોને મન ‘જૂનું એટલું સોનું અને જૂનું એટલું કલાત્મક’ એવો જ ખ્યાલ બરખ ખેંકે છે. ખરું પૂછા તો એ અકલાત્મક લોકોનો સંપર્ક જ મને તો દુરુચિથી બરેલો લાગે છે.....પણ હોય.....આજ અર-સામાં મને પ્રાચીન વેનિસના છાપખાનામાં છપાયેલું એક ચિત્ર પ્રાચીન પુસ્તક મળ્યું, આ પુસ્તકને હું તો કેટલી વાર સુધી એમને એમ આશ્ચર્ય સાથે જોઈ જ રહ્યો હતો.

આ પૈસા ફેંકી દેનારાઓની જિંધું ધાલીને ખરીદવાની તૃત્તિ પણ મજબ હોય છે. હમણાં એક દિવસે મેં દુકાનનો રોક લીધો, તો મારી પાસે એટલો જ સામાન વેચવાનો બાકી રહ્યો હતો કે, આટલા માણે તો દુકાન ખંધ રાખવી જ સારી. મારા બાપદાદાના વખતથી અમારો આ ધંધો સરસ ચાલતો આવ્યો છે. પરંતુ, ૧૯૧૪ની પછી દુકાનમાં એટલો થોડો જ સામાન રહેતો હતો કે,

કોઈ સેરીમાં ફેરી ફરનાર ફેરિયાને પણ એટલો માલ લઈને ફરતાં શરમ આવે. ૧૯૧૪ પછી આવા ખરીદનારાઓની સંખ્યા બહુ વધી ગઈ છે.

છેવટે આ મુશ્કેલીમાં મને ચોપડાંનાં જૂનાં પાનાં ફેંદવાનું સૂઝ્યું. જૂના ગ્રાહકો જે લઈ ગયા હતા તે વસ્તુઓ કદાચ એ લોક વેચવા પણ મામતા હોય !

મેં જોયું તો ઘણા ખરીદનાર કાંતો મરી ગયા હોય છે, અથવા તો એવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યા હોય છે કે એમને પહેલાં ખરીદેલી મૂલ્યવાન વસ્તુઓ વેચવાની ફરજ પડે. મને તેમ પણ મને તો એક જૂના ગ્રાહકનું—જે એ જીવિત હોય તો—એક પત્રવ્યવહારનું બંડલ મળ્યું. એ એટલો જૂનો ગ્રાહક હતો કે, મારી દુકાનેથી એણે બધી વસ્તુઓ ખરીદેલી છતાં હું એ ખરીદનાર માણસને વિસરી ગયો હતો, કારણ કે ખરીદનારે ૧૯૧૪ના પ્રથમ યુદ્ધ બાદ કશું ખરીદ્યું નહોતું. ખરે, એ પત્રવ્યવહાર બહુ પહેલાંના સમયનો હતો. જ્યારે મારા પિતા આ દુકાન પર એસતા ત્યારના એ પત્રો હતા. લગભગ પચાસ વર્ષ પહેલાંની વાતના. પાછલા સાડત્રીસ વરસથી હું આ દુકાન ચલાવતો હતો, પણ એ દરમિયાન આ ગ્રાહકનો મુદ્દલ પરિચય મને થયો નહોતો.

આ બધું જોવાથી એમ અનુમાન થતું હતું કે, ગ્રાહક વ્યક્તિ જર્મનીના કોઈ શહેરની પ્રસિદ્ધ ધૂની વ્યક્તિ હશે. એના અક્ષરો મોતીના દાણા જેવા હતા, ને જે વસ્તુઓનો ઓડર એણે આપેલો તે વસ્તુઓના નામ હેઠળ લાલ શાહીની નિશાનીઓ એણે કરી હતી. કિંમત પણ શબ્દ અને આંકડામાં એટલી સ્પષ્ટ લખેલી હતી કે, જૂલ થવાનો સંભવ જરાયે નહોતો. આ વ્યક્તિની વિચિત્રતાઓ—ખાસ કરીને કામળના દુકડાઓનો અને ફાડેલાં પરબિડિયાંનો એણે પત્રવ્યવહારોમાં કરેલો ઉપયોગ—જોઈને વસ્તીથી દૂર જ્યાં સહેલાઈથી લેખન-સામગ્રી ન મળતી શકે એમ હોય એવી જગ્યાએ એ નોંધરી કરતો.

હોવા જોઈએ એમ લાગતું હતું. એની પોતાની ખાસ શૈલી હતી, તે પોતાના નામ સાથે પોતાનો હોદ્દો પણ એ લખતો હતો: ‘ફોરેસ્ટ રેન્જર અને આર્થિક સલાહકાર (નિવૃત્ત)’, ‘ લેફ્ટેનન્ટ (નિવૃત્ત)’, ‘ આયર્ન કોસ હોલ્ડર (પ્રથમ વર્ગ)’. આ બધાથી એ સ્પષ્ટ હતું કે, એ ઈ. સ. ૧૮૭૦-’૭૧ના યુદ્ધનો કોઈ ઓફિસર હતો. અત્યારે તો એ લગભગ એંશી વરસનો થયો હશે.

આપણી સમજમાં પણ ન આવે એવી ચિત્રાનુકૃતિઓ(prints) ને નકશીનાં કામેનો સંગ્રહ કરવામાં એ બહુ ચતુર હતો. એના ઓડરો, જે શરૂશરૂમાં બહુ ઓછી કિંમતના હતા તેને ધ્યાનથી જોવાથી એમ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું કે, અત્યારે જ્યારે કોઈ ગરીબમાં ગરીબ માણસ પણ સુંદર જર્મન વૂડ કટ્સ (લાકડા પરના નકસીકામ)નો જથ્થો ખરીદવા પાછળ પૈસા ખર્ચી શકે છે ત્યારે આ ગામડાના એક માણસ પાસે એવો મોટો સંગ્રહ હતો, જેના લખણ નાણાં જરૂર ઊપજે. યુદ્ધના નફાખોરો આવા સંગ્રહ પર તૂટી જ પડે. જે કલાત્મક વસ્તુઓ એણે અમારે ત્યાંથી પાણીના મૂલે ખરીદી હતી તે વસ્તુઓનું મૂલ્ય આજે ખૂબ જ વધી ગયું હતું. અને, એણે આવી કલાકારીગરીની ચીજો બીજી જગ્યાએથી પણ ખરીદી હશે, એવો મને વિશ્વાસ હતો. તો એનો સંગ્રહ શું વેચાઈ ગયો હશે? યુદ્ધ પછી આ વ્યવસાયમાં જે કંઈ ઓછું થઈ રહ્યું હતું તેનું મને ધંધાને લીધે પૂરું જ્ઞાન હતું. ને, મને વિશ્વાસ હતો કે, આવડો મોટો સંગ્રહ વેચાઈ જશે હોય તો મને ખબર પડ્યા વગર રહે પણ નહિ. બજારમાં એ છાનું પણ ન રહે. જો એ ગુજરી ગયો હશે તો એના વારસો પાસે એ સંગ્રહ સુરક્ષિત હશે.

આ વાત મને એટલી બધી હસી ગઈ કે, બીજા જ દિવસે (કાલ સ્નાનના) હું સેક્રસનીના એક દૂરના ગામ તરફ રવાના થઈ ગયો. જ્યારે હું એ નાનકડા સ્ટેશનની સડક પર જઈ રહ્યો હતો ત્યારે આવા નાના ઘરોમાં રહેનાર વ્યક્તિની પાસે રેંબો-

(Rembra)*નાં સુંદર ઇચિસ (ધાતુ ઉપરનું તક્ષણકામ)નો પૂરે-પૂરો સેટ, બહુ મોટી સંખ્યામાં ડૂરર (Dürer)*નાં વૂડકટ ને મેન્ટિઓ (Mantegnas)* આખો સેટ હોવા વિશે મને શંકા થવા માંડી.

જ્યારે મેં પોસ્ટ ઓફિસમાં જઈને પૂછ્યું ત્યારે ‘માશુ ફેરેસ્ટ રેન્જર અને ઇકોનોમિક કાઉન્સિલર’ (જંગલ ખાતાના નિવૃત્ત સર્વેયર ને આર્થિક સલાહકાર) મહાશય હજુ પણ જીવિત છે એવી ખાતરી મળી. એ લોકોએ મને એમના ઘરનો રસ્તો બતાવ્યો, ને જ્યારે મેં ચાલવા માંડ્યું ત્યારે મારા હૃદયમાં થડકતું હતું. બપોર પહેલાંની આ વાત છે. એકા ઘાટનાં ઘરો માંહેના એક ઘરમાંના બીજા માળે એ કલામર્મજ રહેતો હતો. આ ઘરો ગઈ શતાબ્દના પ્રથમ સાઠ વર્ષમાં ધનવાન સ્ટોડિયાઓએ બંધાવ્યાં હતાં. પહેલા માળે એક નિષ્ણાત દરજી રહેતો હતો. બીજા માળની ડાબી બાજુ સ્થાનિક પોસ્ટ ઓફિસના મેનેજરના નામનું પાટિયું હતું, ને જમણી બાજુ પોર્સેલીનના પાટિયા પર જે વ્યક્તિને હું શોધતો હતો તેનું નામ હતું. મેં જેવી ઘંટડી વગાડી કે તરત જ કાળી ટોપી પહેરેલી એક અત્યંત વૃદ્ધ સ્ત્રી બહાર આવી. એને મેં મારું પરિચયપત્ર આપતાં પૂછ્યું, ‘ શેઠ સાહેબ છે ? ’ સંદેહની નજરે એણે મારા પરિચયપત્રાની સામે, ને પછી મારા સામું જોયું. આવા દૂરના ગામમાં રાજધાનીનો કેઈ માણસ આવે એનું એને આશ્ચર્ય થતું હતું. ‘ જરા બે મિનિટ થોભો, ’ એમ નમ્રતાથી કહીને એ અંદર જતી રહી. કેટલીક ગૂંસપૂંસ પછી મને કેઈ મરદનો ઉતાવળે બોલવાનો અવાજ સંભળાયો: ‘ બર્લિનનો હર રેકનર ! પ્રાચીન વસ્તુઓનો પ્રસિદ્ધ વ્યાપારી ! એને મળતાં મને આનંદ થશે ! ’ એ પછી એવી સ્ત્રી બહાર આવી, ને મને અંદર લઈ ગઈ.

મેં ઓવરકોટ ઉતારી નાંખ્યો, ને એની પાછળ પાછળ ચાલ્યો, સાવ સાદા સામાનથી સજ્જ થયેલા બંડની વચમાં એક વ્યક્તિ

મારું સન્માન કરવા ઊભી હતી. એ માણસ વૃદ્ધ હોવા છતાં સ્વસ્થ હતો, ને એણે સૈનિકોનો હાફકોટ પહેર્યો હતો. બહુ આસાનીથી એણે હસ્તધૂનન સારુ મારી તરફ હાથ લંબાવ્યો. હાથ લંબાવવાનું કામ એણે તરત કર્યું, છતાં એ હસ્તધૂનન કેમ નથી કરતો? એની આવી અક્કડતા મને ખૂંચી. મારે એની સાથે હાથ મિલાવવા આગળ વધવું પડ્યું. હું આગળ વધ્યો તો પણ એણે આગળ હાથ લંબાવવા પણ બિલકુલ પ્રયત્ન ન કર્યો! પણ, પછી જ મને સાચી વાતની ખબર પડી. એ માણસ અંધ હતો.

નાનપણથી જ હું કોઈ અંધ માનવીને જોઈ છું ને મને એક જાતની આંતરવેદના થાય છે. જીવતા હોવા છતાં કોઈ માણસ પોતાની ઈશ્વરિયોતો ખૂંદો ઉપયોગ કરી શકતો નથી એ જોઈ મને દુઃખ થાય છે. જાણે હું એનો કાંઈ અનુચિત લાભ ઉઠાવી રહ્યો હોય એવું મને લાગે છે. જ્યારે આ અંધ વ્યક્તિની ધોળીધમ બ્રૂકુટિની નીચેના ખાડામાં એના ઊપસી આવેલા આંખના ડોળા જોયા ત્યારે મારા હૃદયમાં આવી જ ભાવના જાગૃત થઈ હતી. એ અંધ માનવીએ મને આવી દુઃખદ સ્થિતિમાં બહુ વાર રહેવા દીધો નહિ. પ્રસન્નતાની સાથે એણે હસતાં હસતાં કહ્યું:

“ ખરું પૂછો તો આ જ મારો ધન્ય વ્રડી ધન્ય દહાડો છે. આપના જેવા મોટા માણસ અર્લિનથી મારું આંગણું પાવન કરે એ નવાઈની વાત તો ખરી જ ને! અમારા જેવા ગામડિયાઓ ઉપર તમારા જેવા પ્રસિદ્ધ વ્યાપારીઓ આક્રમણ કરે ત્યારે અમારે સાવધ રહેવું જોઈએ. અમારી બાજુ એક કહેવત છે: ‘જો આજુબાજુ ક્યાંય વ્યાપારીની હાજરી હોય તો તમારાં દાર ને તમારાં કોટનાં અટન બીડાયેલાં રાખો.’ તમારું શા માટે આવવું થયું છે એનું અનુમાન હું કરી શકું છું. હમણાં હમણાં ધંધાપાણી મંદ હોય એમ લાગે છે. કદાચ ખરીદનારા બહુ છે, ને વેચનારા ઓછા છે, એટલે વ્યાપારીઓ જૂના ગ્રાહકોને શોધે છે. આ આંખતમાં તમારે એમ ને એમ પાછા

ફરવું પડશે એવું જણાવતાં મને દિલ્લગીરી થાય છે અમારા જવાબ પેન્શન ખાઈ નિવૃત્ત જીવન ગાળનારાઓને સૂકો રોટલો મળી ગમેા એટલે ધણું. મારા સમયમાં હું સંગ્રહ કરતો હતો, પણ એ વાત હવે રહી નથી. મારા ખરીદવાના દિવસો તો હવે ચાલ્યા ગયા.”

મેં તરત જ જવાબ આપ્યો કે, હું કંઈ વ્યાપારના ઉદ્દેશથી અહીં આવ્યો નથી. આ બાજુ નીકળ્યો હતો તો થયું, લાવ જરા જૂના ગ્રાહકની—જે એમના વખતમાં જાણીતા સંગ્રહકર્તા હતા તેની —ખખર કાઢતો જાઉં. આવું જ્યાં મેં કહ્યું કે, એ વૃદ્ધના ચહેરા પરના ભાવ એકાએક બદલાઈ ગયા. એ ખડતી વચ્ચોવચ્ચ ઊભો થઈ રહ્યો; એનું મુખમંડળ ગર્વના તેજથી પ્રકાશી ઊઠ્યું. જે બાજુ પોતાની પત્ની ઊભા હોવાની એને આશંકા હતી તે બાજુ એણે મોં ફેરવીને કહ્યું :

‘જેયું, સાંભળે છે કે ?’

એ પછી મારા તરફ મોં ફેરવી, અગાડેનો કોઈ લસકરી અમલદારને જાજે એવા કડોર સ્વર બદલી, એને સ્થાને કોમળ સ્વર ધારણ કરી, મને કહેવા લાગ્યો :

‘તો તો તમારી મોટી કૃપા. પણ, જે તમારા અહીં આવવાથી મારા વ્યક્તિગત પરિચય સિવાય બીજો કશો લાભ તમને ન થાય તો મને એ વાતનો ભાર ખેદ થશે. હા, મારી પાસે તમને ખતાવવા જેવી કેટલીક વસ્તુઓ છે. કદાચ એવી વસ્તુઓ તમને ખર્ચિન, અલ્પાર્થિના, વિચેના કે લાઝે શહેરમાં પણ નહિ મળે. જે માણસે લાગણાગટ પચાસ વર્ષથી સુરુચિથી સંગ્રહ કર્યો તેની પાસે એવી વસ્તુઓ જરૂર મળશે, જે બીજે જગ્યાએ નહિ મળે. સિરખેથ, (એની પત્નીનું નામ) જરા કપાટની ફૂંચીઓ લાવ તો !’

એ જ વખતે એક વિચિત્ર વાત બની. અત્યાર સુધી પ્રસન્નતાથી અમારી વાતચિત સાંભળી રહેલી એની પત્ની એકદમ ચોંકી

ભીડી. એણે મને વિનંતિના બે હાથ જોડ્યા, ને પોતાનું માથું નમાવ્યું. એના હાવભાવનો કશો ચોક્કસ અર્થ હું કરી શક્યો નહિ. પછી એ એના પતિના ખભા પર હાથ ટેકવીને બોલી : ‘વહાલા ફેંજ, તમે તમારા મહેમાનને એટલું સરખું ય પૂછ્યું નથી કે, તમારે બીજે કશે કામે જવું છે કે? અને, હવે તો આપણા ભોજનનો સમય પણ થયો છે.’ મને કહેતાં બેદયાય છે કે, મારા દેખતાં જ મને ઉદ્દેશીને એણે આગળ કહ્યું : ‘અણચિતવ્યા આવેલા મહેમાન સારું અમારી પાસે ખાવાનું કશું તૈયાર નથી. પરંતુ, તમે તો હોટલમાં જમશો એમ હું માનું છું. જો એ પછી તમે અમારે ત્યાં કોરીનો એક પ્યાલો લેશો તો ત્યાં લગી મારી દીકરી અન્ના મેરિયા પણ આવી લાગશે. કઈ વસ્તુ ક્યાં ને ક્યા પોર્ટફોલિયા (દફતર)માં અથવા બીજે પડી છે તેનું બાન મારા કરનાં એને વધુ છે.’

એક વાર ફરીથી મારા તરફ આ સ્ત્રીએ કરુણ દષ્ટિથી જોયું. અત્યારે આ વખતે મને સંગ્રહ બતાવવાની એની ઇચ્છા નહોતી, એ રપટ હતું. મેં જવાબમાં કહ્યું, ‘ખરું પૂછો તો મેં ‘ગોલ્ડન સ્ટેગ’ હોટેલમાં મારો જમવાનો પ્રત્યંધ કરી લીધેલો જ છે. પણ, બપોરે ત્રણ વાગ્યે અહીં આવવું મને સરળ પડશે. ત્યારે હર કોનફેડન્સી દરેક વસ્તુને ધ્યાનપૂર્વક જોવા માટે પૂરતો સમય પણ મળશે. છ વાગ્યા પહેલાં મારે અહીંથી જવાનું નથી.’

આ વખતે એ સૈનિક અફસરનું મોં એવું પડી ગયું, જાણે કાઈ છોકરાના હાથમાં એનું વહાલું રમકડું છીનવી ન લીધું હોય ! તુલ્ય અફસરે કહ્યું : ‘હું જાણું છું કે, અર્લિનવાસીઓને સમયની બહુ કિંમત હોય છે. પણ, તમે થોડાક કલાક અમને આપશો એવી આશા રાખું છું. હું આપને માત્ર બેત્રણ કલાકની ચીજે બતાવવા નથી માગતો, પણ મારે આપને બન્ના થઈને સત્તાવીશ પોર્ટફોલિયા દેખાડવાના છે. એક એક પોર્ટફોલિયામાં એકએક નામી

કલાકારની કૃતિઓ ભરેલી છે. પણ, તમે ત્રણ વાગે આવી જશો તો તો આપણે છ વાગ્યામાં આપણું કામ પતાવી શકીશું.’

એની પત્ની મને બારણા સુધી વળાવવા આવી. બારણું બંધ કરતાં પહેલાં હળવા સાદે મને એણે કહ્યું: ‘જો મારી દીકરી અન્ના મેરિયા તમારા અહીં પાછા આવ્યા પહેલાં તમને હોટેલમાં મળે તો તમને હરકત તો નહિ પડે ને? એવાં કેટલાંક કારણોને લીધે, જે કારણો હું અત્યારે તમને કહી શકતી નથી, આમ કરવું જરૂરનું છે.’

મેં કહ્યું: ‘જરૂર, જરૂર. મને કશો વાંધો નથી. ખુશીથી તમારી દીકરી આવે. હું એકલો ભોજન કરીશ. ને, તમારી દીકરી તમને લોકોને જમાણા પછી તત્કાળ મારી પાસે છો આવે.’

એક કલાક પછી જ્યારે હું ભોજન કરવાના ખંડમાંથી બહાર નીકળી ‘ગોલ્ડન સ્ટેગ’ના છત્તમાં આવ્યો એટલામાં તો અન્ના મેરિયા કોનફેડ આવી પહેાંચી હતી. એ એક વૃદ્ધ મહિલા હતી. સાદાં કપડાં પહેરેલી એ સ્ત્રીએ મને મળતાં બહુ સંકોચ અનુભવ્યો.

મેં એને આરામથી બેસાડી, ને કહ્યું: ‘જો કે હજુ મેં તમારા પિતાને જે સમય આપ્યો છે તેને ઘણી વાર છે, છતાં જો તમારા પિતા વધારે ઉતાવળ કરતા હોય તો તમારી સાથે આવવા હું તૈયાર છું.’

આવું કહેવાથી એ વધુ વ્યાકુળ બની, ને ચાલતાં પહેલાં બે— ચાર મિનિટ વાત કરી લઈએ તો ફીક, એવી વિનંતિ ગભરાતાં ગભરાતાં એણે કરી.

મેં કહ્યું: ‘તો આપણે અહીંજ બેસીએ. તમને જેમ સરળ પડે તેમ કરવા હું તૈયાર છું.’

વાતની શરૂઆત કરતાં એ મુશ્કેલી અનુભવતી હતી. એના હાથ અને હોઠ કંપવા લાગ્યાં. છેવટે, એણે કહ્યું: ‘મારી માતાએ મને મોકલી છે. અમે તમને એક પ્રાર્થના કરીએ છીએ. તે એ કે,

તમે અહીંથી તરત પાછા ફરી જાઓ. પિતાજી એમનો સંગ્રહ તમને ખતાવવા માંગે છે. પણ, એમનો સંગ્રહ.....એમનો સંગ્રહ..... ખડુ જ થોડો ખચવા પામ્યો છે !’

એ હાંફવા લાગી. શ્વાસ લેતાં લેતાં જ બોલી : ‘મારે આપને ચોકખી વાત કરવી જોઈએ. અમારે કેવા કપરા કાળનો સામનો કરવો પડે છે એ તો તમે કળી ગયા જ હશે. યુદ્ધ શરૂ થયું, ને મારા પિતા અંધ થઈ ગયા. એમની આંખો પહેલેથી નબળી પડી હતી. ત્યારથી અમારી મુશ્કેલી વધી. જો કે એમની ઉમ્મર લગભગ સીતેર વર્ષની હતી, પણ એમનાં વીતેલાં જીવનનાં સ્મરણો યાદ કરીને એ યુદ્ધમાં જવા માગતા હતા. એ વખતે કંઈ એમની સેવાઓની યુદ્ધમાં જરૂર નહોતી. પણ, જ્યારે અમારું લશ્કર યુદ્ધમોરચામાં આગળ ન વધી શક્યું ત્યારે એમના હૃદયે સખત આઘાત અનુભવ્યો. દાકતરો કહે છે કે, એમના અંધાપાનું એ જ કારણ છે. ખીજા શબ્દોમાં કહું તો તમે જોયું જ હશે કે, એઓ ખડુ ઉત્સાહી છે. ૧૯૧૪ની સાલના અંત સુધી એ દૂર સુધી ફરવા જતા હતા. શિકારે પણ જતા હતા. અંધાપો આવ્યા પછી એમનું બધું સુખ એમના કલાસંગ્રહમાં જ સમાઈ બેઠું. એ એ કલાસંગ્રહને રોજ નિયમિત જુએ છે.’

‘રોજ જુએ છે ?’ એ પૂછ્યું.

‘અત્યારે તો એ નહિ જુએ, પણ બપોર પછી એ એમના સંગ્રહને કાઢશે. પછી વર્ષોથી પરિચિત કલાની કૃતિઓને વારા-ફરતી એમની આંગળીઓ વડે એ જોશે. એમને ખીજા કોઈ વાતમાં જીવ રહ્યો નથી. એ મારી પાસે કલાસંગ્રહોના સિલામોની જાહેર ખબરો વંચાવે છે. જેમ જેમ આ કલાકૃતિઓના ભાવ ચડે કે તેમ તેમ એમનો ઉત્સાહ પણ વધે છે.

‘અમારી સ્થિતિની મ્હોંકાણુ અહીં જ છે. પિતાજીને મોંઘ-વારીની કંઈ ખબર નથી. એમના પેન્શન વડે ધરને એક દિવસનું

ખાવાનું પૂરું પડતું નથી. ખીજાં એનું પણ ભરપોષણ અમારે કરવું પડે છે. મારા અનેવી વહૂંનમાં માર્યા ગયા, ને એમનાં ચાર છોકરાં છે. એમને ય અમારે પાળવાં પડે છે. ઘરમાં પૈસાની તંગી છે, પણ અમે એની જાણ એમને થવા દેતાં નથી. અમે ખરચ અન્યું એટલું ઓછું કર્યું, પણ તો ય તંગી તો એટલી ને એટલી જ પડે છે. અમે એમનો સંગ્રહ એક ફેરે મૂકીને ઘરનો ખીજો સામાન વેચવા માંડ્યો. પરંતુ, ઘરમાં વેચવાળેય કેટલું હતું? પિતાજીએ એમની ઘણીખરી આમદાની તો વૂડકટ્રસ, તાંબાનાં પતરા પરનાં એનગ્રેવિંગ તથા એવી જ ચીજો ખરીદવામાં ખરચી નાખી હતી. આવી ચીજોના સંગ્રહ કરવાની એમની ધૂન હતી. પછી તો અમારી આગળ એક સવાલ ઊભો રહ્યો, અને તે કાંતો એમના સંગ્રહ પર હાથ નાંખવો કાંતો એમને ભૂખે મરવા દેવા. અમે એમની અનુમતી ન લીધી. એમ કરવાથી શો લાભ થવાનો હતો? આવા સમયમાં ઘરનું ભરપોષણ કરવું કેટલું કઠણ છે એનો એમને જરા ય ખ્યાલ નથી. જર્મની હારી ગયું છે, ને એને અલ્સેસ લોરેન (Alsace-Lorraine) પાછું આપી દેવું પડ્યું છે એ વાતની પણ એમને ખબર નથી. વર્તમાનપત્રોમાંથી એવી વાતો એમને અમે નથી કહી સંભળાવતાં.

‘પહેલી કલાકૃતિ જે અમે વેચી તે બહુ જ કિંમતી હતી—રેમ્બ્રેન્ડનાં ઇચિંગ્સ. ખરીદનારે અમને બહુ કિંમત આપી—કેટલાક હજાર ફ્રાંક. અમે જાણ્યું કે, એ વડે અમારું ગાહું ક્યાં ય લગી ચાલશે. પણ, ૧૯૨૨-૨૩માં રૂપિયા કેવા પાણીની માફક વપરાતા હતા? અમારી તાતકાલિક જરૂરિયાત પૂરતા રાખીને અમે બાકીની રકમ એકમાં જમા કરાવી. પણ, એ માસમાં તો બધું સાફ થઈ ગયું. પછી અમારે ખીજી વસ્તુઓ વેચવી પડી, પછી ત્રીજી. આ વાત મોંઘવારીના દિવસોની છે. અને, ખરીદનાર દુકાનદાર પણ અમારી કલામય ચીજોને, જ્યાં સુધી એમની કિંમત દશમા કે સોમા ભાગ જેટલી ઘટી ન જાય ત્યાં સુધી, એની પાસે બાલી મૂકતો. ને, એટલી કિંમત ઊતરી

જાય ત્યારે જ એ એ વસ્તુઓને વેચાતી માગતો. ત્યાંસુધી આ વસ્તુની ધરાકી નથી એમ કહેતો. અમે સિદ્ધામ કરવાવાળાઓની પાસે પણ પહોંચ્યાં હતાં, પણ ત્યાંય અમારે છેતરાવું જ પડ્યું. પછી તો એ વસ્તુનું મૂલ્ય લાખો સુધી પહોંચી ગયું. પણ, એ લાખની નોટ અમારા હાથમાં આવતાં આવતાં તો માત્ર રદી કાગળ બની ગઈ. રોજના અમારા ખર્ચમાં કલાસંગ્રહ નષ્ટબ્રષ્ટ થઈ ગયો, ને તો ય ખૂંટું પેટ તો કોઈ દહાડો ભરાયું નહિ.

‘એટલે, જ્યારે તમે આજે આન્યા ત્યારે મારી માતા ગભરાઈ ગઈ. જ્યાં પોર્ટફોલિયો ઉઘાડ્યો કે તરત જ અમારું કપટ ઉઘાડું પડી જવાનું.’ જેટલી ચિત્રાનુકૃતિઓ અમે વેચી નાંખી છે તેની જગ્યાએ તેટલા જ કદના કાગળના ટુકડા અમે મૂકી દીધા છે, જેથી તેઓ જ્યારે એનો સ્પર્શ કરે ત્યારે એમને તો બધું એમ ને એમ જ લાગે. પહેલાં જે મુખ એમને જોવાથી મળતું હતું તે મુખ હવે માત્ર સ્પર્શ અને ગણતરી કરવાથી એમને મળી રહે છે. અમારે અહીં આવી કલાની ચીજો જોનારું કોઈ નથી, એટલે એ ખીજ તે કોને ખતાવે? પણ, જો એમને એમ ખચ્ચર પડી જાય કે, આમાંથી એક પણ કૃતિ ઓછી થઈ છે તો તો એમનું દિલ સાવ ભાંગી ગયું જ સમજો. છેલ્લે છેલ્લે એમણે ડ્રેસડના તાત્રપત્રોના કચૂરેટરને દેખાડવા માટે કહ્યું હતું. પણ, એ માણસને ગુજરી ગયે તો વરસો વીત્યાં હતાં.’

તૂટક તૂટક શબ્દોમાં, એ વૃદ્ધની દીકરીએ આગળ ચલાવ્યું:

‘તમે એમનો ભ્રમ ભાંગશો નહિ, એમનો વિશ્વાસ ઉઠાડશો નહિ, એવી તમને મારી વિનંતિ છે.’ એ બધી વસ્તુઓને ગુમાવી દેવાનું દુઃખ એ સહન નહિ કરી શકે. કદાચ, એમને અમે અન્યાય કર્યો હશે, પણ ખીજું થાય પણ શું? દરેક જણને જીવવું તો પડે જ છે. માખાપ વગરનાં અનાથ બાળકો પ્રાચીન કલાકૃતિઓ કરતાં વધુ કિંમતી છે. આ સિવાય. બપોર પછી ત્રણ કલાક સુધી આ સંગ્રહને જોઈ રહેલા

એ જ એમનું જીવન છે. એ કલાસંગ્રહની એકેએક વસ્તુ સાથે એ એકેએકના પુરાણા મિત્ર હોય એ તરેહથી વાતો કરે છે. આંધળા થયા પછી કદાચ આ જ સાંગે જ એમને સૌથી વધુ આનંદ થયો હશે. કોઈ કલાકોવિદને એમનો સંગ્રહ ખતાવવાનો એમને કેટલો શોખ છે ! જો અમારા આ કપડામાં તમે મદદ કરી શકો.....’

મારા આ નીરસ વર્ણનથી, એની વિનંતીના શબ્દો કેટલા કરુણ હતા એ નહિ ખતાવી શકું. મારા ધંધાદારી જીવનમાં કેટલાય તિરસ્કારપાત્ર સોદા થતા મેં જોયા છે. મોંઘવારીને લીધે ધસાઈ ગયેલા લોકોને પેટ માટે એમની મિલકત પાણીને મૂલે વેચતા મેં જોયા છે. પરંતુ, આ વાતથી મને નેટલી વેદના થઈ તેટલી વેદના મારા હૃદયે કોઈ વાતથી અનુભવી નથી. મેં મારો ભાગ ભજવવાનું નક્કી કર્યું, એ અહું વાચકને કહેવું અસ્થાને છે.

અમે બંને સાથે સાથે જ ઊપડ્યાં. આ અગ્નણી સ્ત્રીઓએ એ કલાકૃતિઓને ખૂબ જ ઓછી કિંમતે વેચી નાંખી હતી એ વિચારે રસ્તામાં મને બહુ દુઃખ થયું. એમાંની કેટલીક તો અતિ કિંમત ને અદ્વિતીય હતી. મેં મારા ગળ પ્રમાણે એમને સહાય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. જેવા અમે નીસરણીનાં પગથિયાં ચડવા માંડ્યાં કે અંધ વ્યક્તિ અંદરથી આનંદપૂર્વક ઓલી ઊડી : ‘આવો ! આવો !’ જે પદ્ધતિની પ્રતીક્ષા એ અંધ ક્યારનો કરી રહ્યો હતો તે એ પોતાનો તીવ્ર શ્રવણશક્તિ દ્વારા તરત જ પારખી શક્યો.

અમને અંદર જવા દેતાં વૃદ્ધ સ્ત્રીએ મંદ મંદ સ્મિત કરતાં કહ્યું : ‘ખાધા પછી ફેંજ રોજ તો થોડી વાર સૂઈ જાય છે, પણ આજ તો ઉતકંઠાના માર્યા સૂઈ શક્યા નથી.’ દીકરીને ચહેરો જોઈને જ એ સમજી ગઈ હતી કે, અહું બરાબર પાર જિત્યું છે. મેજ પર ફાઈલો મૂકેલી હતી. અંધ સંગ્રહકર્તાએ મારી આંધ પકડીને મારા સારુ મૂકેલી ખુરશીમાં મને બેસાડ્યો.

‘આપણે અત્યારથી જ શરૂ કરી દઈએ, કારણ કે વેશ ઝાઝા છે, ને રાત થોડી છે.’ એણે હસતાં હસતાં કહ્યું.

પછી આગળ ચલાવ્યું : “પહેલા પોર્ટફોલિયોમાં ‘ડૂરર’ છે. આખો સેટ પૂરા છે. તમે જોશો, એક સેટ બીજા સેટથી ચડયાતો છે. બહુ જ સુંદર છે. તમે જ જુઓ ને !” આમ કહીને એણે એ પોર્ટફોલિયો ઉઘાડ્યો. “ચાલો આપણે ‘એપોકેલિપ્સ (Apocalypse)’ શ્રેણી’થી શરૂ કરીએ.”

પછી મારી દેખતી અને એની અંધ આંખો સામે એણે સાદા કાગળના ટુકડા ઉઠાવીને મૂક્યા. ઉપરતપકે જોનારને તો વિશ્વાસ ન પડે કે, આ માણસ અંધ હશે. એટલા દમામથી એણે આ કાગળ જોવા માંડ્યા. જો કે હું જાણતો હતો કે, આ બધું માત્ર એની કલ્પનામાં જ હતું, છતાં એકેએક વસ્તુને એ બરાબર ઓળખે છે એવું એના ચહેરા પરથી કળાતું હતું. એ ખોલ્યો :

‘કદી આનાથી વધુ સારી છાપો જોઈ છે ? કેટલા ઊંડા ભાવ છે ? એકેએક ભાવ બિલકુલ સ્પષ્ટ છે. મેં આ કલાકૃતિઓને ટ્રેન્ડનમાં સંગ્રહેલી બીજી કલાકૃતિઓ સાથે સરખાવી છે. ટ્રેન્ડનની એ કલાકૃતિઓ સારી તો છે જ, પણ આપણે જે જોઈએ છીએ તેનાથી તો સાવ સામાન્ય. અને, વળી મારા પાસે તો સંપૂર્ણ સંગ્રહ છે.’

એણે કાગળને બીજી બાજુ એવી રીતે ઉઘાટાવી નાંખ્યો કે, એની પાછળનું ધ્યેય વગરનું લખાણ વાંચવા મારે નીચું નમવું પડ્યું.

“આમાં ‘નગ્લર (Negler)* સંગ્રહ’ની અસર છે, ને પછી રેમી (Remy)* અને ઇસ્ટલેની (Esdaile)*. આ સંગ્રહના મારી પૂર્વેના માલિકે કદી એ જોવા વિચાર સેવ્યો હશે કે, એનો ખબરો આ નાના શા ખંડમાં ભરાઈ બેસશે ?’

જે વિશ્વાસથી એણે એ કાગળને ખોલ્યો તે જોઈ મારું શરીર

કંપી ઊડ્યું. એણે બરાબર એ જ જગ્યા પર આંગળી મૂકી હતી. જ્યાં એ કહેતો હતો તે કૃતિ હોવાનો એને વિશ્વાસ હતો. જે સદગત કલાકારોના આત્માઓનાં એ નામ લઈ રહ્યો હતો તેમના પ્રેતાત્માઓ કબરમાંથી ઊઠીને મારી સામે જાણે ડોળા ધૂરકાવના ઊભા ન હોય, એવું વાતાવરણ મારી સમક્ષ ખડું થયું. મારી જીભે જાણે તાળું વસાઈ ગયું હતું. એ જ વખતે મારી દષ્ટિ કોનફેડની પત્ની અને એની દીકરી પર પડી. ફરીથી મેં આંખોને નીચે ઢાળી દીધી, ને મારો ભાગ ભજવવો ચાલુ રાખ્યો. ઉપરઉપરની ખુશી પ્રગટ કરતાં મેં કહ્યું : ‘આપ સાચું કહો છું. આ કૃતિઓ એકદમ કલામય છે.’

એનો જીવ આનંદમાં આવી ગયો, ખોલ્યો :

“અરે, આ તે શું છે ? આ તો કશું નથી. જુઓ, આ ખે જુઓ. ‘વેદના’ના ભાવનું આ ચિત્ર છે, ને એથી ય વધુ ચમકદાર આ ‘કામ’ના ભાવનું ચિત્ર છે. જરા એમની તાજગી તો જુઓ. ખર્લિનના આપના સહર્ષધાર્થી અને સાર્વજનિક પ્રદર્શનોના સંરક્ષકો તો એને જોઈને બળીને ડાયસો જ થઈ જાય ને !”

‘હું તમને બહુ લાંબુ ચલાવીને હેરાન નહિ કરું.’ આ પ્રમાણે જ ખે કલાક લગી ચાલ્યું. એક પછી બીજી ફાઈલ ખોલવી, એ કલાક સુધી સફેદ કાગળોને જોવા, વારંવાર એ વખાણે તે ‘કલાકૃતિઓ’ને વખાણવી એ એક શ્રમસાધ્ય કાર્ય હતું. પરંતુ, અંધ સંગ્રહકર્તાને એથી થતી અપાર પ્રસન્નતાને લીધે હું પણ એ અદસ્ય સંગ્રહમાં વિશ્વાસ રાખીને જોવા લાગ્યો.

વચમાં એક વાર એક દુઃખદ પ્રસંગ પણ આવ્યો. એ મને રેમ-એન્ડના* એક ‘એન્ટિઓપ’ (Antiope) નામની ચિત્રાનુકૃતિઓનાં પ્રથમ કાચાં (પ્રૂફ) ‘જતાવી’ રહ્યો હતો, જેની કિંમત બહુ જ હતી, પણ જે અહીં તો કોડીના મૂલે જ વેચાયું હશે. એણે એની સારી સારી કૃતિઓની પ્રશંસા કરતાં કરતાં જ્યારે એક ઉપર આંગળીઓ

દેરવી ત્યારે એ ખાસ શોધતો હતો એ પરિચિત ચિન્હ એને ન મળ્યું. હોય પણ શેનું ? એનો ચહેરો ફિક્કો પડી ગયો, હોડ ધ્રુજવા લાગ્યા. એણે કહ્યું : “જરૂર, આ ‘એન્ટિઓપ’ જ છે. મારા સિત્તાય આ વૂડકટો ને ચિત્રાનુકૃતિઓને કોઈ અડકતું નથી. એ બીજી જગ્યાએ કેવી રીતે ખસી જાય ?”

“કોનફેડ મહાશય, આ ‘એન્ટિઓપ’ જ છે.” એકદમ એના હાથમાંથી પોર્ટફોલિયો લઈ લેતાં મેં કહ્યું. અને, હું જાણતો હતો એટલી એ કલાકૃતિઓની વિશેષતાઓ સંભારી સંભારીને મેં એમના પર પ્રકાશ પાડવો શરૂ કર્યો.

એની આપદા દૂર થઈ ગઈ. જેટલી હું એની પ્રશંસા કરતો તેટલો જ એને આનંદ થતો. છેવટે, એણે માદીકરીને કહ્યું : ‘જુઓ, આ ભાઈને કોણ વસ્તુ શું છે એની બધી ગતામમ છે. તમે લોક આના પર રૂપિયા ખર્ચ થાય છે એટલે ગણગણ્યા કરો છો. લગભગ પચાસ વર્ષથી મેં દારૂ, તમાકુ, મુસાફરી, રંગભૂમિ, ચલચિત્ર, પુસ્તકો, સઘળું છોડી દઈને આમાં જ રૂપિયા ખર્ચ્યાં છે. જુઓ, હર રેકનર શું કહે છે ? મારા મૃત્યુ પછી તમે એટલાં ધનવાન થઈ જશો કે, ગામમાં તમારા જેટલું ધનવાન બીજું કોઈ નહિ હોય. ડ્રેસનના ધનવાન લોકો જેવી તમારી સ્થિતિ થઈ જશે; મારી ધૂનની ત્યારે તમને કિંમત સમજાશે. પણ, જ્યાં સુધી હું જીવું છું ત્યાં સુધી તો એ સંગ્રહ મારી પાસે જ સુરક્ષિત રહેશે. મારા મૃત્યુ પછી આ ભાઈ અથવા કોઈ બીજું તમને એ વેચવામાં મદદ કરશે. જ્યાં લગી મારું પેન્શન ચાલુ છે ત્યાં લગી તમારે આ પ્રકારે રહેવું પડશે.’

આમ કહેતાં એ એની આંગળીઓ પોર્ટફોલિયો ઉપર દેરવી રહ્યો હતો. આ દૃશ્ય બહુ કરુણ હતું. ૧૯૧૪ પછી કોઈ પણ જર્મનના ચહેરા પર આટલી પ્રસન્નતાનું આદલું તેજ મને જોવા નથી મળ્યું. એની પત્ની અને એની દીકરી આંસુ ભરેલી આંખે જોઈ રહ્યાં હતાં !

પરંતુ, મેં એના પૂરતાં વખાણ કર્યાં ન હતાં. એક પછી બીજા પોર્ટફોલિયા દેખાડતાં દેખાડતાં એ મારી પ્રશંસાના ઘૂંટડાનું પાન થાક્યા ત્યાં સુધી કરતો રહ્યો. જ્યારે સફેદ કાગળના ટુકડાઓને ખાનામાં પાછા પૂરી દેવામાં આવ્યા, તે ખંડ કાપી પીવા સારુ સળવવામાં આવ્યો ત્યારે મને થયું, ‘હાશ હવે છૂટયો !’ ખરેખર, આ એક માનસિક ત્રાસ જ હતો.

મારા યજમાનના મુખ પર થાકનાં નહિ પણ સ્ફૂર્તિનાં ચિન્હ જણાતાં હતાં. એણે આ કલાનો ખજાનો કેવી કેવી રીતે મેળવ્યો એની એક પછી એક કથની મને સંભળાવતો જ રહ્યો. હર વખત એ કથનીના સંબંધમાં આવતી કલાકૃતિઓને ફરી પાછી કાઢવા એ તલપાપડ થઈ જતો હતો. પણ, ‘બહુ મોડું થશે તો પછી ટ્રેન જતી રહેશે.’ એમ કહીને માદીકરીએ અને મેં એ વાત ટાળી. કંપતા સ્વરે એણે કહ્યું : ‘તમારા આગમનથી મને બહુ આનંદ થયો છે. કલામર્મજ્ઞ માણસને મારો સંગ્રહ બતાવવો મને બહુ ગમે છે. મારા આભારની લાગણી હું કેવી રીતે પ્રગટ કરું ? મારા વસીયતનામામાં લખી જઈશ કે, તમારી દુકાન (જેની ઇમાનીથી સૌ પરિચિત છે) મારા સંગ્રહનાં લિલામ કરવાનો પ્રયત્ન કરે.’

પ્રેમપૂર્વક એણે પોર્ટફોલિયા ઉપર હાથ મૂક્યો.

‘આની એક સુંદર સૂચિ બનાવી આપશો, એવું મને વચન આપો. હું બીજું સંભારણું નથી ચાહતો.’

મેં પેલી બે સ્ત્રીઓ સાચું જોયું. એ એમની ધૂનરીનો અવાજ વૃદ્ધના કાન સુધી ન પહોંચે એ સારુ તનતોડ મહેનત કરતી હતી. આ અસંભવ કાર્ય કરવાનું મેં વચન આપ્યું. એણે મારો હાથ એની બે હથેલી વચ્ચે દબાવ્યો. એની ખુશીનું એ ચિહ્ન હતું.

એની પત્ની ને દીકરી બારણા લગી મને વળાવવાં આવ્યાં. એ મોટી શકમાં નહિ, પણ એમની આંખોમાંથી આંસુ સરી રહ્યાં

હતાં. મારી હાલત પણ એમનાથી સહેજ જ સારી હતી. ખરું પૂછો તો જે કપટના કારણે એ અંધ વ્યક્તિ આનંદ અનુભવતી હતી એમાં સહાય દેવા જ હું, એક દેવદૂતની જેમ, ત્યાં પહોંચી ગયો હતો. જૂઠું બોલતાં મને શરમ આવે છે, પણ આજ મને જૂઠું બોલતાં આનંદ આવતો હતો ! કંઈ નહિ તો છેવટે જે આનંદ એ અંધ વ્યક્તિ સારુ કાયમ માટે અપ્રાપ્ય હતો તેને મેં ઊત્પન્ન કર્યો હતો. જેવો મેં સડક ઉપર પગ મૂક્યો તેવો જ મને આરણ્ય ઉઘાડવાનો અવાજ સંભળાયો. જો કે વૃદ્ધ જોઈ શકતો ન હતો, છતાં હું કંઈ બાજુ જઈશ એ એ જાણતો હતો. એનાં અંધ નયનો એ જ બાજુ ચોંટયાં હતાં. એ મને જોવા! સારુ બહારની બાજુ એટલો મૂક્યો હતો કે, એને એની પત્ની અને એની દીકરીને ટેકા લેવો પડ્યો હતો. નહિતર, એ પડી જત. રમાલ ફરફરાવીને ખૂમ પાડતાં એણે કહ્યું : ‘હર રેકનર, સાચવીને જાઓ હોં !

એના અવાજમાં બાળકની નિર્દોષતા હતી. આસપાસ જનારા એના પડી ગયેલા ચહેરાની વચમાં એનો પ્રસન્ન ચહેરો હું કદી નહિ ભૂલી શકું. એ વૃદ્ધનો ભ્રમ ચાલુ રાખવામાં મેં જે સહાય કરી તે એના શેષ જીવનને પ્રકુક્ષિત રાખવામાં હીક ખપમાં આવશે.

ગટે એ નથી કહ્યું, ‘જેઓ શ્રદ્ધાને સંચિત કરી શક્યા છે તેઓ ન્યાય થઈ ગયા છે’ ?

નોંધ : x આ વાર્તામાં આવી (●) ફૂદડીની નીશાની જે નામો આવળ મૂકેલી છે તે બધાં સ્લાહરોનાં નામ છે.

ડેનમાર્ક

બુલબુલ

હેન્સ ક્રિશ્ચિયન એન્ડરસન

તમને ખબર હશે જ કે, ચીનનો બાદશાહ અને તેના જેટલા સામંતો છે તે બધા ચીનનિવાસી છે. તે જ દેશમાં બનેલી ઘણા સમય પહેલાંની આ એક વાત સાંભળવા જેવી છે.

દેશના સમસ્ત ભવનોમાં બાદશાહનો રાજમહેલ સર્વશ્રેષ્ઠ હતો. તે બહુ કિંમતી કાચમાંથી બનાવવામાં આવ્યો હતો. તે એટલો તો સુંદર અને નાજુક હતો કે, તેને સ્પર્શ કરતી વખતે બહુ જ સાવચેતી રાખવી પડે એમ હતું. બગીચામાં વિવિધ જાતના અદ્ભુત ફૂલો ખીલ્યાં હતાં. એમાં જે અતિ સુંદર ફૂલો હતાં તેમાં સતત વાવ્યા કરતી ચાંદીની ઘંટડીઓ ખાંધી હતી, જે પવનના આગમનથી ઝણઝણી બિડતી. તેનો અવાજ એટલો તો મધુર અને આકર્ષક હતો કે તેની પાસેથી પસાર થનાર ભેમે નિરખ્યા વગર રહેતા નહિ. બાદશાહના બગીચામાં બધી વસ્તુઓ બહુ જ આકર્ષક અને કલાત્મક રીતે ગોઠવવામાં આવી હતી.

બગીચાની વિશાળતાનો ખ્યાલ માળી સુદાને પણ ન હતો. મોટાં મોટાં વૃક્ષો અને સુંદર સરોવરોથી સુશોભિત એવા એક મનોહર જંગલમાં એનો છેડો હતો. અને, એ જંગલને છેડે જમીનની વિરાટ કાયા પર લહેરાતો સમુદ્ર પડ્યો હતો. વિશાળ વૃક્ષોની શાખાઓ નીચે મોટાં મોટાં જહાજ પણ આવી શકે એમ હતાં. આ વૃક્ષોમાં એક બુલબુલ રહેતું હતું. તે એટલું તો મધુર અને મનોહર રાગમાં

માતું હતું કે, માછીમારો પોતાનું ગમે તેવું અગત્યનું કામ પડતું મૂકીને તેનું ગીત સાંભળવા થોભતા.

‘ અહા ! કેટલું મધુર ગીત છે ! ’ અધા તે ગીત પર આક્રીન બેઠા. પણ, તેમનાં ઘરનાં કામકાજ તો તેમણે સંભાળવાં જ પડે ને ! તેથી તેઓ પક્ષીને વિસરી જતા. પાછા બીજે દિવસે રાત્રે જ્યારે એ લોક ફરી બુલબુલનું ગીત સાંભળતા ત્યારે તેઓના મોંમાંથી ઉદ્ગાર સરી પડતા, ‘ અહા ! કેટલું મધુર ગીત છે ! ’

કેટલા ય પ્રવાસીઓ દેશદેશના પ્રવાસ કરતાં કરતાં રાજધાનીમાં આવતા હતા. તેઓ એ રાજધાનીની, રાજમહેલની અને બગીચાની પ્રશંસા કરતા. પરંતુ, જ્યારે તેઓ બુલબુલનું ગીત સાંભળતા ત્યારે તેઓનાં મુખમાંથી પ્રશંસાના સૂર નીકળી પડતા, ‘ ખરેખર ! રાજ્યમાં સર્વત્રેષ્ઠ જોવાલાયક તો આ એક પક્ષી જ છે ! ’

યાત્રીઓ પોતાને દેશ પાછા જઈ પોતાના દેશબંધુઓ આગળ એ પક્ષીની પ્રશંસા કરતાં થાકતા નહિ. વિદ્વાનોએ રાજધાની, રાજમહેલ અને બગીચા વિશે ઘણાં પુસ્તકો લખી નાંખ્યાં હતાં. આમાં પણ એ લોકો બુલબુલને જૂલ્યા નહોતા. આવાં પ્રવાસનાં પુસ્તકોમાં સૌથી વધુ પ્રશંસા એ બુલબુલની કરવામાં આવી હતી. અને, કવિઓએ તો સમુદ્રકિનારા પરના જંગલમાં નિવાસ કરતા આ બુલબુલ પર હૃદયગમ કાવ્યો રચ્યાં હતાં.

આવાં પુસ્તકોનો બહુ બહોળો ફેલાવો થયો. એમાંના કેટલાંક પુસ્તકો બાદશાહ પાસે પણ આવ્યાં. પુસ્તકોમાં પોતાની રાજધાની અને પોતાના બગીચાનું દિલચસ્પ અને સુરેખ વર્ણન વાંચી પસન્નતાથી બાદશાહનું મસ્તક ડોલી ગિઠતું હતું. એ પુસ્તકોમાં ‘ ખરેખર ! એ રાજ્યમાં સર્વત્રેષ્ઠ જોવાલાયક તો આ એક પક્ષી જ છે ! ’ એવું એવું ઠેરઠેર લખ્યું હતું.

‘ આ તે કેવી અજબ વાત છે ! ’ બાદશાહે ચકિત થઈ કહ્યું,

‘હું બુલબુલ વિશે કાંઈ જ જાણતો નથી ! મારા રાન્યમાં કે મારા બગીચામાં શું ખરેખર આવું કોઈ પક્ષી છે ? મેં તેના વિશે કાંઈ કહેતાં કાંઈ સાંભળ્યું નથી. આ પુસ્તકો દ્વારા જ આ પક્ષી વિશે મને સૌથી પહેલવહેલી ખબર પડે છે એથી ખરેખર મને આશ્ચર્ય થાય છે !’

તેણે પોતાના ઘોડેસ્વારને બોલાવ્યો. ઘોડેસ્વાર એટલો અઘાડાઆળવાળો હતો કે, તેનાથી નીચા દરજ્જાના માણસો તેની સાથે વાતચીત કરવાની હિંમત કરતા કે તેને કોઈ પ્રશ્ન પૂછતા તો તે તેમને જવાબમાં કેવળ ‘પ’ જ કહેતો. ‘પ’નો અર્થ કશો જ થતો નહોતો.

‘આ પુસ્તકમાં બુલબુલ નામના એક અદ્ભુત પક્ષીનો ઉલ્લેખ આવે છે,’ બાદશાહે કહ્યું. ‘લોકોનું કહેવું છે કે, મારા રાન્યમાં સર્વસુંદર એ એક જ વસ્તુ છે. તે વિશે હું આજ સુધી કેમ કશું જાણતો નથી ?’

‘જી ! મેં પણ કદી તેનું નામ સાંભળ્યું નથી.’ ઘોડેસ્વારે જવાબ આપ્યો. ‘હજુરના દરબારમાં તેનું એકે વખત આગમન થયું નથી.’

‘આજ સાંજ સુધીમાં મારી સામે હાજર થઈ તેને ગાવાનું હું ફરમાન કરું છું.’ બાદશાહે કહ્યું. ‘એ મારા રાન્યની જ વસ્તુ છે એની આખી દુનિયાને ખબર છે ! કેવળ એક હું જ કશું જાણતો નથી એ વાતનું મને આશ્ચર્ય થાય છે !’

‘મેં પણ તેના વિશે કાંઈ સાંભળ્યું નથી.’ ઘોડેસ્વારે કહ્યું, ‘હું તેની તપાસ કરું છું. એ ઘડીમાં જ તેને શોધી કાઢું છું !’

પણ, તેની તપાસ ક્યાં કરવી ? ઘોડેસ્વાર ઓરડાઓ અને દાદરમાં આમતેમ દોડવા લાગ્યો. રસ્તામાં જે કોઈ તેને મળતું તેમને તે બુલબુલ વિશે પૂછતો. પણ, તેઓએ પણ બુલબુલ વિશે કાંઈ સાંભળ્યું નહોતું. છેવટે, તે દોડતો દોડતો બાદશાહ પાસે આવ્યો,

અને કહ્યું, “ પુસ્તકોમાં જે લખ્યું છે તેમાં કેટલું ખરું છે, અને કેટલી કલ્પના છે તેની બાદશાહ સલામતને ખબર હોય એમ લાગતું નથી. લેખકોની ‘ કાળી કળા’થી બાદશાહ સલામત વાકેફ નથી. ”

‘ પણ, જે પુસ્તકમાંથી મેં આ વર્ણન વાંચ્યું છે તે પુસ્તક મારા ઉપર જાપાનના મહાન અને શક્તિશાળી બાદશાહે મોકલાવ્યું છે. તેથી તે વાત અસત્ય માની શકાય એમ નથી. મારે બુલબુલનું ગીત સાંભળવું છે. આજ સાંજ સુધીમાં તે અહીં હાજર થઈ જવું જોઈએ. સાંજ સુધીમાં જો તે હાજર નહિ થાય તો બધા દરબારીઓને હાથીના પગ નીચે છુંદાવી મારી નાંખાવીશ. ’

‘ જેવો હુકમ ! ’ ઘોડેસ્વારે કહ્યું.

ફરીથી રાજમહેલના બધા ઓરડા, બારીબારણાં, ઝરુખા, સીડીઓ વગેરે તે જોવા લાગ્યા. તેની પાછળ દરબારના બધા માણસો તો દોડતા હતા. કોઈ આવી રીતે નાહક હાથીના પગ નીચે છુંદાઈ મરવા તૈયાર ન હતું.

પછી તો બુલબુલની બહુ મોટા પાયા પર શૌધબેળ શરૂ થઈ. જે બુલબુલને આખી દુનિયાના માણસો ઓળખતાં હતાં તેને તેના દેશના રાજકર્મચારીઓ જ ઓળખાતા ન હતા !

અકસ્માત રસોડામાં એક ગરીબ છોકરી તેમને મળી. તેણે કહ્યું, ‘ બુલબુલ ? હું તેને સારી પેટે ઓળખું છું. ખરેખર તે સુંદર ગાય છે. તે જંગલમાં સરોવરતીરે રહે છે. બ્યારે હું સઉ છું કે થાકીને જંગલમાં વિશ્રામ કરવા બેસું છું ત્યારે મને બુલબુલનું ગીત સંભળાય છે. તેનું ગીત સંભળી મારી આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવે છે, ને મીઠી નિંદ્ર આવે છે. ’

‘ છોકરી, ’ ઘોડેસ્વારે કહ્યું, ‘ હું તને રસોડામાં ઉચ્ચ નોકરી અપાવીશ. બાદશાહ સલામતને જન્મતી વખતે જોવાની રજા પણ તને મળશે. એના બદલામાં તારે અમને બુલબુલ પાસે લઈ જવા પડશે. આજે સાંજે જ તેના ગીત માટે પ્રબંધ કરવાનો છે. ’

તેઓ બધા જગલમાં ન્યાં બુલબુલ ગાતું હતું ત્યાં જવા નીકળ્યા. મોટા ભાગના કર્મચારીઓ સાથે હતા. તેઓ અધવચ્ચે પહોંચ્યા હશે ત્યાં તો એક ગાય ભાંભરડી !

‘ પ્રભુ ! ’ એક કર્મચારી બોલ્યો, ‘ આખરે આપણને મળ્યું ખરું ! આવડા નાના પક્ષીમાં કેટલી આશ્ચર્યજનક શક્તિ દેખાય છે. જરૂર આ અવાજ પહેલાં પણ મેં સાંભળ્યો છે ! ’

‘ અરે ! આ તો ગાયભાંભરડે છે, ગાય ! ’ રસોડાનો નાની બાલિકાએ કહ્યું, ‘ હવે આપણે તેના રહેઠાણથી ઘણા દૂર છીએ. ’

આગળ એક ઠેકાણે કાદવમાં દોડકાં ‘ ટર્-ટર્ ’ કરી ગયાં.

‘ મુંદર ! ’ ચીનના એક રાજગૌરે કહ્યું, ‘ હવે મને તેનો અવાજ સાંભળાય છે. તેનો અવાજ અરાબર મંદિરના ઘંટના અવાજ જેવો છે, ’

‘ ના રે ના ! આ તો દોડકો છે ! ’ રસોડાની નાની બાળકીએ કહ્યું, ‘ હવે આપણે થોડા વખતમાં જ બુલબુલનો અવાજ સાંભળી શકીશું. ’

દૂક સમયમાં જ બુલબુલનું ગીત સંભળાવા લાગ્યું.

‘ આ તેનો અવાજ છે ! ’ નાની બાલિકાએ ખૂબ પાડી કહ્યું. ‘ સાંભળો, સાંભળો ! તે આ તરફ બેઠું છે. ’ તેણે એક વૃક્ષની ડાળી પર બેઠેલા નાના પક્ષી તરફ આંગળી ચીંધી બતાવ્યું.

‘ શું આ જ બુલબુલ છે ? ’ ઘોડેસ્વારે એકીશ્વાસે પૂછ્યું, ‘ મને તો ખ્યાલેય નહોતો કે તે આવું સરસ ગાતું હશે. તે કેટલું નિર્દોષ લાગે છે ! ’

‘ મારા નાના બુલબુલ ! ’ બાલિકાએ મોટેથી ખૂબ પાડી કહ્યું. ‘ અમારા બાદશાહ સક્ષાત તારું ગીત સાંભળવા માંગે છે. ’

‘ ઘણા આનંદની વાત છે ! ’ જવાબ આપી બુલબુલ વધુ પ્રસન્નતાપૂર્વક ગાવા લાગ્યું.

‘આનો અવાજ કાચની ઘંટડી જેવો છે!’ ઘોડેસ્વારે કહ્યું. ‘એના નાના કોમળ ગળા તરફ તો જુઓ! એ કેવું સુંદર ગાય છે! અત્યાર સુધી આપણે એનું ગીત સાંભળ્યું જ નહોતું એ ઘણા આશ્ચર્યની વાત છે. આદશાહના દરબારમાં એને ખૂબ સફળતા મળશે, એમાં જરાય શંકા નથી.’

‘શું મારે આદશાહ સલામત સમક્ષ એક વાર ફરી ગાવું પડશે?’ બુલબુલે કહ્યું. આદશાહ આ ટોળાભેગો હશે એવું એનું અનુમાન હતું.

‘મારા પ્યારા નાના બુલબુલ!’ ઘોડેસ્વારે કહ્યું, ‘આજે સાંજના આનંદોત્સવના દરબારમાં તને નિમંત્રણ આપતાં મને ખૂબ આનંદ થાય છે. ત્યાં તું તમારાં મનોહર ગીતથી આદશાહ સલામતને મંત્રમુગ્ધ કરી શકીશ.’

‘મારું ગીત જંગલની વનરાજીમાં જ વધુ આનંદપ્રદ લાગે છે!’ બુલબુલે જવાબ આપ્યો. પરંતુ, આદશાહની ઇચ્છાને માન આપી તે પોતાની રાજપુત્રીથી ત્યાં ગયું.

રાજમહેલ ખૂબ શણગારવામાં આવ્યો હતો. તેની દિવાલો અને તળિયું કાચનાં અનેલાં હતાં. અસંખ્ય સોનેરી બતીઓના પ્રકાશમાં આખો મહેલ ઝળહળી રહ્યો હતો. માર્ગમાં રથને રથને અત્યંત સુંદર ફૂલો ચૂંટીને ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં. દાસદાસીઓ ચારે બાજુ દોડાદોડ કરી વ્યવસ્થા કરી રહ્યાં હતાં. થોડો સમય અધે નિસ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ. ત્યાર પછી અધા ઘંટ એટલા જોરથી વાગવા લાગ્યા કે, કોઈનો પણ અવાજ સંભળાતો નહોતો.

વિશાળ ભવનના મધ્યમાં આદશાહ બેઠા હતા. તેમની પાસે બુલબુલને બેસવો માટે સોનાનું એક આસન ગોઠવવામાં આવ્યું હતું. દરબાર ચિહ્નર હતો. પેલી રસોડાવાળી નાની છોકરીને દરવાજાની ખાછળ ઊભા રહેવાની પરવાનગી મળી હતી. તેને પચન આપ્યા

મુજબ ‘બાદશાહની રસોઈયણ’ની પણ પદવી એનાયત થઈ ગઈ હતી. બધા પોતપોતાના પોશાકમાં હાજર હતા. બધાની મીટ પડી પર મંડાઈ હતી. બાદશાહ સલામતે આ પક્ષીને જોઈ નમન કર્યું.

બુલબુલે એટલા મધુર સ્વરે ગાયું કે, બાદશાહની આંખોમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. આંસુ ગાત્ર પર થઈને આગળ વહેવાં લાગ્યાં. આ જોઈ બુલબુલે એથી પણ વધુ સુંદર આલાપથી ગાવું શરૂ કર્યું. લોકોના હૃદયના તાર ઝણઝણી ઊઠ્યા. બાદશાહ બુલબુલના ગીતથી એટલો બધો પ્રસન્ન થયો કે, તેણે પોતાનો સોનાનો હાર તેને ગળામાં પહેરવા આગ્રહ કર્યો. પણ, બુલબુલે આ આગ્રહને સાભાર અસ્વીકાર કરતાં કહ્યું,

‘બાદશાહ સલામત ! મને મારું યોગ્ય ઈનામ મળી ગયું છે. મારું ગાયન સાંભળી આપની આંખમાં આંસુ આવ્યાં એ જ મારે માટે વાસ્તવિક ઈનામ છે. બાદશાહના આંસુઓમાં વિલક્ષણ શક્તિ હોય છે. મને મારું યોગ્ય ઈનામ મળી ગયું છે !’ બુલબુલ એથી પણ અધિક મધુર અને સુંદર સ્વરમાં ગાવા લાગ્યું.

‘મેં તો એન, આનાથી વધુ ચિત્તાકર્ષક અને મનોહર પક્ષી ક્યાંય જોયું નથી !’ ત્યાં જે મહિલાઓ હાજર હતી તે અંદરોઅંદર આ પ્રમાણે વાતો કરવા લાગી. તે બધી બુલબુલ જેવી બનવા માંગતી હતી. નોકરોએ અને દાસીઓએ પણ પરમ સંતોષ પ્રકટ કર્યો. લોકોએ ખૂબ ધરાઈને તેનાં ગીતો સાંભળ્યાં. બુલબુલને ખૂબ સફળતા મળી.

બુલબુલે દરબારમાં જ રહેવું, એમ નક્કી થયું. તેના માટે એક પાંજરું તૈયાર થયું. તેને દિવસમાં બે વખત અને રાત્ર એક વખત બહાર જવાની સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી. બુલબુલ સાથે બહાર જવા માટે બાર નોકરો નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા. દરેકના હાથમાં રેશમની અકકેક દોરી હતી. તેના છેડા પક્ષાંના પગે બાંધ્યા હતા. પણ, આવું ભ્રમણ પક્ષીને વાસ્તવિક આનંદ આપી શકે એમ નહોતું.

આખા શહેરમાં આ અદ્ભુત પક્ષીની ચર્ચા થતી હતી. જ્યારે એ મનુષ્યો મળતા ત્યારે એક ‘બુલ’ કહેતા અને બીજો ‘બુલ’ કહી તેની પૂર્તિ કરતો. અને, પછી દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂકી એકબીજાનો ભાવ સમજી જતા. એક ફેરીવાળાએ તો એના અગિયાર છોકરાઓનાં નામ આ પક્ષીનાં નામ પરથી પડ્યાં હતાં, પણ તેમાંનો કોઈ આટલું ઉત્તમ ગાઈ નહોતો શકતો.

એક દિવસ બાદશાહ પર એક મોટું પારસસ આવ્યું. તેના પર ‘બુલબુલ’ લખ્યું હતું.

‘આ પ્રસિદ્ધ પક્ષી પર લખાયેલું આ કોઈ નવું પુસ્તક આવ્યું’ લાગે છે!’ બાદશાહે કહ્યું.

તે પુસ્તક નહોતું. તે હીરા, મોતી, માણેક વગેરે બહુ મૂલ્ય રત્નોથી જડિત હતું. જ્યારે તેને ચાવી અપાતી ત્યારે તે બહુ સરસ ગીત ગાતું હતું. ગીત સમાપ્ત થતાં તેની પૂંછડી ઝંચીનીચી થતી, અને તેના સોનાચાંદીના આભૂષણો ચમકતાં. તેના મળાની આસપાસ એક રેશમી પટ્ટી બાંધેલી હતી. તેના ઉપર લખેલું હતું, ‘ચીનના બાદશાહનું બુલબુલ જાપાનના બાદશાહના બુલબુલની સરખામણીમાં કંઈ જ નથી.’

‘ઘણું જ સરસ બુલબુલ છે!’ બધા લોકો બોલી ઊઠ્યા. અને, જે માણસ આ બુલબુલ લાવ્યો હતો તેને તરત જ ‘શાહીપ્રધાન બુલબુલવાહક!’ની પદવી એનાયત થઈ.

‘હવે આ બંને પક્ષીઓને એકી સાથે ગવડાવવાં જોઈએ! બહુ મનોહર લાગશે.’ દરબારીઓએ દરબારમાં મૂકી. પણ, બંને પક્ષીઓના આલાપનો મેળ ન જામ્યો.

તે બંનેને સાથે ગાવું પડ્યું. કેમકે અસલી બુલબુલ પોતાની રીતે ગાતું હતું, જ્યારે નકલી બુલબુલ નૃત્યગીત ગાતું હતું.

‘આમાં તેનો અપરાધ નથી.’ સંગીત માસ્તરે કહ્યું, ‘તે ખૂબ ગાવામાં નિપુણ છે, અને લગભગ મારી તર્જ પર જ ગાય છે!’

હવે નકલી પક્ષીએ એકલા જ ગાવું પડ્યું. તે અસલી પક્ષી માફક જ સફળ થયું. તે દેખાવમાં પણ આકર્ષક હતું, અને હીરા-માણેકની માફક ચમકતું હતું.

તેત્રીસ વખત તેણે એક જ ગીત ગાયું, છતાં તે થાક્યું નહિ. લોકો તેનું ગીત હજી સાંભળવા ઉત્સુક હતા. પરંતુ, બાદશાહે પોતાના બુલબુલને ગાવાનું કહ્યું. પણ તે હતું જ ક્યાં? ખુલા પાંજરામાંથી બીડીને તે ક્યારે જંગલમાં પાછું ચાલ્યું ગયું તેની કોઈને ખબર જ ન હતી.

‘પણ, આમ ચાલ્યા જવાનું કારણ તો હશે ને! તેને અહીં શું દુઃખ હતું?’ બાદશાહે પૂછ્યું.

બધા દરબારીઓ તેની નિંદા કરવા લાગ્યા. તે લોકોએ કહ્યું, ‘તે કૃતધ્વી છે. નહિ તો આ પ્રમાણે છાનામાના કોઈ ચાલ્યું નય ખરું?’

‘પણ, આપણને એથી સરસ પક્ષી મળ્યું છે.’ બધા લોકોએ કહ્યું. લોકોના આગ્રહથી નકલી પક્ષીને ફરી ગાવું પડ્યું. ચોત્રીસ વાર લોકોએ ફરીફરી તે ગીત સાંભળ્યું. ગીત જરા અટપટું અને કઠણ હતું. તેથી લોકોને યાદ ન રહ્યું. સંગીત માસ્તરે તેના મુક્તકંઠે વખાણ કર્યાં. તેણે કહ્યું: ‘અસલી બુલબુલ કરતાં આ વધુ સારું છે. તેના જરઝવેરાત તો સુંદર છે, અને રૂપેરંગે પણ એ બહુ ખૂબ-સુરત છે.’

‘બાદશાહ સલામત, સબજનો અને સન્નારીઓ! અસલી બુલબુલ શું જાશે તેની પહેલેથી આપણે ખબર નહોતી પડતી. પણ આ નકલી બુલબુલ માટે તો બધું નિશ્ચિત છે. તે સમગ્રય તેવું છે. તે ખોલી શકાય તેવું છે, અને અવાજ ક્યાંથી આવે છે તે પણ

બોધ શકાય એમ છે, તેના આરોહઅવરોહ કેવી રીતે આવે છે વગેરે પણ સમજી શકાય છે.’

‘અમારો વિચાર પણ એવો જ છે.’ બધા લોકો એકી-અવાજે બોલી ઊઠ્યા.

આવતા રવિવારે બધાને પક્ષી બતાવવાની રજા વકતાને મળી. નદુપરાંત બધાયને તે દિવસે પક્ષીનું ગીત પણ સાંભળાવવામાં આવશે તેવી બાદશાહે જાહેરાત કરી. લોકોએ તેનું ગીત સાંભળ્યું. ગીત સાંભળી લોકો ઘણા પ્રસન્ન થયા, અને ઉન્મત્ત દશમાં વાહવાહ પોકારી. બધાએ માથાં નમાવી દીધાં. પરંતુ, જેણે અસહી બુદ્ધબુદ્ધનું ગીત સાંભળ્યું હતું એવા એક ગરીબ માછીએ કહ્યું, ‘આતો અવાજ તો મધુર છે, અને તેનું સ્વરમાધુર્ય પણ સરખું જ છે, પરંતુ આમાં એક ચીજ ખટકે છે. પણ, શું ખટકે છે તે હું કહી શકતો નથી!’

અસહી બુદ્ધબુદ્ધ દેશ અને સામ્રાજ્યમાંથી બહાર ચાલ્યું ગયું, નકલી બુદ્ધબુદ્ધને એસવા સારુ બાદશાહના પક્ષંગ પાસે જ એક રેશમની ગાદી બનાવાઈ. તે પક્ષીને મળેલા સોનાચાંદીના તથા બીજા અમૂલ્ય પારિતોષિકો તેની પાસે જ ગોઠવવામાં આવ્યાં. તેને ‘દાબુવી’-ની ઉપાધિ પણ પ્રાપ્ત થઈ. તેને બાદશાહના ડાબા હાથનું પ્રથમ આસન મળ્યું. બાદશાહ ડાબી બાજુને બહુ મહત્ત્વની મણિતો હતો, કેમકે મનુષ્યનું હૃદય ડાબી બાજુ હોય છે. અને, બાદશાહનું હૃદય પણ ડાબી બાજુ જ હતું. સંગીત માસ્તરે એ પક્ષી સમઘી પચીસ અંકોનું એક બૃહદ્ પુસ્તક તૈયાર કર્યું. તે વિસ્તૃત અને વિદ્વતાપૂર્ણ હતું. તેમાં ચીની ભાષાના બહુ કઠિન શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો હતો. છતાંયે લોકોએ કહ્યું કે તેને તેઓ સમજી શકે છે. તેમણે આમ તેટલા આટલે જ કહ્યું કે, તેઓ અગ્નિમાં ન ખપે. અને, તેમ કરવા

જતાં કોઈ ભયાનક પ્રાણીના પંજમાં પડી જત ગૂમારી પડશે તેવો તેમને ભય હતો.

આ રીતે એક વખત પૂરું થયું. આદશાહ, દરબારીઓ કે ચીનના અન્ય પ્રજાજનોમાંથી કોઈને તે નકલી પક્ષીનું ‘ચૂ-ચૂ’ કરતું ગીત મોઢે ન થયું. તે કારણને કીધે અથવા તેનાથી અધિક પ્રસન્ન હતા. તેઓ તેની સાથે ગાઈ શકતા હતા, અને તેની સાથે ખરેખર ગાતા પણ હતા. રખડતા છોકરાઓ સડક પર ‘ટિસી-ટિસી-ગ્લગ-ગ્લગ’ ગાયા કરતા. આદશાહ પણ એ રીતે જ ગાતો હતો. હા, ખરેખર તે બહુ મશહૂર થઈ ગયું.

પરંતુ, એક દિવસ સાંજના નકલી પક્ષી ન્યારે ઓઝાપથી ગાતું હતું, અને આદશાહ પોતાના પતંગમાં પડ્યોપડ્યો તે સાંભળતો હતો, તે જ વખતે પક્ષીના અંદર ‘હિન’ અવાજ થયો, અને ‘હર્ ર્ ર્ ર્’ અવાજ સાથે અંદર કંઈક તૂટી ગયું. પૈડાં આમનેમ કરતા લાગ્યાં, અને ગીત અંધ થઈ ગયું!

આદશાહ પતંગમાંથી ઊડીને તરત જ તેની પાસે આવ્યો. તેણે શાહી હકીમને ઓઝાવ્યો. પણ, તે કશું કરી શકે એમ ન હતો. અટલે, એક ઘડિયાળીને ઓઝાવ્યો. તેણે ઘણી મહેનતે તેને કંઈક બરાબર કર્યું, અને આદશાહને કહ્યું, ‘પક્ષીને બહુ સાવચેતીથી વાપરજો. તેની નળીઓ ઘસાઈ ગઈ છે, અને જો તે તૂટી જશે તો નવી નહિ નાંખી શકાય, અને તેના વગર તે ગાઈ પણ નહીં શકે. પક્ષીની સ્થિતિથી અધારે ધાણું દુઃખી થયું. વર્ષમાં એક જ વાર તેને ગાવાની રજા મળી. પણ, તે ય વધુ પડતું હતું. પણ તે પછી સંગીત માસ્તરે એક દિવસ એક નાનું ભાષણ કર્યું. તેણે કહ્યું કે, હવે તે પહેલાંની માફક બરાબર થઈ ગયું છે, અને તે બરાબર થઈ ગયું હતું.

પાંચ વર્ષ વીત્યા પછી એક દિવસ રાષ્ટ્ર-ઉપર એક આક્રમ આવી પડી. ચીનવાસીઓ પોતાના આદશાહને ખરેખર બહુ જ ચાહતા

હતાં આ વખતે આદશાહ ઘણું માંદો પડી ગયો. એમ જામવા માંડ્યું કે, તે હવે વધુ નહીં જીવે. એક નવો આદશાહ ચુંટાયો. સડક પર ગિભા રહી લોકો ઘોડેસ્વારને આદશાહની તબિયતના સમાચાર પૂછ્યા. પણ, આદશાહ જવાબમાં ‘ પ ’ કહી તે માયું હવાવતો.

હંડો અને પીળો પડી ગયેલો આદશાહ પોતાની નરમ અને સુંવાળી પથારીમાં સૂતો હતો. દરબારીઓએ તેને મરણ પામેલો ધારી લીધો. બધા લોકો નવા આદશાહને અભિનંદવા દોડ્યા. રાજમહેલના મોટા મોટા કર્મચારીઓ આમતેમ દોડી તેની ચર્ચા કરવા લાગ્યા. દાસીઓએ ચાનો જ્યાદત ઉડાવી. બધા ઓરડા અને માર્ગો પર ચાલતાં અવાજ ન થાય માટે કપડાં બિછાવી દીધાં. તેથી ત્યાં પકેણાં કરતાં વધુ શાન્તિ લાગવા માંડી. પરંતુ, આદશાહ હજુ સુધી મર્યો નહોતો. તે અકકડ અને પીત્તવર્ણ અવસ્થામાં પોતાનો પથારીમાં પડ્યો હતો. ત્યાં મખમલના પડદા અને સોનાની ઝૂલો ઝૂલતી હતી. એક મોટી બારી જિંચે ખુલી હતી. તેમાંથી ચંદ્રનો પ્રકાશ આદશાહ અને નકલી પક્ષી પર પડતો હતો.

બિચારો આદશાહ મહામુશીબતે શ્વાસ લેતો હતો. તેની છાતી ઉપર કંઈ વજન રાખ્યું ન હોય, તેમ લાગતું હતું. જ્યારે તે આંખો ખોલતો ત્યારે મૃત્યુ તેની છાતી પર ન હોય, તેમ તેને લાગતું હતું. તેણે તેનો રાજમુગટ પકેયો હતો. એક હાથમાં આદશાહની તલવાર પકડી હતી, અને બીજામાં તેનો ધ્વજ ધારણ કર્યો હતો. મખમલના સુંદર પડદાની ઝૂલમાં યમહૂતો આશ્ચર્યજનક રીતે તેના તરફ તાકતા દેખાતા હતાં. તેમાં કેટલાક બિહામણા અને કેટલાક સુંદર હતા. તે બધાં આદશાહના સારાં-ખરાબ કર્મો હતાં. મૃત્યુ જ્યારે તેના હૃદય પર બેઠું હતું ત્યારે તે બધાં તેના સામે ગિભાં હતાં.

‘ શું તમને આ યાદ છે ? ’ એકે બીજાને ધીમેથી કહ્યું. ‘ શું તમને એ તો યાદ છે ? ’ અને ત્યારપછી તે બંનેએ એટલી બધી વાતચીત કરી કે, આદશાહના કપાળે પરસેવો વળવા લાગ્યો.

‘મને તેની ખબર નહોતી.’ બાદશાહે કહ્યું. ‘ગીત ! ગીત ! ચીનનાં મોટા દોલક જેવી તેણે જોરથી ચીસ પાડી કહ્યું, ‘બધા ગાઓ ! વગાડો ! જેથી તેમની વાતચીત મને ન સંભળાય.’

તેમની વાતચીત ચાલુ જ રહી, અને મૃત્યુ એક ચીનનિવાસીની માફક મસ્તક નમાવવા લાગ્યું.

‘ગીત ! ગીત !’ બાદશાહે જોરથી કહ્યું, ‘ઓ મારા અમૂલ્ય નાના, સોનેરી પક્ષી, ગા ! ગા ! મેં તને સોનારૂપાના કિંમતી ઢીનામો આપ્યાં છે. મેં મારા સોનેરી હાર પણ તારા ગળામાં પહેરાવી દીધા છે. આ વખતે થોડુંક ગા. ગાઓ ! ગાઓ !’

પરંતુ, પક્ષી શાન્ત ઊભું રહ્યું. ત્યાં તેને ચાવી આપનારું કોઈ નહોતું. ચાવી વગર તે ગાઈ નહોતું શકતું. પરંતુ, સાથે મૃત્યુ પોતાની વિશાળ ભયંકર આંખોએ બાદશાહ સામે ઘૂરક્રિયા કરતું હતું. તેનું રમરણ માત્ર જ બહુ ભયંકર હતું.

એકાએક ઉપરની બારીમાંથી એક અત્યંત સુરીલું ગીત સંભળાયું. પેલું નાનું અસહી ખુલ્લુલું બહાર ઝાડની એક ડાળી પર બેસી ગાતું હતું. તેણે બાદશાહની ચિન્તાજનક સ્થિતિના સમાચાર સાંભળ્યા હતા. તેથી જ તે બાદશાહને શાન્તિ અને દિલાસા આપવા માટે ગાતું હતું. જેવું તેણે ગાવા માંડ્યું કે તરત જ આનુઆનુની છાયા ઝાંખી પડી મધ્ય બાદશાહના અંગેમાં રક્ત તીવ્રતાથી વહેવા લાગ્યું. મૃત્યુ પણ તેનું ગીત સાંભળી કહેવા લાગ્યું, ‘નાના ખુલ્લુલું, ગાઓ ! વધુ ગાઓ !’

‘પરંતુ, તમે મને પેલી ચમકતી તલ્લવાર આપશો ? તમે મને પેલો કિંમતી ખ્વજ આપશો ? તમે મને બાદશાહને મુગટ આપશો ?’

મૃત્યુએ ગીત સાંભળ્યા પછી તે બધી કિંમતી વસ્તુઓ

તેને આપી દીધી. બુલબુલે પોતાનું ગીત ચાલુ જ રાખ્યું. તેણે કેટલાય સમય ગાયા કર્યું. તેણે દેવળ પાસેના શાંત કબ્રસ્તાન વિષે, પેલા તાજ હરિયાળા ઘાસ વિષે, ગાયું. તેનું ગાન સાંભળી ઉત્તરો-ધિકારીઓનાં હૃદય આંસુથી ડ્રવી જતાં હતાં. મૃત્યુને તેને! અગીચો જોવાની લાલસા જાગી. તે શીતળ સફેદ હીમનું રૂપ ધારણ કરી ખારીની બહાર બીડી ગયું.

‘શાઆશ! શાઆશ!’ બાદશાહે કહ્યું, ‘ઓ મારા નાના સ્વર્ગીય પક્ષી! હું તને ખરેખર પીછાનું છું. મેં તને દેશવટો દીધો હતો; તેની દરકાર ન કરતાં તે તારા ગીતમાં લીન બનાવી એ અશુભ અને બયંકર મૂર્તિઓને મારી પથારી પાસેથી લુપ્ત કરી નાંખી. તે મારા હૃદય પર સવાર થયેલા મૃત્યુને પણ ભગાડી દીધું! આ ઉપકારના બદલામાં હું તને શું ઇનામ આપું?’

‘ઇનામ તો આપે ક્યારનું? આપી દીધું છે!’ બુલબુલે જવાબ આપ્યો, ‘મેં પહેલવહેલી વખત ગાયું હતું ત્યારે આપની આંખોમાંથી આંસુ વહ્યાં હતાં, તે વાત હું ભૂલી શકું તેમ નથી. જે ગાયકના હૃદયને પ્રકુલિત કરે છે તે જ ઇનામ છે. પરંતુ, અત્યારે આપ સ્મૃતિ જાવ. આપ ફરી પાછા તંદુરસ્ત થઈ જાવ. હું આપને એક ગીત સંભળાવું છું.’

પછી તે ગાવા લાગ્યું. બાદશાહને મીઠી નિદ્રા આવી ગઈ. અહા! તે કેટલી ગાઢ અને આનંદદાયક નિદ્રા હતી. ખારીનાં દાર પર સ્પર્શકરણો પડી રહ્યાં હતાં. બ્યારે તે સાંજે થઈ બિઠ્યો ત્યારે તેનો એકકે નોકર હાજર નહોતો. બધાએ તેને મૃત્યુ પામેલો ધારી લીધો હતો. બુલબુલ એટલું જ તેની પાસે બેસી ગાયું હતું.

‘તું સદા જ મારી પાસે જ રહે, બુલબુલ!’ બાદશાહે કહ્યું. ‘તું તારે તારી ઇચ્છા મુજબ ગાજે. હું નકલી પક્ષીને તોડીને ટુકેટુકેટા કરી નાંખું છું.’

‘ના, આપ એમ ન કરશો.’ બુલબુલે જવાબ આપ્યો. ‘ન્યાં-સુધી તેનાથી બન્યું ત્યાંસુધી એ વિચારા પક્ષીએ સારી રીતે ગાયું. આજ સુધી આપે એને જે રીતે રાખ્યું છે તે જ રીતે ભવિષ્યમાં પણ આપ તેને રાખજો. હું રાજમહેલમાં માળો બનાવી રહી શકું તેમ નથી. પરંતુ, જ્યારે મારી ઇચ્છા થાય ત્યારે આવવાની મને રજા આપો. હું દરરોજ સંધ્યાકાળે આ બારીની બહાર વૃક્ષની ડાળે આવીને બેસીશ, અને આપને ગીત સંભળાવ્યા કરીશ. મારાં ગીતોથી આપ પ્રસન્ન અને વિચારશીલ થઈ શકશો. જેઓ સુખ અને દુઃખમાં રાગે છે તેમના ગીતોને હું ગાઈશ. હું આપની આસપાસ જે સત્યઅસત્ય છૂપાયેલાં છે તેનાં ગીતો ગાઈશ. નાનું પક્ષી બહુ દૂર સુધી ઊડ્યા કરે છે. તે ગરીબ માછી અને ખેડૂતના ઝૂંપડા સુધી અને આપના દરબારથી ક્યાંય દૂર-સૂદૂર સુધી ઊડ્યા કરે છે. હું આપના હૃદયને આપના રાજમુગટ કરતાં વધુ ચાહું છું. રાજમુગટમાં પણ એક પ્રકારની પવિત્રતા છે. હું આપની પાસે જરૂર આવીને ગાઈશ, પણ આપે મને એક વચન આપવું પડશે.’

‘તું જે માંગીશ તે હું તને આપીશ.’ બાદશાહે કહ્યું. બાદશાહ પોતાનો શાહી પોશાક પહેરી બિભો થયો, અને પોતાની સોનેરી રતનજડિત તલવાર હાથમાં લીધી.

‘હું આપની પાસે એક યાચના કરું છું. આપ કાઠિને ન કહેશો કે, આપની પાસે એક નાનું પક્ષી છે. તે આપને બધી વાતો કહે છે. એથી આપનું બધું કામ સરળ થઈ જશે.’

આટલું કહી નાનું બુલબુલ ઊડી ગયું.

તોફરોએ પછી ધરણી પર સદાય ને માટે ઢળી પડેલા એમના બાદશાહને જોવા આવ્યા. તેણે તે બધાને કહ્યું, ‘નમસ્તે!’

મટાલી

પતિપત્ની

કેષિકા : મેટિલડા સેરાઓ

ગાયકો બધું સુખી લાગતો હતો. એને જોઈ કોઈનેય એમ ન લાગે કે, આ માણસને કંઈ દિગ્ગંજિતા હશે. તે એક રાજનૈનિક ભોજનસમારંભમાં ભાગ લઈને પાછો ફરતો હતો. એ સમારંભમાં એણે એક ભાપણ પણ આપ્યું હતું. એનું એ ભાપણ સમારંભની સુંદર વાનગીઓ જોટલું જ વખણાયું હતું. તેથી એ બધું આનંદમાં હતો. આગામી ‘પ્રતિનિધિ ચૂંટણી’માં એ વિજયી થશે તે માટે એને શંકા નહોતી. રાતના એક નૃત્યઉત્સવમાં તેને નિમંત્રણ હતું. ત્યાં તેને ખેરોતેસ સ્ટ્રિડેનિયા સાથે એકાંતમાં પ્રણયગોળી કરવાની તક મળશે તેથી એકાદ કલાક આરામ કરવાના ઠરિદે એ ઘેર આવ્યો હતો.

ગાડીમાંથી ઊતરી રસોડા પાસેથી પસાર થઈ એ પોતાના ખંડ તરફ જતો હતો ત્યાં રસ્તામાં એના જૂના તોડર જુએપેએ આગળ આવી તેને સલામ કરી. ગાયકોએ પૂછ્યું, ‘શું છે, જુએપે ?’

‘શેઠ સાહેબ, કૃપા કરીને સાંભળો તો આપને મારે એક વાત કહેવી છે.’

‘જલ્દી કહો, મારે વખત નથી.’

‘આજે કયો દિવસ છે ? આપને યાદ છે ?’

‘શું આજે કોઈ તહેવાર છે ?’

‘હા, આજે આપની વર્ષગાંઠ છે.’

ગાયદોનો ચહેરો વિપાદથી ગંભીર થઈ ગયો. એણે કહ્યું,
'એમ? મને તો એનો જરાય ખ્યાલ નહોતો.'

જુસેપે બોલ્યો, 'પહેલાં તો આ દિવસે ફૂલોથી આખું મકાન
શણગારાતું હતું...'

ગાયદોએ એની વાત વચમાં જ કાપી કહ્યું, 'પહેલાંની વાત
છોડો. હવે તો એ દુનિયા અને એ ફૂલો રહ્યાં નથી.'

જુસેપે બોલ્યો, 'ના સાહેબ, એવું ન થાય.'

એણે ટેબલ પર મૂકેલી એક મોટી ફૂલની છડી ઉપરનો કાગળ
કાઢી લઈ એને બતાવી.

ગાયદોએ કહ્યું, 'આભાર! તારી આ ભેટથી મને ઘણું
આનંદ થયો.'

ગાયદોએ મોંએ ખુશ થવાની વાત તો કરી, પણ એનું મન
વધુ દુઃખથી ભરાઈ આવ્યું. પહેલાં આ દિવસે ઘરમાં કેટલો આનંદ
છવાતો હતો; પણ, આજે તો ઘરના જના નોકર સિવાય કોઈનેય
આજનો દિવસ યાદ પણ ન આવ્યો! એ મનમાં તો શુંનું શુંય
વિચારતો રહ્યો, પણ ચહેરા પર એણે દુઃખનો ભાવ પ્રગટ થવા
દીધો નહિ. પોતાના ખંડ તરફ વધતાં એણે કહ્યું, 'મને આઠ વાગે
ગ્રહાડજે. હું જરા સૂઈ જઈ છું.'

જુસેપેએ તરત જ કહ્યું, 'હમણાં ન સૂવો તો સારું.
જુઓને.....'

ગાયદોએ ચકિત થઈ પૂછ્યું, 'શું છે?'

જુસેપે બોલ્યો, 'સાંજના અમે કોઈ ઘરે નહોતા, એકલો
જિરોલેમો ઘરે હતો. ત્યારે એક બેન આપને મળવા આવ્યાં હતાં. આપ
ઘરે નથી તે જાણી, કહી ગયાં છે કે, એ સાત વાગે આપને મળવા
ફરી આવશે. એમને આપનું જરૂરી કામ છે, તેથી આપને રાહ જોવાનું
કહી ગયાં છે.'

ગાયદોએ પૂછ્યું, ‘એમનું નામ શું હતું?’

‘એમણે પોતાનું નામ કહ્યું નથી.’

‘ઘણી નવાઈની વાત છે ! જિરોલેમોએ એના દેખાવ વિશે કાંઈ કહ્યું છે?’

‘હા, કહ્યું છે કે એ જરા ઊંચા કાઠાનાં હતાં. એમના વાળ કાળાં હતા, અને આંખો કાળી ભભર હતી. અને, ખડુ જ સરસ પોશાક પહેર્યો હતો એમણે.’

‘મારું કુતૂહલ વધતું જાય છે ! તને લાગે છે કે, મારે એના માટે જાગવું જોઈએ?’

‘જી હા, ન સૂવું એ જ યરાયર છે. સાત થતા આવ્યા છે. એ કદાચ વખતસર આવશે તો તમારે ટ્રાપી ઊંઘે ઊઠવું પડશે.’

‘સારું, તું જા ! છાપુ લઈ આવ. એમના આવતાં સુધી છાપુ વાંચીને સમય પસાર કરીશ.’

નોકરના બહાર ગયા પછી એ મનમાં બોલ્યો, ‘કાળા વાળ અને કાળા આંખો ! સિટકેનિયાના વાળ તો સોનેરી છે, અને આંખો ભૂરી છે. ખેર, એના કહેવામાં કાંઈક ફરક હશે.

ગાયદોની વાત વાંચી વાચકને લાગશે કે, એ પ્રેમઅભિનયમાં ઉત્તેજિત હશે. પણ, વારત્તવિક રીતે તેવું નથી. એને જીવનમાં ખૂબ દુઃખ અને નિરાશા સહેવી પડી છે. એણે કેવળ એક જ સ્ત્રીને પોતાના ખરા અંતઃકરણથી ચાહી હતી, પણ પોતાની એ પ્રેમિકાને એ બહુ આકર્ષક રીતે ખોઈ બેઠો. ભારેલા અગ્નિની માફક તે પ્રેમ હજીય એના હૃદયને નિરંતર જલાવ્યા કરતો હતો. એણે જુદાજુદા વિલાસપ્રમોદમાં પોતાની જાતને લુપ્ત કરી નાંખી.

વર્તમાનપત્ર લઈને એ વાંચવા લાગ્યો. થોડા જ સમયમાં જુસેપેએ આવી ખબર આપી, ‘પેલાં બેન આવ્યાં છે, અને બહારના ખંડમાં બેઠાં છે.’

ગાયદોએ જુસોપેને પૂછ્યું, ‘તું એમને આજમે છે?’

નોકરે કંઈક ગભરાઈને કહ્યું, ‘ના, જી.’

ગાયદો ઝડપભેર એ ખંડમાં દાખલ થયો. આગતુંક સ્ત્રી એના તરફ પીઠ કરી બિભી બિભી ચિત્રના આદ્યમનાં પાનાં ફેરવતી હતી. ગાયદોએ તીક્ષ્ણ નજરે એની પીઠ સામે જોયું. યુવતીની જીયાઈ ને એનું રૂપ અછતાં રહી શક્યાં નહિ. યુવતીનો પોશાક બહુ સુંદર અને બલકદાર હતો.

યુવતીની નજીક જતાં ગાયદોને સંકેત થયો. એ ખચકાઈને બિભો રહ્યો. પણ, એટલામાં એ મહિલા જ એને સંધ્યાવંદન (ગૂડ ઇવનિંગ) કરી એક ખુરશી ઉપર બેસતાં બોલી, ‘સંધ્યાસમયે હું તમને મળવા આવી છું તેમાં તમારા સમયનો વ્યય તો થતો નથી ને?’

ગાયદોએ કહ્યું, ‘ના, ના, જરા ય નહિ. કહો, તમારા માટે હું શું કરી શકું તેમ છું?’

યુવતી બોલી, ‘આ વાત તમે શિષ્ટાચારની ખાતર જ કહેતા હશે, પણ ખરેખર તમારે મારા માટે ઘણાં કામ કરવાં પડશે. તેથી તમારી વાતને તમારા હૃદયની વાત માની લઉં છું.’

ગાયદો સરિમત બોલ્યો, ‘હા, એમ જ માની લો. મને વાંધે નથી. પણ, તમે મારી પાસે શી આશા રાખો છો એ કહો તો મને શાંતિ વળે.’

યુવતી ગૂંચવાયા લાગી,—જાણે શી રીતે પોતાની વાત કહેવું તે એને સમજતું નહોતું. ગાયદોએ આ પણ એને ઝીણી નજ બરાબર નીરખી લીધી. હા, પહેલાંના જેવી જ એ સુંદર હતી. કદાચ એનું રૂપ વધુ ખીલી બેઠું હતું. ગાયદોએ પહેલાં જોઈ હતી ત્યાં એમા કેટલી મનોહર હતી ! પણ, હવે દુઃખ અને કષ્ટનો એ

કપરો અનુભવ થયો લાગે છે. આ વાત એની આંખો જ કહી આપે છે. એથી એના સૌંદર્યે વધુ ગંભીરતા ધારણ કરી છે.

એકાદ પળ પછી એમાએ પૂછ્યું, ‘તમે કદી અભિનય કર્યો છે?’

ગાયદો બોલ્યો, ‘વાહ! મારું સારું ય જીવન એક અભિનય-જ છે ને!’

એમા બોલી: ‘તો તો ઘણું સારું. ત્યારે તો તમને વાંધો નહિ આવે. જેવો અત્યાર સુધી અભિનય કરી રહ્યા છો તેવો જ અભિનય કર્યા કરજો. પણ, હવે જરા કહણુ પાઠ ભજવવો પડશે.’

‘અભિનય સફળ થશે કે નહિ?’

ગાયદોએ કહ્યું: ‘સફળતાનિષ્ફળતાનો આધાર મારી સાથે બીજું કોણ અભિનય કરશે, અને પ્રેક્ષકો કોણ હશે તેના ઉપર છે.’

એમા બોલી: ‘સાથે તો મારે રહેવાનું છે.’

ગાયદોએ કહ્યું: ‘તો તો શો વાંધો છે? નામી અભિનેત્રી તરીકે તમારી ખ્યાતિ છે એ તો હું ય જાણું છું.’

એમાએ વાત બદલી નાખી એને પૂછ્યું: ‘મારા પિતાને તમે નિયમિત રીતે પત્રો લખો છો?’

‘હા, પણ છેલ્લા ત્રણ અઠવાડિયાથી એમણે મારા પત્રોનો જવાબ આપ્યો નથી.’ ગાયદોએ કહ્યું.

એમા બોલી: ‘કાલે જ પિતાજીનો પત્ર આવ્યો છે. આવતી કાલે સવારે જ તેઓ મિલાન આવે છે.’

ગાયદો વિસ્મિત વદને એમા તરફ જોઈ રહ્યો. પછી, બોલ્યો: ‘પણ, તમારા પિતા તો ઘર છોડીને કદી ય બહાર નીકળતા નથી ને?’

‘નાટ્યકે એમને એક જગાએ જવું પડ્યું હતું. હવે નેપથ્ય પાછા જાય છે. આપણને મળવા જ એ આ રસ્તે આવે છે.’

ગાયદોએ પૂછ્યું: ‘ત્યારે હવે શું કરવાનું છે?’

એમાંએ એક મખમલજડિત સ્ટૂલ પર પગ લંબાવી કહ્યું: 'ખરે, આપણાં બંને માટે પરિસ્થિતિ બહુ જ નાજુક ઊભી થઈ છે, નહિ ?'

ગાયદોએ પૂછ્યું: 'આ પરિસ્થિતિ તમને સારી લાગે છે ?'

એમા બોલી: 'આ વિષય ચર્ચવામાં કાંઈ ફાયદો નથી. અત્યારે તો આ મુશીબતમાંથી બચવાને કોઈ ઉપાય વિચારો!'

'મને તો કશોય ઉપાય સૂઝતો નથી.'

એમાંએ જરા ગરમ થઈ કહ્યું: 'એટલુંય કરી શકતા નથી તો પછી તમારી મહાન બુદ્ધિમતાથી ફાયદો શો? મોટી મોટી રાજનૈતિક રમતો રમી શકો છો, ને બીજી કેટલીય વાતો કરી શકો છો, અને એક મામૂલી વાતનો ઉપાય શોધી શકતા નથી!'

ગાયદોએ કહ્યું: 'જે આ રીતે વાત કરશે તો મારામાં જે થોડીધણી અક્કલ છે તેય ગૂંમ થઈ જશે!'

એમા બોલી: 'મને એક ઉપાય સૂઝ્યો છે.'

ગાયદોએ કહ્યું: 'એ તો હું સમજી જ ગયો'તો!'

એમાંએ કંઈક વ્યંગમાં કહ્યું: 'તમારી અક્કલ ખરેખર પ્રશંસાને પાત્ર છે. ખેર, હું પિતાઈને કોઈ પણ દિસાએ સાચી વાત જણાવા દેવા માંગતી નથી.'

ગાયદોએ કહ્યું: 'સત્ય બહુ બચાનક વસ્તુ છે, નહિ ?'

એમા બોલી: 'બ્યાબ્યા આપવાથી કશોય ફાયદો નહિ થાય. મારા પિતા સાચી વાતને જાણી બહુ દુઃખી થશે, અને મને ય ખરાબ લાગશે. બાળકોના અપરાધ માટે માઆપને સજા કરવી ખરાબર નથી. આપણે તેમને આપણા તરફના દુઃખથી આટલા દિવસ બચાવી શક્યા છીએ, કેમકે તેઓ બહુ દૂર રહે છે, અને તમે મારા તે કામમાં મદદ પણ કરી છે. પણ, કાલે આપણો જૂઠો વહેવાર પ્રગટ થઈ જશે ત્યારે

શું થશે? ચાહે ગમે તે થાય, પણ પિતાજીથી સત્યને છપાવવું જ પડશે. હું તમારી મદદની આશા રાખું છું. તેઓ આવીને આપણે બન્નેને એકસાથે જ જુએ. વાતચિત અને વ્યવહારમાં અસહ્ય પરિસ્થિતિ શી છે તે કોઈ પણ રીતે પ્રગટ ન થવું જોઈએ. આપણે તે રીતે જ બધું કરવાનું છે.’

ગાયદો ચૂપચાપ એમાની વાત સાંભળી રહ્યો. એમા અટકી તો ય એ કશું બોલ્યો નહિ. એમા અધીરાઈથી બોલી: ‘આ તો આપણું કેવળ અભિનય જ કરવાનો છે, અને તે ય થોડા વખત માટે જ. તેમાં આટલી બધી ચિંતા કરવાની શી જરૂરત છે?’

ગાયદોએ કહ્યું: ‘હું તો રાજી છું. પણ, મને ડર લાગે છે કે ક્યાંક ગોટાળો થઈ વાત ખુશ્કી ન થઈ જાય!’

એમા બોલી: ‘ગોટાળો શી રીતે થશે?’

ગાયદોએ કહ્યું: ‘નોકરચાકરોનું બધું પૂછવું!’

એમા બોલી: ‘તમારા નવા નોકરને કાલેનો દિવસ રજા આપી દો.’

‘જુસેપ્પે સાથે વાતચીત કરી હું બીજું તો ફીક કરી લઈશ.’

‘પણ, ધારો કે, એકાએક કોઈ ભાઈબંધેસ્તદાર આવી ચડે તો?’

એમા બોલી: ‘જુસેપ્પેને કહી દઈશું કે, એ દરમિયાન ઘરમાં કોઈને આવવા ન દે.’

ગાયદોએ કહ્યું: ‘આપણે તેમને લેવા સ્ટેશને તો જવું પડશે ને? આપણા બન્નેને સાથે જોઈ લોકો શું કહેશે?’

એમા બોલી: ‘આપણે કોઈની નજરે નહિ પડીએ. પછી લોકો ક્યાંથી જોઈ જશે? આપણે એક બંધ વિક્ટોરિયામાં જઈશું.’

ગાયદોએ જોયું કે. એમા દઢ છે. છતાં, એણે કહ્યું, ‘પિતાજી આખો દિવસ અહીં રહેશે. ઘર એક અપરિચિત મુરુજીના ઘર

જેવું અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયું છે. તેમનાથી આ બધું શું અછતું રહેશે ?’

એમાંએ સહજ હસતાં કહ્યું ‘ અભિનય માટે તેનો સાજ-સામાન પણ જોઈએ જ. મારું વાજું, શીવવાનું મશીન, ખેત્યાર પોશાકો—આ બધું હું લઈ આવીશ. ઓરડાઓમાં કંઈ ફેરફાર થયો છે ?’

ગાયદોએ કહ્યું : ‘ ના, જરાય નહિ. તું જેમ છોડીને ચાલી ગઈ છે તેમને તેમ જ બધું છે. ’

એમાં બોલી : ‘ આભાર ! તમને બીજી કંઈ અડચણ તો નથી ને ?’

ગાયદોએ કહ્યું : ‘ અડચણ કંઈ બાબતની હોય ? પણ, છેવટ મુધી તમારા પિતા સાથે આવો ઢોગ કરી શકીશું ખરાં ! અને, આમ કરવું ઉચિત છે ?’

એમાં કંઈક વ્યંગના ભાવથી બોલી : ‘ કેમ, શું આપણે એક પ્રેમી યુગલનો અભિનય સફળ રીતે નહિ કરી શકીએ ? આપણાં નવવિવાહિત દિવસો યાદ કરી તે મુજબ અભિનય કરવાથી કામ સરળ થઈ જશે. એમાં ઉચિત—નાઉચિત જેવું શું છે ?’

ગાયદોએ ઝટ જવાબ આપ્યો : ‘ તે બધું તો લગભગ હું જૂલી જ ગયો છું. ’

બન્નેએ એકબીજા સામે ઊંડી નજરે જોઈ લીધું—ત્રણ એક-બીજાની શક્તિની પરીક્ષા કરવા માંગતા ન હોય !

એમાં બોલી : ‘ આજ તમારે ક્યાંય જવાનું તો નહોતું ને ? આ રીતે તમારો સમય મેં બગાડ્યો તેમાં મારી સ્વાર્થાવૃત્તિ વરતાઈ આવે છે, નહિ ?’

‘ કોઈ ખાસ કામે તો જવાનું નહોતું—અને જવાનું હોત તોય હું ન જાત. ’

એમા બોલી, ‘હું તમારો ફરી વાર આભાર માનું છું. ખેર, આજે રાત્રે કામમાં મંડી પડવું પડશે.’

‘ક્યા કામે ?’

એમા બોલી : ‘અધી ચીજો લાવી મકાન ઠીકઠીક કરી લેવું છે ને ? તમારે ઘરમાં હાજર રહેવાની કશી જરૂરત નથી. કાલ દસ વાગ્યા પહેલાં તમારે કશુંય કરવાનું નથી. તેથી તમારે ક્યાંય બહાર જવું હોય તો વિના સંકોચે જઈ શકો છો.’

ગાયદો બોલ્યો, ‘એક નૃત્યમાં જવાનું નિમંત્રણ હતું, પણ તમને જરૂર હોય તો હું નહિ જઈ.’

એમાએ કંઈક ગભરાટથી કહ્યું, ‘ના, ના. મારે કંઈ જરૂરત નથી. અહીં રહેવાથી આપણે એકબીજા સાથે વાતો કરવી પડશે, પણ આપણી પાસે એકબીજાને કહેવા જેવું કશુંય નથી.’

‘ગાયદો બોલ્યો, ‘કોઈ વાત નથી ? વાતો તો બહુયે છે ! પણ, મારી જરૂરત તો નથી ને ? તો હું જઈને કપડાં પહેરું ?’

‘હા.’

ગાયદો ઓરડામાંથી બહાર ચાલ્યો ગયો. તેના ચહેરા પર માનસિક સંક્રામનું કોઈ ખાસ ચિહ્ન નહોતું, પણ તે ખૂબ માનસિક અશાંતિ અનુભવી રહ્યો હતો.

નૃત્યમાં જઈને ય તે ખૂબ અન્યમનરક જ રહ્યો. ખેરોનેસ રિટર્ક-નિયા સમજી જ ન શકી કે, તેને શું થયું છે. થોડાક સમયમાં જ લોકોને ખબર ન પડે તેમ ગાયદો સરકીને ઘરે પાછો આવતો રહ્યો. એણે ચકિત થઈને જોયું તો આખા મકાનના દિદાર ફરી ગયા છે ! મોટું દિવાનખાનું જે અત્યાર સુધી બંધ રહેતું હતું તે આજ ખુલ્લું છે, અને તેની બધી બંતીઓ સળગે છે. કપડાં રાખવાનાં કબાટો, બોજન રાખવાનાં પાંજરાં વગેરે ખુલ્લાં છે, અને આખું મકાન

ફોની મુગંધીથી મહેકી રહ્યું છે. એમાનો પિયાનો આવી ગયો છે, અને તેના ઉપર ગીતનું પુસ્તક ખુલ્લું પડ્યું છે. સરસામાનને આધોપાધો કરી બીજી રીતે ગોઠવ્યો છે, ફલદાનીઓમાં ફલ વ્યવસ્થિત ગોઠવાઈ ગયાં છે. સુંદર પ્રેશાક પહેરી એમા જાતે જ આખા ઘરમાં ફરી રહી છે.

ગાયદોને લાગ્યું કે, જાણે એ એક સ્વપ્ન જોઈ રહ્યો છે. શું એમા તેના ઘરે પાછી આવી છે? એ વર્ષનો ભયાનક વિયોગ! પતિ-પત્નીનો ઝઘડો એ બંધી શું એની કલ્પના જ માત્ર હતી!

ગાયદોએ ઓરડામાંથી પસાર થતાં કહ્યું: ‘શિવરાત્રિ!’
(ગૂઝ નાઈટ) એમાએ મોં ફેરવ્યા વગર જ જવાબ આપ્યો :
‘શિવરાત્રિ!’

[૨]

પણ, લક્ષ્મ પહેલાં આ બંને એકબીજાને અનહદ પ્રેમ કરતાં હતાં. ગાયદો એમાની પાછળ પાછળ આખા ઇટાલીમાં ફર્યો હતો. કેટલીય રાતો એણે એમાની સાથે અગાશીમાં વિતાવી હતી. એમા પણ ઝડુખામાં ઊભી રહેતાં થાકતી નહિ, અને આદેશ પાનાં ભરી પત્ર લખવાનો તો એનો મેજનો કાર્યક્રમ બની ગયો હતો. લક્ષ્મ પછીય ત્રણ વર્ષ તેઓ ખૂબ એર્શઆરામથી રહ્યા. હા, કોઈ કોઈ વખત જરા ટપાટપી થઈ જતી, કારણ કે એમા જરા વિચિત્ર અને ઇર્ષ્યાળુ હતી. ગાયદો ખૂબ નમ્ર સ્વભાવનો આદમી હતો. પત્ની સાથે તકરાર થતાં તે આંધું રિમત કરતો. પણ, તેનું પરિણામ ઊલટું જ આવતું. એમાના કોધાગ્નિમાં ઘી હોમાતું. છતાંય સમાધાન જલવી થઈ જતું.

લક્ષ્મની બહુ પહેલાં ગાયદો એક બીજી યુવતીને પ્રેમ કરતો હતો. એમા સાથેના લક્ષ્મ પછી એક દિવસ એકાએક એ યુવતી તેને મળી ગઈ. આ વાત જાણી એમા નારાજ થઈ. અને, ‘આ વાત તમે મારાથી જાણી એમને છુપાવી છે’ એમ કહી તેનો તિરસ્કાર કરવા

હાગી. ગાયદો પણ પત્નીનો પોતા તરફનો અવિશ્વાસ જોઈ નારાજ થઈ ગયો, પણ એણે આને મામૂલી વાત ગણી હસી કાઢી.....'

પરંતુ, આનું પરિણામ બહુ જ ખરાબ આવ્યું. એમાનો પ્રેમ ઘૂણા અને દ્વેષમાં પલટાઈ ગયો. એ ખૂબ અભિમાની સ્ત્રી હતી, અને પોતાના પતિની બીજી સ્ત્રી સાથેની પ્રેમની વાત સાંભળી તેનું સ્વમાન ઘવાયું. એણે એમ માની લીધું કે, ગાયદો હજુ ય તે સ્ત્રીને ચાહે છે.

એણે તેના પતિ પાસે જઈને જણાવ્યું કે, એમની સાથે રહેવું અસંભવિત છે. હવે તો કોઈ પણ જાતની હોદ્દા સિવાય જુદા થઈ જવું વધુ સારું છે.

ગાયદો પર જાણે વજ્રપાત થયો ! પહેલાં એણે આ વાતનો ઇન્કાર કર્યો આખી વાતને મજાકમાં ઉડાવી પત્નીને સમજાવવાનો યત્ન કર્યો. પણ, આનો એમાએ એવો કઠોર અને તિરસ્કૃત જવાબ આપ્યો કે, ગાયદોને ચૂપ થઈ જવું પડ્યું. પતિને વધુ કહેવું તે એને એના આત્મસન્માનથી વિરુદ્ધ લાગ્યું, અને ગંભીર ભાવે એમાની બધી વાતો માની લઈ એમાને એણે જવા દીધી. એને લાગ્યું કે, એમા હૃદયહીન અને ધમંડી છે. તે પછી તેણે રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવ્યું, અને સામાજિક આમોદપ્રમોદમાં એ ભાગ લેવા લાગ્યો. એ આ સ્થિતિમાં વધુ સુખી છે એવો એણે સ્વાંગ સળ્યો. પણ, જ્યારે એ એકલો પડતો ત્યારે તેના જીવનની સુખ અને શાંતિ સદાને માટે ચાલી ગઈ છે તેમ અનુભવતો. સામાજિક ઉત્સવોમાં એનો અને એમાનો ઘણી વખત ભેટો થઈ જતો, પણ ત્યારે બન્ને એકબીજાને હસ્તધૂન કરી લેતાં. ગાયદો સાથે ભેટો થઈ જાય એવું એમા ઇચ્છતી નહોતી, અને તેથી જ તે બહુ ઓછી બહાર નીકળતી. અને, જુદાં પડતાં પહેલાં એમણે નક્કી કર્યું હતું કે, એમાના વૃદ્ધ પિતાને આ બાબતની કશી જાણ થવા દેવી નહિ, અને પહેલાંની માફક જ બન્નેએ તેમની સાથેના પત્રવ્યવહાર ચાલુ રાખવો.

પરિણામે, એમાના પિતા સેનર જન્મેને કશી ય ખુશ ન પડી. તેમની શાંતિ અખંડિત રહી. પણ, તેમના મિત્રાન આવવાના સમાચારે મુસીબત બિબી થઈ.

પોતાના ગર્વિષ્ઠ સ્વભાવનો ત્યાગ કરી એમાને એના પતિ પાસે જવું પડ્યું. જે ઘરનો ધમંડથી એણે ત્યાગ કર્યો હતો તેમાં પાછા ફરતાં એને સંકાપ થવા લાગ્યો. પણ, એ મનોમન કહેવા લાગી : ‘ આ બધું હું મારા પિતાને માટે જ કરું છું ને ! ’

ગાયદોની હાડોહાડ સજ્જનતાથી એને શક્તિ મળી. ગાયદો સાથેની વાતચીત સન્તોષપૂર્વક થઈ. પાછલી વાતો ને કોઈએ યાદ ન કરી કે ભવિષ્યની કંઈ ચર્ચા ન થઈ. બન્નેએ નમ્ર, સ્થિર અને સમજદાર વ્યક્તિઓ જેવો વર્તવ રાખ્યો. પણ, આવતી કાલ કેવી જશે? વૃદ્ધને રો-શનથી લઈ આવ્યા બાદ કેટલી ય જૂડી વાતો તેમને કહેવી પડશે. કેટલો ય મિથ્યાચાર કરવો પડશે? પણ, પછી? પછી બન્ને અભિ-નેતાઓ દૂરથી જ એક બીજાને નમસ્તે કરી પોતપોતાના રસ્તે પડશે. કોઈને ય પોતાના ઝઘડાનું સમાધાન કરવાની ઇચ્છા ન હતી. ગાયદો કદી ય પહેલ નહીં કરે, અને એમા કદી ય ક્ષમા નહીં આપે. પતિપત્ની બંનેના મનમાં એમ હતું કે, વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં જ તેઓ સુખી છે. પરિવર્તનની જરા ય જરૂર નથી.

[૩]

વાળુ હમણાં જ પૂરું થયું હતું. એમાના પિતા ખુશીને ટેકા દઈ આનંદમગ્ન દેખાતા બેઠા હતા. એમનું મન સુખથી ભરપૂર હતું. પુત્રી અને જમાઈએ એમનો ખૂબ આગ્રહથી આદરસત્કાર કર્યો હતો. તેમાં કંઈ ત્રુટિ રહેવા દીધી નહોતી.

બન્ને અભિનેતાઓ પણ વૃદ્ધના હાસ્યમાં પોતાનું હાસ્ય મેળવી રહ્યાં હતાં. પણ, મનમાં તેઓ આમ કરવામાં ખૂબ મુસીબત અનુભવતાં હતાં. ગર્ભ કાલે જે સાવ સાધારણ લાગતું હતું તે આજ

વાસ્તવિક રીતે તેવું નહોતું લાગતું. સ્ટેશનથી જ મુસીબતના શ્રીગણેશ મંડાયા હતા. ટ્રેનમાંથી ઊતરતાં જ એમાના પિતાએ એક હાથથી પુત્રીને અને બીજા હાથથી જમાઈને આલિંગનનું ચુંબન કર્યું. ગાયદો અને એમાએ નાછૂટકે એકબીજાના નામે સંબોધન કરવું પડ્યું, અને પ્રેમી જોડા તરીકેનો અભિનય કરવો પડ્યો. એમાનો ચહેરો ઘડીઘડીમાં હૃદયાવેગથી રતૂમડો થઈ જતો. ગાયદોની સ્થિતિ પણ એવી જ હતી. એઓ અભિનય તો કરતાં હતાં, પણ પાછલા દિવસો એમને ખૂબ યાદ આવતા હતા. તે વખતે તેમના એકબીજા પ્રત્યેના જે મનોભાવો હતા તે વારંવાર મનમાં જાગૃત થતા હતા. તે સિવાય વાતવાતમાં એઓને ખૂબ સાવચેત રહેવું પડતું હતું કે, ક્યાંય બેઠરકારીથી વૃદ્ધ જનને બંધી વાતની ખબર ન પડી જાય. એ બંને ખૂબ ચંચળ બની ગયાં હતાં; ડોણુ જાણે કેમ, પણ તેઓને એમ લાગતું હતું કે, આ અભિનયથી તેમના જીવનમાં એક ભારે પરિવર્તન આવી પડવાનું ન હોય.

જમ્યા પછી વૃદ્ધ ઉપર ચાલ્યા. એમા અને ગાયદો તેમની પાછળ પાછળ જઈ રહ્યા હતા. એમાએ મતજબભરી દૃષ્ટિથી ગાયદો સામે જોયું. ગાયદો એના મનની વાત સમજી ગયો : એમા એવું વિચારી રહી છે કે, આજ આખો દિવસ આપણે કેવો અભિનય કરતા રહીશું !

ગાયદોએ પણ મતજબભરી દૃષ્ટિએ ઉત્તર આપ્યો. એના મનની વાત હતી : ‘ આપણે યથાશક્તિ જે થાય તે કરીએ. પછી જેવી પરમાત્માની ઇચ્છા. ’

તે પછી તો અભિનય કરવો અઘરો થઈ પડ્યો. એમાના પિતા દિવાનખાનામાં જઈ ખુરશી ઉપર બેઠા, અને જુદાજુદા કેટલાય પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા. તેનો જવાબ આપતાં પતિપત્ની બંને બહુ હેરાન થઈ ગયાં.

વૃદ્ધે કોશી પીતાં પીતાં કહ્યું : ‘આજ તમારા સાથે દિવસ પીતાવી હું કેટલો સુખી થયો છું, તે કહી નથી શકતો. ખેટી, તમારા પત્રો સદા મને મળતા રહે છે. પરન્તુ, તમને નજરે નિહાળી મને જે આનંદ થાય છે તેની તો તુલના જ થઈ શકે તેમ નથી. તું તો પહેલાં કરતાં ય વધુ સુંદર લાગે છે. કેમ, ગાયદો ?’

ગાયદોએ સ્મિત કહ્યું, ‘હા, હું ય એમ જ કહું છું.’

વૃદ્ધે કહ્યું : ‘ખિલકુલ સાચું છે. એમા, તને એક આદર્શ પતિ મળ્યો છે. ગાયદો તેના પત્રોમાં તારી વાત સિવાય બીજું કશું લખતો જ નથી. તેં એના ઉપર ખરેખર જાદુ જ કર્યું છે.’

એમાએ શાન્ત સ્વરે કહ્યું : ‘હા, ખરેખર તે આદર્શ પતિ છે.’

આ વાત પછી ત્રણે જણા થોડોક વખત ચૂપ રહ્યાં. માથું નીચું કરી ગાયદો કોણે જાણે શું ય વિચારતો રહ્યો. પછી વૃદ્ધે કહ્યું : ‘એમા, તારી માસીની દીકરી રોજેલિયાએ તને નમસ્કાર કહેવડાવ્યા છે. એ ખિચારીને ઘણું સહેલું પડે છે.’

એમાએ વ્યંગ ભાવથી કહ્યું : ‘એ તો એના પિયારા સાથે પરણી હતી ને ?’

એમાના પિતાએ કહ્યું : ‘હા, એને જ પરણી તા છે. એ એકબીજાને ચાહતાં પણ હતાં; પણ, એકબીજાને બન્યું નહિ. કનિયો કરી ઘરે આવતી રહી છે.’

એમા બોલી ગઈ, ‘એણે દીક કયું.’

વૃદ્ધે કહ્યું : ‘ના ખેટા, એવું ન બોલ. પતિને છોડી ચાલ્યા જવું તે પત્ની માટે સારું ન ગણાય. ખેર, મારા સમજાવવાથી હવે સુલેહ થઈ ગઈ છે. રોજેલિયા તેના પતિના ઘરે પાછી ગઈ છે.’

એમા બોલી : આખરે તમે જ સુલેહ કરાવી દીધી, પિતાજી !’

વૃદ્ધે કહ્યું, ‘હા, ખેટા. તેના માટે હું ગર્વ લઉં છું. તારી

માતા પણ એવી જ હતી. બહુ ક્ષમાશીલ હતી. એ સદા કહેતી હતી, જે સાચો પ્રેમ કરે છે તે માફ પણ જરૂર કરે છે.’

થોડાક વખત બધા ચૂપ રહ્યા. પછી, વૃદ્ધે કહ્યું, ‘ચાલો બેટા, તમારું ઘર વગેરે ફરીને જોઈ. ચારે બાજુ રેશમ અને મખમલ જ દેખાય છે.. ચાલો, જોઈ તો ખરો!’

ગાયદોએ કહ્યું, ‘ચાલો, મોટા ઓરડાથી પહેલાં શરૂ કરીએ.’

વૃદ્ધે તે ઓરડામાં પ્રવેશી કહ્યું : ‘બહુ સુંદર ઓરડો છે ! મોટી પાટી માટે લાયક છે. તમે લોકો શું બહુ પાટીઓ આપો છો?’

ગાયદોએ તરત કહ્યું ‘પહેલાં તો બહુ જ આપતાં હતાં.’

શ્વસુરે કહ્યું. ‘હા, તે તો હશે જ ને. રાજનૈતિક કાર્યોમાં જ બધો સમય પસાર થઈ જતો હશે. આ શું સ્ત્રીઓને બેસવાનો ખંડ છે? કેટલો સરસ છે ! શું એમા પોતાની પસંદગીથી જ આ બધો સામાન લાવી છે !’

એમા બોલી, ‘ના, ગાયદો જ બધું લાવ્યા છે.’

વૃદ્ધે હસીને કહ્યું, ‘તમારી પસંદગી પ્રશંસાને પ્રાપ્ત છે. એમા, તારે બધો સમય શું તું અહીં જ ગાળે છે?’

પછી શયનગૃહમાં પ્રવેશ કરી એમણે પૂછ્યું, ‘આ ઓરડાનો રંગ તો બહુ જ સરસ છે. પણ એમા, મને એક ચીજ કેમ નથી દેખાતી?’

એમાએ ગભરાઈને પૂછ્યું. ‘શું પિતાજી?’

‘તારી માતાનો ફોટો ક્યાં ગયો? એ તો આ ખંડમાં જ રાખવો જોઈએ.’

એમાને ગભરાતી જોઈ ગાયદો બોલ્યો, ‘અમે લોકો કેટલાક દિવસથી બહાર ગયાં હતાં-હજી બધો સામાન આવ્યો નથી.’

વૃદ્ધે કહ્યું : ‘તે ફોટો મૂકતા આવ્યાં તે સારું ન કર્યું. ખેર, એમા એની માને કદિ ભૂલે તેમ નથી. ગાયદો, તમે એને નથી

આજીવતા. મને એના માટે ખૂબ અફસોસ છે. તેણે મરતી વખતે પ્રતિજ્ઞા કરાવી હતી કે, એમાના સુખ માટે મારે ગમે તે ભોગ આપવો પડે તો પણ આપવો..તેથી એમા જ્યારે તમને ચાહવા લાગી ત્યારે તેની વાતોનું સ્મરણ કરી તેમાં કશી અડચણ ન નાંખી. એમા અંગ્રેજ કોન્સોલના ઘરે નૃત્યની વાત તને યાદ છે, જ્યાં આપણે ગાયદોની સાથે ગયાં હતાં ?

એમાએ યંત્રવત્ કહ્યું, ‘હા.’

વૃદ્ધ સ્મિત કરી કહ્યું, ‘તમારી સગાઈ થઈ છે, તે વાત કોઈને કહ્યા વગર જ તમારા ચહેરા જોઈને જ બધા સમજી ગયા હતા.’

ગાયદોએ સ્મિત સાથે કહ્યું, ‘હા, બધા એ સમજી ગયા હતા.’

એમાના પિતાએ કહ્યું, ‘તમારો બન્નેનો પ્રેમ એવો જ અખંડ રહ્યો, એવી પ્રભુ પાસે મારી પ્રાર્થના છે.’

ગાયદો બોલ્યો, ‘હું એવી જ આશા રાખું છું.’

વૃદ્ધ ચાલતાં ચાલતાં એક ઓરડા તરફ જતા બોલ્યા, ‘આમાં શું છે ? બંધ કેમ છે ?’

આ ઓરડામાં આજુકાલ ગાયદો સૂતો હતો. એમ! તેમાં ગઈ જ નહોતી. એમા કે ગાયદોને એ વિચાર પણ નહોતો આવ્યો કે, વૃદ્ધ બધા ઓરડા ફરી ફરીને જોશે.

ગાયદો શું બોલે ? શું કહેવું તે એને સૂઝતું જ નહોતું. એમાએ તરત જ કહ્યું, ‘એ તો એક વધારાનો શયનખંડ છે.’

કેસાએ કહ્યું : ‘એમ, હું જો આજની રાત રહેત તો મને આ ખંડ જ મળત ને ? પણ, અફસોસની વાત છે કે, આજની રાત હું રોડાઈ શકતો નથી.’

ગાયદો બોલ્યો : ‘આપ માત્ર એક જ દિવસ રોડાયા તેથી અમને બહુ દુઃખ થાય છે.’

‘સારું! સારું! વળી ફરી આવીને રહીશ. ચાલો ઓરડો જોઈ તો ખરો. બારણું ઉઘાડો.’

એમા બોલી, ‘પણ, પિતાજી....’

તેના પિતાએ કહ્યું: ‘ઓરડો સાફસફ નથી કરાવેલો, એમ જ છે! એમાં શું વાંધો છે?’

ગાયદોએ જોયું કે, વૃદ્ધને રોકવો વ્યર્થ છે. એણે સાહસ કરી ઓરડો ઉઘાડી નાંખ્યો.

વૃદ્ધ અંદર પ્રવેશી કહ્યું: ‘આ તો બહુ સુંદર ઓરડો છે! કેમ, ખંડ તો સાફ અને વ્યવસ્થિત છે જ ને! એમ! એમાનો ફોટો ટીંગાય છે! ગાયદોએ મને ખુશ કરવા જ અહીં લટકાવ્યો લાગે છે. ધન્યવાદ! તમે એ વાત યાદ રાખી તેથી હું બહુ ખુશ થયો છું.’

એઓ પછી દિવાખાનામાં જઈને બેઠા. બન્ને પતિપત્ની જરા વિચિત્ર લાગતાં હતાં. જે એમના પિતા સરળ ન હોત તો જરૂર તેઓ કંઈ શંકા કરત. પણ, એ બાબૂ એમની નજર જ ન હતી. એસીને એ બોલ્યા: ‘આવું સુંદર મકાન મૂકી વારંવાર તમારે બહાર જવું પડશે તે બહુ દુઃખની વાત છે.’

એમાએ ચકિત પૂછ્યું: ‘શું પિતાજી!’

એના પિતાએ કહ્યું: ‘જે ગાયદો પ્રતિનિધિ તરીકે ચૂંટાય તો એણે વર્ષમાં છ મહિના રોમમાં જઈને રહેવું પડશે. ત્યારે શું એમાને એકલી મૂકીને એ જશે? તમારે એ મકાન રાખવાં પડશે. હાડમારી ભોગવવી પડશે. પણ, મને કંઈક ફાયદો થશે! જ્યારે તમે રોમમાં રહેશો ત્યારે હું તમને સદા જોઈ શકીશ. કેમકે, નૈપ્લસ રોમની પાસે જ છે.’

[૪]

પિતાને ટ્રેનમાં બેસાડી પતિપત્ની પાછાં આવી વિષ્ટોરિયામાં બેઠાં. બન્નેને જાણે છુટકારો મળ્યો!

અભિનય સમાપ્ત થઈ ગયો છે. હવે તેઓ પોતેપોતાના જીવન-પંથ પર પાછાં જઈ શકશે. એમા ખારીમાંથી બહાર જોઈ રહી. અને, એકએક ગાયદોને પત્નીના શરીરને સ્પર્શ થઈ ગયો.

ગાયદોએ કહ્યું: ‘કશું ખોટું ન લગાડશો.’

એમા ગંભીર ભાવે બોલી: ‘ના. ખોટું શું કરવા લગાડું?’

એઓ જાણે અસામાન્ય મનુષ્યો હતાં! પણ, યન્નેના હૃદયમાં આખા દિવસની ઘટનાઓ ઘૂમરાઈ રહી હતી. એકબીજાને તેઓએ શું કહ્યું હતું વગેરે ઉપર તે વિચારતાં હતાં.

સડકના વળાંક પાસે વિક્ટોરિયા આવતાં ગાયદોએ પૂછ્યું: ‘તમે સીધાં તમારે ઘેર જવા ઇચ્છો છો?’

એમા બોલી: ‘ના, તમારા ઘરે આવી મારે મારે બધો સામાન ભેગો કરી લઈ જવો છે. નોકરડીથી એકલીથી બધું નહિ બને. સામાન ભેગો કરી ચાલી નહિશ.’

ગાયદો એ કહ્યું: ‘સારી વાત છે.’

ઘરે પહોંચીને એમા પોતાની નાની ઓરડીમાં ચાલી ગઈ. ગાયદો બેઠકમાં જઈને છાપું વાંચવા લાગ્યો. વાંચવાનો તો એ ટોંગ જ કરતો હતો. એનું ધ્યાન તો હતું પાસેની ઓરડીમાં. એ વખતે એમા દ્વાર પાસેથી અવરજવર કરતી હતી, ગાયદો આ જોઈ રહ્યો હતો.

એક વાર એણે એમાને બોલાવી કહ્યું: ‘તને થાક લાગ્યો નથી?’

એમા બોલી: ‘ના, મારું કામ હવે પૂરું થયું છે’

થોડી દૂર પછી એમા ઓરડામાં આવી. એક ખુરશી પર બેસીને બોલી: ‘શું હજી ય વરસાદ વરસે છે?’

એ નાખાઈ ગયેલી દેખાતી હતી.

ગાયદોએ છાપું નમાવી કહ્યું: ‘હા, હજી વરસાદ વરસે છે.’

એમાએ પૂછ્યું: ‘મારી ગાડી હજી નથી આવી?’

ગાયદોએ કહ્યું: ‘શી ખખર ! હું જઈને જોઈ આવું ?’

‘રહેવા દો, શા માટે હેરાન થાવ છો ? હમણાં આવશે.’

‘તને ઘરે મૂકી જઈ ?’

‘ના, કંઈ જરૂર નથી.’

સમય જાણે થંભી ગયો હતો. નોકરે આવી જ્યારે ખખર આપી કે, ગાડી આવી છે ત્યારે એમા ઝટપટ ટોપી પહેરવા લાગી. ટોપીને સીધી કરતાં તેનાં આંખળાં ધ્રુજતાં હતાં.

ટોપી પહેરી રહ્યા પછી હાથમોજાં પહેરી એ તૈયાર થઈ. આયના સામે ઊભા રહી પોતાનો પોશાક પણ તોણે બરાબર કરી લીધો. પછી વિદાય લેવા ગાયદોની સામે ફરી ઊભા રહી. ગાયદો ફિસ્કા ચહેરે ઊડી ઊભો થયો.

એમાએ ધીમા સ્વરે કહ્યું: ‘વિદાયવંદન !’

ગાયદોએ કશો જવાબ ન આપ્યો. એમા ઓરડામાંથી બહાર ચાલી ગઈ.

તેના કદમોમાં દંદતા હતી. તે જરાય પીગળી નથી, એમ એ બતાવવા માંગતી હતી. એક વાર પાછું ફરીનેય એણે ન જોયું. પણ, ગાયદો તેની પાછળ આવી રહ્યો છે, એ તે બરાબર જાણતી હતી.

દાર પાસે જ એક મખમલનો બારે પડદો લટકતો હતો. તેને ઉઠાવવા એમાએ હાથ લંબાવ્યો તે પહેલાં જ ગાયદોએ ઝડપથી પડદો ખેંચી લીધો. તેનો હાથ એમાના હાથને સ્પર્શી ગયો.

ગાયદોએ કહ્યું, ‘એમા, તેં મને માફી આપી છે, તે કહેવાનું તું ભૂલી ગઈ છે.’ તેનો સ્વર ગંભીર અને વેદનામય હતો.

એમાએ ઝડપથી તેના સામે જોયું. તે જ ક્ષણે તેની છાતીમાં એણે મોં છુપાવી દીધું. પુરાણા પ્રેમનું પુર ફરી આવ્યું હતું, ને એમા એમાં ઢસડાતી હતી.

ગાયદોએ પત્નીને પ્રગાઠ આલિંગનમાં બાંધી પૂછ્યું, ‘હવે કદી મને છોડીને તું ચાલી તો નહિં જાય ને?’

એમા તેના ખભામાં મોં છુપાવી બોલી, ‘ના, ગાયદો ! મારી માતાની તરવીર અહીં જ લઈ આવીશ.’

હંગરી

છોકરાંછોકરાંની વાતો

લેખક : જસેફ બાડ

આજે વાતાવરણ સારી પેઠે હંફાળું છે, એટલે અમે ડાન્ચ્યમાં ના'વા જઈશું. ડાન્ચ્યમાં નાવું જોખમકારક છે એ કારણે અમને એમાં ના'વાની અમારા માબાપો તરફથી મનાઈ કરવામાં આવે છે; પણ, અમે પેલી બળદનાં ચામડાં ધોવાની ફેક્ટરીવાળા આરો જોયો છે તો! એ આરે નદીનું પાણી ચામડાંના ધોવાણથી થોડુંક ગંધાય છે ખરું, પણ પાણી છીછરું છે, ને અમારામાંથી કોઈ ત્યાં ડૂબે એવું નથી. જેક્ય ફીંગણો છે, છતાં એ ય ત્યાં ડૂબે એવું નથી. વળી પાછો એ શાણો છે; અને, એન્ડ્રીઅસ તો તરી શકે છે. વળી, પાણી બહુ ઊંડું હોય એ જગાએ અમે બધા મારા કુતરો 'રોકા'ના ગળે બાત્રી પડીએ છીએ, ને એરીતે તરીએ છીએ.

જો કે રોકા મારો કુતરો છે, છતાં જેક્ય એના ગળાનો લગભગ મોટો ભાગ પકડી રાખે છે. તો ય એની આપડાની ડાન્ચ્ય બની બીક તો જરા ય એાછી થતી નથી. ડાન્ચ્યથી એ જસૌથી વધુ બીએ છે. એનાં આપુજી એને રોજ ધમકાવે છે કે, જો નદીમાં ડૂબ્યો તો તારી વાત તું જાણ્યો. હાડકાં જ બોખરાં કરી નાંખીશ! એના આપુજીને ગૂંચળિયા વાળની લાંબી કાળી દાઢી છે; એટલું જ નહિ, એ અમારા ગાંધી પણ છે, ને એમની આંખોની નીચે કાળા કાળા કુંડાળાના ડાબા છે. મને તો આ જેક્યના આપુજી નથી ગમતા, કારણ

કે, જ્યારે જ્યારે એમની દુકાને જઈએ ત્યારે ત્યારે આપણા માથે હેતના હાથ ફેરવે, ને પછી આપણા વાળ માખણની વાસથી ગંધાય. એટલે, મારે તો માડું માયું, એક વાર ના'યો હોઉં છતાંય, ફરી પાછું ધોવું પડે. પણ, એમ છતાં જેકબ મને ગમે છે, કારણ કે એ શાણો છે. શા માટે એ શાણો છે. એનું ચોક્કસ કારણ મારી પાસે નથી. પણ, એ શાણો તો છે એ ચોક્કસ. નિશાળ છૂટ્યા પછી અમે મધ્યાહ્ન લખોટિયો રમીએ છીએ, ને બધા ય હારી જઈએ છીએ. પણ, જેકબ કોઈ દહાડો ય રમતો નથી, કારણ કે એના બાપુજીએ એને ના પાડી છે. પણ, એ અમારી સારી લખોટિયોની, અમને એની નરસી લખોટી દઈ, બદલી કરે છે, અને જરૂર પડ્યે અમે પાછા એની પાસેથી ખરીદીએ છીએ. એ તો એ યહૂદી છે, ને એના બાપુજીએ એને ના પાડી છે એટલે જ એ આમ વર્તે છે, એવું એન્ડ્રીઅસનું કહેવું છે. એન્ડ્રીઅસનું કહેવું મને ગળે જિતે છે ખરું, પણ મને લાગે છે કે. એ જરા જુડો છે. એક દહાડો તો એ મને કહે કે, દરેક મોટા ઘરની દીવાલોમાં ઘરદીઠ એકએક કડિયો છાનોમાનો ચણી ધાલેલો હોય છે. જ્યારે કડિયાને ચણી લેવામાં આવ્યો હોય છે ત્યારે તો એ જીવતો હોય છે, પણ પછી એ મરી જાય છે. હું આવું નથી માનતો; મને આવું નથી ગમતું. એન્ડ્રીઅસના બાપુજી સારા માણસ છે, ને મકાનો બાંધવાનો વ્યવસાય કરે છે. ને, એન્ડ્રીઅસ કહે છે કે, આ વાત એને એના બાપુજીએ કહી હતી.

મને ખાત્રી છે કે, એન્ડ્રીઅસ જૂઠો છે. અમે બધા પાણીની બહાર નીકળ્યા, અને કોઈ જાણવા ન પામે કે અમે ડાન્સિંગમાં ના'વા ગયા હતા એટલા સારુ અમે બધા હરિયાળી જમીન ઉપર ઊભીને કોરા થતા હતા. રોકા અમારાં લગડાં પર બેસીને અમારાં લગડાં બીનાં કરતો હતો. એટલે, જો કે નદીમાં અમે એની મરદન કાઢીને તરતા હતા છતાં, અમે એને પતથરખાજ કરીને હાંકી કાઢ્યો. આ બાજુ એન્ડ્રીઅસ લીલા ધાસનું પાંદડું ચાવતો હતો. એ કહે :

‘ મેં તો ગઈ કાલે, હજુ સાંજ ન પડી હતી તે સમયે, ભગવાનને જોયા. ’

‘ તું તો જૂડો છે, ’ મેં એન્ડ્રીઅસને કહ્યું. જેકબ કશું બોલ્યો નહિ, પણ એ આછું હસ્યો. ન્યારે આવું આછું આછું એ હસે છે ત્યારે એ બહુ શણે! લાગે છે. જેકબ પણ ધારે છે કે, એન્ડ્રીઅસ જરા જૂડો તો ખરો. એન્ડ્રીઅસ કહે, ‘ હું તો કંઈ જૂડો નથી. ન્યારે હું નદી બાજુ આવતો હતો ત્યારે આકાશમાં મોટું ઘોળું વાદળું, બરાબર પીંછા ભરેલ ઊશિકા જેવું, મેં જોયું, અને ભગવાન ઊડતા હતા-એમના પગ પાણીમાં રાખીને. એ મારા સામું જોઈને હસ્યા, ને પાછા ઊડી ગયા. ’

અમે આકાશ તરફ જોયું તો ઘોળાં ઘોળાં વાદળાં, ગામનાં ઘેટાં આમતેમ દોડે છે તેમ, દોડાદોડી કરે છે. વાદળાં તો પીછાં ભરેલ ઊશિકાં જેવાં દેખાતાં નથી. એન્ડ્રીઅસ તો ગપ્પીદાસ છે એ કંઈ નવી વાત નથી. એ વરસ પછો તો મને દશમું વરસ જૈસરી, તો ય હજુ મેં તો ભગવાનને કંઈયે જોયા નહિ. મને થયું, જેકબ વધારે નસીબદાર છે, ભગવાને એને છુટ્ટે હાથે બુદ્ધિ આપી છે. એણે કદાચ ભગવાનને જોયા પણ હોય. એટલે, મેં એને પૂછ્યું, ‘ જેકબ, તેં ભગવાન જોયા છે ? ’ ‘ એ કહે, મારી આગળ ભગવાનની વાત ન કાઢીશ. મારા બાપુજીએ મને ના પાડી છે. ’ પછી, હું એન્ડ્રીઅસ તરફ વળ્યો, ને એને કહ્યું: ‘ એન્ડ્રીઅસ, તું હસવા હસવામાં આ બધું જૂઠું બોલે છે એ હું જાણું છું. ખરો હોય તો મારા સામું જોઈને પછી કહે કે, મેં ભગવાનને જોયા છે ! ’ અને, પીઠ પાછળ ફેરવીને જૂઠું બોલતા એન્ડ્રીઅસે મારા સામું મોઢું ફેરવ્યું, ને મારા સામું જોવા લાગ્યો. એન્ડ્રીઅસે બહુ રૂપાળો છે. સુંવાળા વાંકડિયા એના વાળ છે, એકદમ ઊજળો એનો વાન છે, અને એક વાર મોંમાં ચૂસીને થીજી કેટલો રસ બાકી રહ્યો છે એ જોવા મોંમાંથી હાથેળીમાં પાછા

નાંખેલા ફળના રસના તપખીરિયા ટીંપા જેવી એની આંખો છે. પણ, જેવી રીતે મારી બા મારી આંખો સામે જુએ છે તેવી રીતે હું એની આંખો સામે મારી આંખો ન માંડી શક્યો. અસારે એની આંખો એની રોજની આંખો નથી. એ તો બરાબર આકાશનાં વાદળાં જેવી દેખાય છે. એટલે, મેં સ્વાભાવિક રીતે જ કહ્યું: ‘એન્ડ્રીઅસ, ત્યારે તું જૂઠું ખોલે છે એમ હું માની લઉં છું.’ છતાં, હજુ હું કશું નક્કી કરી શકતો નથી. એ પછી અમે બધા—જેકબ, એન્ડ્રીઅસ, રોકા અને હું—ધેર ગયા. એ પછીથી એ વિશે અમે કંઈ બોલ્યા નહિ.

...આજે માંસના ગરનો ભાગ (Marrow bone) આપુછ ખાવાના છે. ન્યારે આપુછ બહારગામ ગયા હોય છે ત્યારે એ ગર મારે ભાગ આવે છે. અમે સાથે જન્મતા હોઈએ ત્યારે આપુછ મને એમનામાંથી થોડોક મસાલેદાર ગરનો ભાગ આપે છે. આજે આપુછ મને ગરના ભાગમાંથી થોડોક ભાગ આપશે એની હું રાહ જોતો હતો, પણ એ તો ભૂલી ગયા. ઘણી વાર એ આવું કરે છે. મેં કહ્યું, “આપુછ, [મને ‘આપુછ’ કહેવાનું શીખવવામાં આવ્યું છે. ‘ભાઈ’ કહેવાનું મને શીખવાડવામાં આવ્યું નથી.] એન્ડ્રીઅસ કહે છે કે, એણે ગઈકાલે ભગવાનને જોયા. આપુછ, તમે આ વાતને સાચી માનો છો ? ” આપુછ ગરનો ભાગ ખાઈ રહ્યા હતા. એ કહે: ‘તું તો ગવેટો છે ગવેટો !’ મને બહુ ખોટું લાગ્યું. આજે આપુછને કહ્યું : ‘છાકરાને આમ શું ઉતારી પાડતા હશે !’ આપુછ બાને કહે: ‘તું જ છાકરાને બગાડે છે.’ પછી, બંને જણ લડ્યાં. એટલે, મેં મારી આવી ‘ગાંડી’ વાતો રહેવા દીધી. બા મને બહુ વહાલી લાગે છે. બધા જ છાકરાઓ એમની બાને બહુ ચાહે છે, ન્યારે આપુછ પ્રત્યે માત્ર પૂજ્યભાવ જ ધરાવે છે. પણ, મારી બા તો બહુ રૂપાળી છે. એના વાળ લાંબા લાંબા છે, આંખો મોટી, પહોળું મોં અને એ બહુ નમ્ર ને શરીરે ભરાવદાર છે.

અમે બધા ઘરની બહાર અમારા બગીચાના શેતૂરના ઝાડ હેઠળ મૂગામૂગા જમના હતા, ને પાકેલાં શેતૂર મારા ચોખ્ખાની ખીરના પીરસેલાં ભાણુમાં પડતાં હતાં. કુદરત કેવી રળિયામણી છે, નહિ ?

પણ, મારા મગજમાંથી પેલી વાત જતી નહોતી. મને નવાઈ લાગતી હતી કે, ખરેખર એન્ડ્રીઅસે ભગવાનને જોયા હશે ? બાપુજીના જમીને ખાણના ટેબલ છોડ્યા પછી મેં આને પૂછ્યું: ‘હેં બા, તું ધારે છે કે એન્ડ્રીઅસે ખરેખર ભગવાનને જોયા હશે ?’ પણ, બા કંટાળ્યા જેવી દેખાતી હતી; કારણ કે, બાપુજી ને એ લડ્યાં એટલે બાપુજી એને ચૂમ્યા વગર જતા રહ્યા હતા એ વાત એને સાલતી હતી. બા કહે: ‘કેવા સવાલો પૂછે છે તું ! મને એવી ખબર શી રીતે પડે, બાઈ ?’ એમ કહીને એ પણ ખાણનું ટેબલ છોડી બાપુજીની પાછળ પાછળ ઘરમાં ગઈ.

બા બહુ રૂપાળી ને ભરાવદાર છે, પણ એ કોઈ દહાડોય મારા સવાલોના જવાબ આપતી નથી. હવે તો હું અમારી રસોઈયણ કેટિને પૂછીશ. કેટિ બાઈ જો કે વધુ રૂપાળી નથી, પણ બાઈ વધુ ભરાવદાર તો છે. બાળકો ક્યાંથી આવે છે એ વિશે એણે મને ક્યારનુંય કહ્યું છે. એન્ડ્રીઅસે ભગવાનને જોયા છે કે નથી જોયા, એ સાચું બોલે છે કે જૂઠું: એ બધાનો એ ખુલાસો કરશે.

...આજે નિશાળમાં હું એન્ડ્રીઅસ સાથે બોલ્યો નથી, કારણ કે એ જુકો છે કે સાચો એનો હું નિર્ણય કરી શક્યો નથી. આજનું પ્રભાત હૂંફાળું છે. સૂરજ પ્રકાશે છે, ને અમે બધા હસવા માગતા હતા, પણ અમારા શિક્ષક પ્રન્ક સાહેબે આજે અમને ગંભીર વસ્તુઓની જ વાતો કરી. અને, એમના હાથમાં નેતરની સોટી હતી, એટલે અમને હસવાનો જોગ મળ્યો નહિ. જેકબ થોડીક જૂની

ટિકિટો લાવ્યો હતો. અને, અમે બધા ય ટિકિટો સંગ્રહીએ છીએ, કારણ કે ટિકિટ સંગ્રહવાથી ભૂગોળ સારી રીતે શીખાય છે, એમ જેકબ કહે છે. સ્લોઝાક મારી પાછળ બેસે છે. એ અમારી ઘોબણુનો છોકરો છે, ને જેકબને ધિક્કારે છે. પણ, સ્લોઝાક તો મૂખો છે મૂખો. અમારા ગ્રન્ક સાહેબે પણ એને પેલે દિવસે મૂખો કહ્યો'તો. અમે બધા ય થોડાઘણા સ્લોઝાકથી ખીતા ફરીએ છીએ, કારણ કે એ તો ભાઈ બહુ બળિયો છે, ને ભાઈ એ તો આપણને જડખાની જ ઠોકે છે. એ કહે છે, અંગ્રેજો એકબીજાને જડખા પર જ ઠોકે છે, એટલે જ તો એ લોકો આવા બળવાન છે. જેકબ પાસે ઇંગ્લેન્ડની ઘણી ટિકિટો છે, કારણ કે એના કાકા ઇંગ્લેન્ડમાં રહે છે, ને એ તેને ત્યાંથી ટિકિટો મોકલે છે. એના કાકા તો કંઈ ફાઈના જડખા પર મારતા નથી, પણ બીજાઓએ લખેલાં પુસ્તકો બહાર પાડે છે. આ બધી વાતો જેકબને એના બાપુજીએ કહેલી. જ્યારે સ્લોઝાકે જેકબને જડખા પર માર્યો ત્યારે જેકબ તો આહું આહું હસેલો, ને એને કહેલું, ' તારા પૂજ્ય પિતાશ્રી પાસેથી અને ઈસુ ભગવાન પાસેથી તું શું આવું મારવાનું જ શીખ્યો છે કે ? ' એટલે, સ્લોઝાક કહેવા લાગ્યો, ' આ જેકબે જ ઈસુ ખ્રિસ્તને ક્રૂસ પર ચડાવ્યા, ને એ તો જડખા પર ઠોકવાના જ દાવનો છે. ' અમે બહુ ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા, અને એટલામાં ગ્રન્ક સાહેબ આવી પહોંચ્યા. એમણે આ વાત જાણી સ્લોઝાકને ફટકાર્યો, ને આખા વર્ગને કહ્યું : ' તમે બધા હંગરીવાસી છો. તમારે એકબીજાને પરસ્પર ચઢાવા નોઈએ, ને અંદરઅંદર લડવું નોઈએ નહિ. કારણ કે, આપણે હંગરી-વાસીઓ ખોખા નેટલા છીએ, ને આપણા દુશ્મનો ઘણા છે. ' પછી, એમણે અમને એક કવિતા વાંચી સંભળાવી. જેનો ભાવાર્થ એવો હતો કે, પૃથ્વી એ ભગવાનની સાહેબટોપી છે, ને હંગરી એ સાહેબટોપી ઉપર મૂકેલું ફૂલનું છોગું છે. આ કવિતા પિટોફી નામના અમારા મહાન કવિ, જે હંગરીવાસીઓ રશિયા ઉપર જીત મેળવવાની અણી ઉપર

હતા ત્યારે યુદ્ધમાં ખપી ગયા હતા તેમની બનાવેલી હતી. સાધારણ રીતે અમે હંગરીવાસીઓ યદ્યો જીતવાને જ ટેવાયેલા છીએ, પણ આ યુદ્ધમાં અમે હારી ગયા; કારણ કે, ઓસ્ટ્રિયાવાસીઓ ઉપર મેળવેલી જીતથી અમે પહેલેથી જ થાકી ગયેલા હતા. રશિયનો અને ઓસ્ટ્રિયાવાસીઓ અમારા દુશ્મનો છે; અને પ્રન્ક સાહેબ કહે છે કે, આપણા દુશ્મનો બહુ છે, ને આપણા મિત્રો ઓછા છે, એટલે ન્યારે આપણને આપણા હંગરી માટે મરી શીટવાની તક મળે ત્યારે આપણને અભિમાન થવું જોઈએ. પણ, હજુ નિશાળ છૂટવાની વાર છે, એટલે અમારે પિટોરીની કવિતા મોઢે કરવી જોઈએ. ઓસ્ટ્રિયાવાસીઓ હમણાં તો અમારા મિત્ર છે, અને એમના ઉપર અમારા રાજ ક્રાન્સિસ જોસેફ રાજ્ય પણ કરે છે, પણ અમારા રાજ સાહે છે તો હંગરીવાસીઓને જ. એ તો એમના પિતાજીની ઓસ્ટ્રિયા પર ગાદી ચાલી આવે છે એટલા માટે જ એ ઓસ્ટ્રિયા ઉપર રાજ્ય કરે છે. અમારા રાજની છબિ બાંત પર ટાંગેલી છે. એ ઘણા રુવાબદાર ને એમને બહુ વાળ છે. અત્યારે તો ઘણા ધરડા થયા છે, પણ ન્યારે એ ગાદી પર બેઠા ત્યારે તો જુવાન હતા. ન્યારે અમે રાષ્ટ્રગીત ગાઈએ છીએ ત્યારે અમે બધા એમના સામું જોઈએ છીએ. એ અમને રુવાબદાર ને બહુ વાળવાળા દેખાય છે.

જેને કવિતા કહેવામાં આવે છે તેને અમે બધા મોટેથી વાંચી ગયા. એને યાદ રાખવી અઘરી હતી, કારણ કે બધી જ લીટીઓ એક જ રીતે પૂરી થાય છે. છતાં, અમને બધાને બહુ અભિમાન થયું, કેમકે અમે ખોખા જેટલા છીએ છતાં અમારા દુશ્મનોને જે ઘણા હતા તેમને અમે હંમેશા જીતી જતા. આવે વખતે ન્યારે કંઈક પાઠ મોઢે કરવાનો હોય ત્યારે સ્લેઝાકને મોં ધોવા જવાની ટેવ હતી. એટલે, એ ઊડીને સ્વચ્છતાખંડમાં ગયો. અને, જેકબે ઊભા થઈને અમારા પ્રન્ક સાહેબને પૂછ્યું : ‘સાહેબ, તમે તો પહેલાં કહ્યું હતું કે, પૃથ્વી તો સ્વચ્છતા દેડા જેવી જોણ છે, તો પછી એ ભગવાનની

સાહેબટોપી જેવી કેમ હોઈ શકે?' નોકમ ધણો હોશિયાર છે. અમે તો કવિતા વાંચતા હતા એ દરમિયાન અમારા શિક્ષકે અમને પૃથ્વી ગોળ હોવા વિશે પહેલાં કહેલું એ વાત તો અમે સાવ વીસરી ગયેલા. અમે બધા પ્રન્ક સાહેબના સામું જેવા લાગ્યા, ને જોયું તો પ્રન્ક સાહેબ ખાસ કંઈ બોલી શક્યા નહિ. જો કે એમણે આનો ખુલાસો કરવા પ્રયત્ન તો બહુ એ કર્યા. એમણે કહ્યું: 'પિટોરી તો મોટા કવિ હતા, ને મોટા કવિઓને જે સાવ સાચું ન હોય તે બોલવાની પણ કોઈ કોઈ વાર છૂટ હોય છે.' અમે બધાએ તો માની લીધું કે, જેકમે પ્રન્ક સાહેબને હરાવી દીધા. પણ, કદાચ પ્રન્ક સાહેબની વાત સાચી પણ હોય; અને, કદાચ, એન્ડ્રીઅસ જૂહણુ ન પણ હોય, પણ માત્ર એક મોટો કવિ પણ હોય !

.....આજે દાદીમા (મારી બાનાં બા) શહેરમાંથી આવ્યાં છે. દાદીમાની ઉંમર મારી બાની ઉંમર કરતાં ઘણી મોટી છે, પણ આ તો સ્વભાવિક વાત છે. મને આશ્ચર્ય તો એ વાતનું થાય છે કે, એ બાથી સાવ નાનાં છે, અને હંમેશાં મોટું આંગળીઓ વતી સાદ કરે છે; કેમકે, એમના દાંત બનાવટી છે. પણ, આજે એમનો જીવ ગિંચો હતો, કારણ કે મારી બાના જેવા જ એમના જે બીજા સંતાન છે તે બર્ટીમામાને માંદા લઈને એ અહીં આવ્યાં છે. બર્ટીમામાને શું થયું છે એની મને કંઈ ખબર પડતી નથી, પણ બધા માત્ર એટલું જ કહે છે કે, એ ગાંડા થઈ ગયા છે. મને તો બર્ટીમામા ગમે છે, કારણ કે એ બહુ ગમતી છે; અને, કોઈ કોઈ વાર ખાવાનો ચમચો મોંમાં ઘાલવાને બદલે દાદીમાં ખોસે છે, કેમકે એમને એમનું મોં જરૂર નથી; અને, મોટા માણસો માટે જે મસ્કરી જેવું કહેવાય તે-એમનો સૂપ ગળામાં ઉતરવાને બદલે ગળાની બહાર કોલરમાં ઉતારે છે. પણ, દાદીમા ઉદાસ જણાય છે, અને જો હું હસું છું તો મને ખાણના ટેબલની નીચેથી પગ વડે મારે છે. બર્ટીમામા શહેરમાં કામ કરતા હતા. લગભગ એન્કના ડિરેક્ટરના હોદ્દા સુધી પહોંચવાની

તૈયારીમાં હતા. પણ, આ બધી તો એ એમનો સુપ કોલરમાં નહોતા ઉતારતા એ પહેલાંની વાતો. હવે તો એમની બા-દાદીમા-ની સાથે એ રહે છે. એ બહુ મોટા છે, ને બહુ ઓછામોટા છે. પણ, હું જ્યારે મારા બર્ગીયામાં માટીના પાંચીકા વડે માટીનાં ઘર બનાવવાની રમત રમું છું ત્યારે એમને પણ મારી સાથે રમવાનું ગમે છે. આ વખતે બા અને દાદીમા શેતરના ઝાડ હેઠળ બેઠાં બેઠાં એમને જોતાં હોય છે. અમે જમીન પર બેસી જઈએ છીએ, પણ જ્યારે હું પાછો વળીને બા અને દાદીમાને જોઉં છું તો એ બે ય જણાં રોતાં જાય છે, ને નાક ખંખેરતાં જાય છે. બર્ગીમામા મારા કરતાં ય સરસ પાંચીકા ને સરસ ઘર બનાવે છે તો ય આ બે જણાં કેમ રડતાં હશે? પછી, એ બંને ઘરમાં ગયાં, અને હાથ ધોવા હું પણ એમની પાછળ પાછળ ગયો. મારે એમને સાંભળવાં નહોતાં તો ય પણ એ બે જણાં જે વાતો કરતાં હતાં તે વાત મારે કાને પડી. જે કે એમણે મને જોયો નહોતો. બાને ભય હતો કે, એક દહાડો બર્ગીમામા સાવ ગાંડા થઈ જશે, ને એમને એ જ્યાં સહીસલામત રીતે ગાંડા થઈ જવાય એવી જગાએ ખસેડવા માંગતાં હતાં. પણ, દાદીમા તો માત્ર રો રો જ કરતાં હતાં, ને બર્ગીમામાની વહુના નસીબનો વાંકે કાઢતાં હતાં. બર્ગીમામા માટે પણ આ સારું તો ન કહેવાય, કારણ કે એમને બે વહુઓ હતી. ને, ખાસ તો એટલા માટે કે એ બે ય એમને ચાહતી હતી. એ પછી હું રસોડામાં ગયો, ને ત્યાં રસોદધિણુ કેટિ નોકર છોકરીને આમ કહેતી સંભળાઈ: ‘એ તો બા, બર્ગીઆમાના માથામાં પાણી ભરાયું છે ને, એટલે આવા.....’ ને મને જોયો ને એ બંને જણાં બોલતાં બંધ થઈ ગયાં.

હું બર્ગીમામા પાસે દોડી ગયો. એ તો હજુ સરસ પાંચીકા બનાવવામાં જ મશગૂલ હતા. હું તો બર્ગીમામાની સાવ નંજીક બેસી ગયો, ને એમની આંખો ધારીધારીને જોવા લાગ્યો. આંખો ભૂરી ભૂરી હતી, પણ એ આંખોનું કંઈ ઠેકાણું નહોતું. મને વિચાર આવ્યો,

મામા કદાચ જાણતા હશે કે, એન્ડ્રીઅસે ભગવાન જોયા હશે કે નહિ. એટલે, મેં બટ્ટીમામાને પૂછ્યું. જવાબમાં બટ્ટીમામા માત્ર અર્થ વગરનું કવિતાના રૂપમાં બબડ્યા : ‘બહુ બહુ શેતૂર ! દેખીને ગાંડોતૂર !’ ને, પછી મોટેથી હસી પડ્યા. એ પછી એ ઊભા થઈ ગયા. એ બહુ જિંયા હતા. એ કહે : ‘ચાલો, આપણે ગિરજાધર જઈએ. મારે પ્રાર્થના કરવી છે.’ મેં એમને હાથ ઝાલ્યો, ને અંતે ઘરમાં ગયા. મેં બાને કહ્યું : ‘બટ્ટીમામાને અને મારે ગિરજાધર જવું છે.’ બાના ચહેરા પર ભય વ્યાપી ગયો, પણ દાદીમા કહે : ‘કંઈ વાંધો નહિ. એમને જવા દો.’ અમે બહાર નીકળ્યા, ને મામાનો હાથ પકડી એમને અમારા ગામના નાના ગિરજાધરે અપેરે ત્રણ વાગ્યે હુંદોરી ગયો. આ સમયે ભગવાન ભાગ્યે જ દેવળમાં હોય છે. એ વખતે ગિરજાધરમાં ઘણું અંધારું હતું, ને બધું ઠંડું ઠંડા હતું. ખૂણાઓમાં માણસતીઓ બળતી હતી. મને તો કંઈ એન પડતું નહોતું, કારણ કે બટ્ટીમામાએ મારો હાથ બહુ જોસથી પકડ્યો હતો. આમ તો હું કોઈ દહાડો ય ગિરજાધરે જતો નથી. કારણ, બાપુજી કહે છે કે, ભગવાન અને પાદરીઓ પ્રત્યે એમને નફરત છે, ને ભગવાન ખરેખર જો હોય તો એ પાદરીઓને ધિછારે તો જ એ ભગવાન ખરા. પણ, અમારા ગિરજાધરમાં મજા તો બહુ પડે છે. કારણ કે, ક્રાન્ચૂબ નદીમાં પેલાં બળદનાં ચામડા ઘોવાની ફેકટરીવાળા આરા આમળ જેવી દુર્ગંધ મારે છે તેવી દુર્ગંધ અહીં નથી. અહીં તો સરસ સરસ મુગંધ આવે છે. અને, સાધ્વીઓ તો બહુ વહાલી લાગે એવી હોય છે, ને એ બધાં વેદી ઉપર ફૂલો ચડાવે છે. અમે ગિરજાધરની બરાબર મધ્યમાં ઊભા રહ્યા. પ્રાર્થના કરવા આવનારાઓમાં અમે એકલા જ ત્યાં હતા. ને, બધું શાંત હતું. બટ્ટીમામા મને કાનમાં કહે : ‘અધ્યા, તું ક્યાં ય કોઈ પાદરીને ભાળે છે. મારે આજે કોઈ સાધ્વી સમક્ષ પ્રાર્થના નથી કરવી, પણ પુરુષ પાદરી સમક્ષ પ્રાર્થના કરવી છે.’ મને જમણી બાજુના એક ખૂણામાં આવો પાદરી જડ્યો. એને એક ઝાડ સાથે

ખાંખો હતો. એનાં ઘણાં લૂગડાં ખસી ગયાં હતાં, ને એના શરીરમાં ખીલા ભેંકેલા હતા. બટ્ટીમામાએ મારો હાથ ઝટપટ મૂકી દીધો ને ઘૂંટડીએ પડી એની સમક્ષ પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. મને એમની પ્રાર્થનામાં કંઈ સમજ પડી નહિ. મને થતું કે, પેલા સાધુ પણ એમની પ્રાર્થના સમજતા હશે ખરા ? પછી બટ્ટીમામા રોવા લાગ્યા, ખૂબ મોટેથી રોવા લાગ્યા. મને બીક લાગી; કારણ કે, બધું શાંત હતું, ને બાએ કહ્યું હતું કે, બટ્ટીમામાનું એક દહાડો ખસી જવાનું છે. પણ, એ બધું ખોટું હતું. બટ્ટીમામા પ્રાર્થનામાંથી ઊભા થયા. એ બહુ શાંત હતા. એમણે મારો હાથ હલાવી મને શાખાશી આપી કે, સારું થયું તે તું મને ગિરજાધરે લાવ્યો. મેં કહ્યું : ‘મામા તમે તો ખરાખર છં. છતાં, તમે તમને ગાંડા કેમ કહેવડાવો છો ?’ એટલે, એ હસવા લાગ્યા. એટલે મોટેથી હસવા લાગ્યા જેટલે મોટેથી એ પહેલાં રડતા હતા, ને મને ફરી પાછી બીક લાગી. ફરી પાછા એ શાંત થઈ ગયા. અમે ગિરજાધરની બહાર નીકળી ગયા, અને એ કહે, ‘ઊભો રહે, મારે તારા સારુ કંઈક ખરીદવું છે.’ હું એમને જોડખના બાપુજીની ગાંધીની દુકાને લઈ ગયો, ને મેં એમને ખાંડમાંથી બનાવેલી લીલી ગરેળીઓની પેટી ખરીદવાનું કહ્યું. દુકાને જોડખના બાપુજી જ હતા. એમણે મારી સામે મોટી આંખો કરી, પણ માથે હેતને હાથ ફેરવ્યો નહિ. બટ્ટીમામાએ જોડખના બાપુજી સાથે હસતધૂનત કયું. એમાં ને એમાં પૈસા આપવાનું અમે ભૂલી ગયા. ને, એમને એમ અમે ઘેર બા અને દાદીમા પાસે આવી ગયા.

પછી, દાદીમા અને બટ્ટીમામા સ્ટેશને ગયાં. અમે એમને મૂકવાં ગયાં. બટ્ટીમામા આવડા મોટા હતા ને દાદીમા આવડાં બધાં નાનાં હતાં, છતાં દાદીમા બટ્ટીમામાને હાથ ઝાલી એમને દોરતાં હતાં ! બટ્ટીમામા બહુ ફિક્કા હતા. એમણે બ્યારે મારી સાથે હસતધૂનત કયું ત્યારે મને એમની બહુ ચિંતા થઈ. મને થયું, મામાના માથામાં પાણી કરતાં કંઈ સારી વસ્તુ બરાબ તો કેવું સારું !

આજે અમે જ્યાં ડાન્સીંગ ઊંડી છે પણ ફૂઆય એવું નથી ત્યાં તરવા ગયા હતા. હું મારું માથું પાણીની બહાર રાખતો, કારણ કે રખે બટ્ટીમામની પેડે કાન વાટે મારા માથામાં પાણી ભરાઈ જાય. એન્ડ્રીઅસ સાથે ફરી અમે દોસ્તી કરી નાંખી છે; ને જેકબ તો મને ગમે છે, કારણ કે એ શાણો છે. અમે થોડા મોડા ગયા હતા. અમે નાગાપૂગા રેતીમાં ગબડ્યા. અમારા બધામાંથી જેકબનો દેહ જુદો તરી આવતો હતો, કેમકે એના બાપુજી કહેતા'તા કે, આવો જ એને ભગવાન અબ્રાહામ(યહુદીના દેવ)ની સમક્ષ એ આડ વર્ષનો હતો ત્યારે લઈ જવામાં આવેલો. જેકબના પગ ને હાથ બહુ પાતળા છે. એન્ડ્રીઅસ બહુ રૂપાળો છે. પણ, જ્યારે એ મારી અડોઅડ ગબડવા લાગ્યો ત્યારે મેં કહ્યું: 'ના ભાઈ, મને આ નથી ગમતું.' મારી રસોઈયણ કુટિએ શિખામણની એક વાત મને કહેલી કે, આપણું છોકરીઓને જ ચાહવી જોઈએ, ને અડોઅડ તો છોકરીઓને જ ગિભી રાખવી, છોકરાઓને નહિ. એટલે, એન્ડ્રીઅસ પેટ પર આઘાતવા લાગ્યો, ને એના ફૂલા મારી સમક્ષ કર્યા. 'અથા એના ફૂલા! ફૂલા તો કદરૂપા હોય છે. મારી બા એવું કહેતી'તી કે, ફૂલા કદરૂપા હોય છે, ને દાકતર કહે ત્યારે માત્ર દાકતરને જ એ બતાવાય. આ વાત મેં એન્ડ્રીઅસને કરી એટલે એ હસ્યો. ને, એનું જૂઠાણું ચલાવ્યું. અને, એ મોટો કવિ નથી હોતો ત્યારે બીજું કંઈ છે ય શું? એન્ડ્રીઅસ કહે: 'નાનાં છોકરાંઓને તો ભગવાન આરસપહાણ ને ગુલાબની પાંખડીઓમાંથી ઘડે છે, ને એટલે એમનું અંગેઅંગ રૂપાળું હોય છે. એ તો આપણે આપણા ફૂલા એટલા માટે ઢાંકીએ છીએ, જેથી આપણાં માથાપો આપણું બધું જ રૂપ ન જોઈ જાય; નહિ તો પાછાં એમનાં બાળકનાં રૂપ પાછળ એ ગાંડાં ગાંડાં થઈ જાય.' એટલે, તો હું એને જૂઠણું કહું છું. કારણ કે, હું બાળું છું કે બાળ-દેને તો માતાઓ બનાવે છે, ને ઘોબળુનો છોકરો સ્વેચ્છાએ એના જન્મ સાથે જ બહાર આવેલા નારડાના દોરાને પેલે દિવસે મારી કને લાવ્યો

હતો. એને એ એક કપાટમાંથી જડ્યો હતો, ને કપડામાં લપેટેલો હતો. ને, એ તપખીરિયા રંગનો ને બિહામણો હતો. જેકય કહે, 'આપણે તો ભાઈ આ બધી લપછપમાં ન ઊતરવું. મારા બાપુજી તો કહે છે કે, તમારે છાકરાઓએ તો શાંતિથી ટિકિટો એકઠી કરવી, ને એ રીતે દુનિયાનો નકશો શીખવો.'

પણ, મેં હજી એ એન્ડ્રીઅસને જૂડો કહ્યો. કારણ કે, મેં મારા કૂતરા રોકાને એની કૂતરી સાથે બચ્ચાં પેદા કરતો જોયો. અને, મારી રસોઈપણ કેટિએ એ વાત પર મારું ધ્યાન ખેંચેલું. એન્ડ્રીઅસે કશો જવાબ આપ્યો નહિ. એ તો ઘાસનાં ફૂલો સૂંઘવા લાગ્યો. એ કહે: 'ભાઈ, તમારી વાત તમારી કને. પણ, મને તો સ્વપ્ન આવીયું'તું કે, બાળકોને તો આરસપહાણ અને ગુલાબની પાંખડી-ઓમાંથી ભગવાન ઘડે છે.' હવે મને ખબર પડી કે, એ ફરીથી જૂડું ખોલતો હતો. કારણ, મને પણ એવું સ્વપ્ન આવ્યું હતું કે, બર્ટામામા પાછા આવ્યા, ને મેં મારી નાની કુહાડી વડે મેં એમના માથામાં કાણું પાડ્યું. પરિણામે, એમના માથાનું બધું પાણી પૂરની માફક વહી ગયું, ને એ પૂરમાં અમારા પ્રન્ક સાહેબ તણાઈ ગયા! પણ આ બધું ખોટું હતું; કારણ. સવારમાં જ મેં પ્રન્ક સાહેબને જીવતાજીવતા જોયા, ને એ અમને ઇતિહાસ શીખવતા હતા. એન્ડ્રીઅસને ઉતારી પાડવામાં જેકયને હું મારા પક્ષમાં લેવા મથતો, પણ એને તો એ બલો ને એની ટિકિટો ભલી.

એટલે, સુગંધી વગરનાં ઘાસનાં ફૂલોને સૂંઘતાં એન્ડ્રીઅસને મેં ચીડવ્યો: 'હા, ખોલ, તું બધું જાણે છે ત્યારે કહે, આકાશના તારા એ શું છે?' એ કહે: 'હું એ ચ જાણું છું. પણ, એ શું છે એ કહેવાના મારી પાસે શબ્દો નથી.' પછી મેં કહ્યું: 'ત્યારે ખોલ ચંદ્ર શું છે?' એન્ડ્રીઅસે કહ્યું: 'ચંદ્ર તો પોતાની ખોવાયેલી દુનિયાને શોધતી એક ક્ષિકા ચહેરાવાળી સ્ત્રી છે.' એના આવા

કથનથી મને ભય થયો. જેવા બટ્ટીમામા ગિરજાધરમાં મોટીથી રડતા હતા ત્યારે થયો હતો તેવો. મને થયું કે, એન્ડ્રીઅસના મન-જમાં ય પાણી ભરાયું છે કે શું? કારણ, હું ય અંધારામાં ભૂતડાંઓને જોઈ છું, પણ મારી આ કહે છે કે એ તો બધો આભાસ માત્ર છે. પછી મેં કહ્યું: ‘બોલ ત્યારે સૂર્ય શું છે?’ એન્ડ્રીઅસ માથું ઝેંચું કરીને કહે: ‘સૂર્ય એ કોઈથી સળગતી જ્વાળા છે, જે બધાને ભરખી જાય છે. પૃથ્વી એનાથી બી બીને એનાથી આઘી નાસતી ફરે છે.’ જેકબ અને હું બંને જણ બીના. હવે અંધારું થયું હતું. જેકબ કહે: ‘હવે એન્ડ્રીઅસને આપણે વધુ સવાલો ન પૂછવા. કારણ કે, એ કદાચ પ્રભુનો પેગંબર હોય, ને મારા આપુછ કહેતા’તા કે, પેગંબર શાંત હોય ત્યારે જ આપણે સુખે રહી શકીએ.’ એટલે, અમે બધા મૂંઝામૂંઝા ઘેર આવ્યા.

...આજે મેં રસોઈમાં કટિને રસોડામાં ‘રમ’નો દારૂ પીતાં જોઈ, પણ હું કંઈ બાને કહેવાનો નથી. કારણ, કેટિ મારી દોસ્ત છે, ને હંમેશા મારા સવાલોના જવાબ આપે છે; જ્યારે આ વધારે રૂપાળી છે છતાં કોઈ દહાડો ય મારા સવાલોના જવાબ આપતી નથી. ને, આપુછ તો હંમેશાં ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં જ હોય છે.

કેટિએ થોડોક ‘રમ’ દૂધવાળા પેટીને આપ્યો. પેટી અમારી ગાયોની સંભાળ રાખે છે, ને ગાયને શું થયું છે તે ગાયનું છાણ સૂંઘીને કહે છે. આ પછી પેટી કેટિ આગળ એની વહુની ગંદીગંદી વાતો કહેવા માંડ્યો. એટલે, એને કેટિએ ટોક્યો: ‘પેટી તને શરમ નથી આવતી? નાનાભાઈ ઊભા હોય ને આપણાથી આવી વાતો થાય ખરી?’ પછી મને યાદ આવ્યું કે, આજ તો લોકોનો જન્મ-દિવસ છે, ને એણે મને એના ઘેર જવાનું ને જન્મદિનના નાસ્તાપાણીનું નિમંત્રણ દીધું છે. મોડું થયું હતું ને હવે મેં જમી પણ લીધું હતું, ને હવે મારા સૂવાનો વખત પણ થયો હતો, એટલે મેં બાની કંઈ રજાખજા લીધી

નહિ. મેં કેટિને કહ્યું: ‘ હું પાછો આવું ત્યારે તું તારા રસોડાનું બારણું ઉઘાડજે. ’ આમ કહીને હું બગીચામાં ગયો. લોલાને ગમતાં થોડાંક સફેદ ને ગુલાબી ગુલાબનાં ફૂલો ચૂંટી લોલાને ઘેર દોડી ગયો. કારણ, હું ધારું છું કે, લોલાને હું ચાહું છું, ને જો લોલા આવી ને આવી હું મોટો થઈ ત્યાંસુધી રહે તો એને પરણવાનું મને મન છે. આમ તો લોલા બહુ મોટી છોકરી છે, અને ન્યારે એ મને બચી કરે છે ત્યારે એના વાળમાંથી સુગંધીદાર તેલની સરસ સુગંધ આવે છે. એને મોટું ઘર છે. ઘરને લગતો મોટો બગીચો છે, જેમાં ઝરણું આરપાર વહે છે. અને, કેટલાય મોટા મોટા છોકરાઓ એની જોડે બેસીને સરસ સૂર છેડતો પિયાનો વગાડે છે. ન્યારે હું ગયો ત્યારે એ પિયાનો વગાડતી હતી. તરત એણે વગાડવું બંધ કર્યું, ને મને કેટલી ચે બચીઓ કરી. આ વખતે પણ એના વાળમાં સુગંધીદાર તેલની સુગંધ આવતી હતી. બહુ જણા હતા, ને એ બધા માંસપોળીઓ (sandwich) ઉડાવતા હતા. લોલાએ લાંબો સફેદ પોષાક પહેર્યો હતો. એના બાવડાં ઉપર પફપાવડર કરેલો હતો. આ જ એનો સ્વાભાવિક પોષાક હતો. જો કે બધા હસતા હતા છતાં મને વહાલા વહાલા લાગતા હતા, ને લોલાની સાથે પિયાનો વગાડતા એક જડા માણસે તો મારા ગાલે ચૂંટીઓ ખણી. મેં એને કહ્યું: ‘ જવ, મને આવું નથી ગમતું. તમે તો મૂરખા છો, મૂરખા. ’ મને ખાસ ચીડ તો એના ઉપર એટલા માટે ચડી હતી કે, ન્યારે લોલા પિયાનો વગાડતી હતી ત્યારે એ એના ગળે ટેકા દઈને એની પાછળ જોભો રહેતો હતો, ને મને લોલા બહુ ગમતી હતી. લોલાએ ‘ જ્યું ’ કે, હું ગુસ્સે થઈ ગયો છું, એટલે એણે કહ્યું: ‘ ચાલ બાઈ, આપણે બે એકલાં બગીચામાં જઈએ. પછી, અમે બગીચામાં દોડી ગયાં. જઈને ચેરીના એક ઝાડ હેઠળ ઘાસ ઉપર બેઠાં. મેં મારું માથું લોલાની સફેદ ગરદન પર ઢાળી દીધું. મેં લોલાના ગળે બચી પણ લીધી. એટલે, લોલા કહે: ‘ બાઈ, આવું તારાથી ન થાય. ’ પછી લોલાના

ચહેરા પર દિલગીરી છવાઈ ગઈ, ને ચંદ્ર સામું જોઈને એણે નિસાસો નાંખ્યો. એણે મને કહ્યું: ‘તું ચંદ્ર જુએ છે?’ મેં કહ્યું, ‘હા, હું ચંદ્રને જોઈ કુંસ્તો! એ તો પોતાની ખોવાયેલી દુનિયાને શોધતી એક ફિક્કા ચહેરાવાળી સ્ત્રી છે.’ પછી, હું શરમાઈ ગયો, કારણ કે આ વાત મેં પેલા જૂઠ્ઠા એન્ડ્રીઅસ પાસેથી સાંભળી હતી. લોલાના લક્ષમાં કંઈ આવ્યું નહિ. મારા ગાલે એણે બચીઓ કરી, ને કહ્યું: ‘કેવા સુંદર તારા ગાલ છે, નહિ? ખીજું કંઈ આવું સુંદર હશે, કહે જોઈએ?’ મેં કહ્યું: ‘હા, સૂર્ય ગુસ્સાથી લાલચાળ થયેલી જવાળા છે, જેનાથી ડરીને પૃથ્વી આઘી ને આઘી ભાગે છે.’ મને ફરી પાછો શરમ આવી, કારણ આ વાત પણ મેં પેલા જૂઠ્ઠા એન્ડ્રીઅસ પાસેથી સાંભળી હતી. પણ, લોલાએ ફરી મને ચૂમ્યો, અને કહ્યું: ‘બાળકો કેવાં કાવ્યમય હોય છે!’ મને લાગ્યું કે, જે જરાયે કાવ્યમય નહોતો તે જડા માણસનો એ વિચાર કરતી હતી! એણે મને કહ્યું: ‘તારે આવી આવી કંઈ કવિતાવાળી વાતો કહેવાની હોય ત્યારે તારે મારી કને દોડી આવવું. બદલામાં હું તને ચૂમીશ.’ એટલે, અમે અગીચામાંથી જ જુદાં પડ્યાં. હું એના ઘરમાં પાછો ન ગયો, કારણ કે મને પેલા જડા માણસ ગમતો નહોતો. પણ, લોલા તો પાછો એના ઘેર ગઈ, ને હું મારા ઘર બહાર ચાલી નીકળ્યો. ખુશ ખુશ થતો થતો ઘેર આવ્યો, ને રસ્તામાં હું આકાશમાં ઊંચેલા તારાઓ શુ હશે એનો વિચાર કરતો હતો. ત્યાં તો મારો બધો આનંદ ભુલાઈ ગયો. રસોડામાં જ મારા બાપુજી મારી રાહ જોતા ઊભા હતા! એ તાડૂક્યા: ‘સાળા, રાત્રે ક્યાં રખડવા ગયો હતો? રાત્રે ક્યાંય કલા વિના જઈશ તો તારા હાડકાં જ ભાંગી નાંખીશ!’ ને, કલા પ્રમાણે એ મને મારવા પણ માંડ્યા. ત્યાં તો બા વચમાં પડી, ‘શું છોકરા તરફ આવા કઠોર થતા હશે?’ એમ કહી મને છોડાવ્યો. એ ખંતે અંદરઅંદર વદવા લાગ્યાં. એ દરમિયાન હું મારા ખંડમાં ઉતાવળે પગલે દોડી ગયો. મને એવું ખોટું લાગ્યું!

મને થયું: ‘કોઈનોય માર હું’ આવતો નથી. આ તો આ કહેલી’તી કે, આપુજીને સામું ન મરાય. નહિતર, એમનેય તે...’ હું પથારીમાં પડ્યા બેગો સૂઈ ગયો. એ રાત્રે મને લોલાનું સ્વપ્ન આવ્યું. પણ, એ કંઈ સાચું નહોતું, કારણ કે સવારે ઊઠ્યો ત્યારે તો એ સ્વપ્ન હું સાવ જૂલી ગયો હતો.

...આજે સ્વેંઝાક નિશાળે મોડો આવ્યો હતો, કારણ કે એની બાએ એના એક બચૂડા ભાઈને જન્મ આવ્યો હતો. આ વાતથી અમને બધાને નવાઈ ઊપજી, કારણ કે સ્વેંઝાકના આપુજી તો હમણાં ગુજરી ગયા હતા. પણ, આ બાબત અમે કોઈને કશો સવાલ કર્યો નહિ; કારણ કે પ્રન્ક સાહેબે આજ અમને અમારા ઇતિહાસની ઘણી વાતો કહી. એમણે કહ્યું: ‘આપણે હંગરીવાસીઓ આજથી હજાર વર્ષ પહેલાં બીજા કોઈ સ્થળે રહેતા હતા. આપણી વસ્તી ત્યાં જોતજોતામાં ખૂબ વધી ગઈ. એટલે આપણે ત્યાં મંકડાશ અનુભવવા લાગ્યા, અને વસવાટ માટે નવું સ્થળ શોધવાની આપણને ફરજ પડી. છેવટે, અત્યારે આપણો જે આ હંગરી દેશ કહેવાય છે ત્યાં આવીને વસ્યા. અહીં જે લોકો પહેલાં રહેતા હતા તેમને આપણે યુદ્ધમાં હરાવી કાઢ્યા, કારણ કે આપણે અંધાં જ યુદ્ધી જીતવા ટેવાયેલા હતા. આ હંગરી દેશ સુધી આવવું કંઈ સહેલું નહોતું. કારણ, આપણે જ્યાં વસ્તી વધારી ત્યાંથી એ ઘણું દૂર હતો. એ તો આપણા યુદ્ધ-દેવતાએ આપણા સારુ એક પક્ષી મોકલ્યું, ને એ આપણી કૃત્યમાં સૌથી મોખરે ઊડ્યું, અને હંગરી દેશ ખતાવી એ આપણા યુદ્ધ-દેવતા પાસે પાછું ચાલ્યું ગયું.’ અમે બધા પ્રન્ક સાહેબની વાત એકકાને અને બહુ રસથી સાંભળતા હતા. પ્રન્ક સાહેબે આગળ ચલાવ્યું: ‘આમ આપણે આ હંગરી દેશમાં હજારેક વર્ષથી છીએ. આપણે ઘણી કીર્તિ મેળવી છે. આપણા દુશ્મનોના બેગા તૂટી લોકો પણ ભળ્યા હતા. એમની સામે પણ આપણે લડવું પડેલું. પણ, તમે એ તૂટી વિશે બહુ શીખ્યા નથી. આપણને એ

લોકો સાથેના યુદ્ધમાં ખૂબ ખુવારો સહન કરવી પડી છે. કારણ કે, આપણે ખોળા જેટલા હતા, તે આપણા દુસ્મનો ઘણા હતા. ’

અમે બધા અમારા દેશ માટે બહુ ગર્વ અનુભવવા લાગ્યા. એટલામાં જેકબ ઊભો થયો, ને પ્રન્ક સાહેબને પૂછ્યું: ‘ સાહેબ, આપણે આટલા બધા દુસ્મનો કેમ હતા? ’ પ્રન્ક સાહેબ બહુ જાણે છે, ને એમને કપાળમાં મોટો તલ છે; પણ, જેકબ હોશિયાર છે. પ્રન્ક સાહેબે જરાક વાર વિચાર કરીને કહ્યું: ‘ ભગવાનની સાહેબટોપી પર આપણે ફૂલોનું છોયું હતીએ. એટલે આપણા પાટોશીએ આપણી પર ઝેર બળે છે. ’ પછી, અમે બધા ઊભા થયા, રાષ્ટ્રગીત ગાયું, ને ભીંતે લટકતા અમારા રાજ ફાન્સિસ જોસેફે એ સાંભળ્યું, ને અમે બધા હવે દેશ મૂકીને બીજા કયાં જવાના હતા, માટે અમે તો અહીં જ મરી શીટીશું એવી જે પ્રતિજ્ઞા અમે લીધી તે પણ એમણે સાંભળી. પછી, પ્રન્ક સાહેબે અમને અમારા હાથ ધોવાની ને અમારો માથાણુ ને પાઉંતો નાસ્તો કરવાની અડધા કલાકની છુટ્ટી આપી. અમે મોં ઊતરી ગયેલા સ્લેઝાકની આસપાસ ટોળે વળ્યા. એ નિરાશ હતો, કારણ કે હવે એની બા એક મહિના સુધી કપડાં ધોઈ શકશે નહિ. એ લોક ગરીબ હતાં, એટલે ઘરમાં આ નવા છોકરાનું શી રીતે પૂરું થશે? અધૂરામાં પૂરું એના બાપુજીને કો’કે માથામાં ‘ રમ’ની બાટલી મારી મારી નાંખ્યા હતા. સ્લેઝાકે કહ્યું: ‘ એ તો દૂધવાળા પેટિએ મારી બાને ચડાવી. પણ, જો જો ને હું બંદૂક લઈને એને ગોળીએ ના ઉડાડું તો! ’ પછી, એન્ડ્રીઅસે મારી બાંચ પકડી મને ખેંચ્યો, ને મને કાનમાં કહ્યું: ‘ આપણે બધાએ સ્લેઝાક સારુ ફાળો એકઠો કરવો જોઈએ, કારણ એ ગરીબ છે. ’ અમે બધા વિખરાયા, ને એ ફાળાને વિચાર કરવા લાગ્યા. અમે બધાએ અમારા એક અડવાડિયાના વાપરવાના બધા પૈસા એને આપી દેવાનું, ને અમારા માબાપો પણ એને કંઈક આપે એ સારુ એમને કહેવાનું વચન આપ્યું. સ્લેઝાકને પ્રન્ક

સાહેબે શિક્ષકખંડમાં બોલાવ્યો હતો, એટલે એ ત્યાં ગયો. એ રોતો રોતો પાછો આવ્યો. પ્રન્ક સાહેબે એને નિશાળમાંથી કાઢી મૂક્યો હતો ! અમે બધા પ્રન્ક સાહેબને ધિક્કારવા લાગ્યા, ને એમના કપાળમાં જે કઢંગો તલ હતો એનું નામ દઈ એમને પોકારવા લાગ્યા. જ્યારે પ્રન્ક સાહેબ ઇતિહાસ શીખવવા આવ્યા ત્યારે અમે બધા ઊભા થઈ ગયા. જેકબ અમારા સૌની વતી આગળ ચાલ્યો, ને વર્ગ વતી એણે એમને કહ્યું : ‘ સાહેબ, તમે સ્લેઝાકને પાછો નિશાળમાં લઈ લો. એ નિર્દોષ છે. એણે દૂધવાળા પેટિને કશી માળો દીધી નથી. ’ પ્રન્ક સાહેબ બહુ ગુસ્સે થઈ ગયા, ને જેકબને પોતાની જગ્યાએ બેસી જવાની સૂચના કરી. એમણે કહ્યું : ‘ તમે બધા આવી બાબતોમાં કશું ન સમજો. સ્લેઝાક ખરાબ સોમતે ચડી ગયો છે, ને એ ગંદો છોકરો છે. ’ પછી એમણે અમારા ભવ્ય ભૂતકાળ વિશે, અમારા દુસ્મનોને અમે કેવી રીતે જીત્યા એ વિશે એને અમારા રાખ્યોએ એમને કેવી સહાય આપી એ વિશે વાતો કહી. પણ, એ બધી વાતોમાં અમારું ચિત્ત ચોંટયું નહિ. કારણ કે, અમને બધાને એ દરમિયાન સ્લેઝાકના જ વિચારો આવ્યા કરતા હતા. જ્યારે વર્ગ પૂરો થયો ત્યારે પ્રન્ક સાહેબે જોયું કે, વિદ્યાર્થીઓ બધા ચીડાઈ ગયા છે એટલે એમણે જતાં જતાં કહ્યું : ‘ હું સ્લેઝાકની બાબતમાં હેડમાસ્ટર સાહેબને વાત કરીશ. ’ અમે બધા આનંદમાં આવી ગયા, ને અમારા ભવ્ય ભૂતકાળમાં ફરી ગર્વ ધરાવવા લાગ્યા.

...આજે શુક્રવારની સાંજ થઈ છે, ને મને એ વખતે જેકબના ઘરે જવાની ને એના ત્યાં જમવાની રળ મળી છે, કારણ કે મેં જેકબને કેટલીક જૂની ટિકિટો એમ ને એમ આપી છે, ને એ મારા આભાર હેડળ છે. જેકબને ખંડ બહુ ઠૂંકાળો હતો, ને અમે બધાએ અમારી સાહેબટોપીઓ પહેરેલી જ રાખી હતી, કારણ કે જેકબના ભગવાનને એવું ગમે છે, એટલું જ નહિ, અમે તેરથી વધારે હતા, કારણ કે એટલા માણસની હાજરી વગર જેકબના ભગવાન

પધારતા નથી. જેકળના બાપુજી બહુ સ્વચ્છ હતા, એમણે ઘોળો ઝખ્ખો પહેર્યો હતો. તે મોટેથી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા, ને અમે બધા તે ગણગણવા લાગ્યા. પછી, અમે બધાએ જેમાં ગઠા બહુ આવતા હતા એવો સૂપ (માંસનો સેરવો) ખાધો, ને એ પછી અમને અંદર મસાલા ભરેલી બાફેલી હંસલીનું માંસ પીરસવામાં આવ્યું. જેકળના સગાંઓ ત્યાં હાજર હતાં. એ બધાને દાઢી હતી, ને સ્ત્રીઓ તો માત્ર જાડી જાડી હતી. જેકળની બા નથી, પણ એની માશી એમને રાંધી ખવરાવે છે. એમનું નામ હન્ના. હન્નામાશીમાં બહુ બુદ્ધિ નથી, પણ એ રાંધે છે સરસ. જેકળ કહે છે, યહૂદી લોકો ઘણુંખરું હોશિયાર હોય છે, પણ જો હોશિયાર ન હોય તો પછી એ ગધેડા જ હોય છે. અત્યારે બહુ ગરમી હતી, ને અમે બહુ ખુશ નહોતા; કારણ, જેકળના ભગવાન છેક પેલે-સ્ટાઈનમાં રહે છે, ને અમારા ગામની ટૂંકી મુલાકાતે કોક જ વાર આવે છે. પછી, જેકળને મેં કહ્યું: ‘ચાલો, આપણે મારા બગીચામાં જઈએ, ને ઝાડ ઉપરથી ફળો ખાઈએ.’

અમે મારા ઘેર આવ્યા. અમારાં ઘર કંઈ બહુ આથે આથે નથી, કારણ, અમારું ગામ છે તો આવડું. એ દિવસે જેકળ ઉદાસ હતો; કારણ, એ શુક્રવારનો દિવસ હતો, ને એ દિવસે એને એની ગુજરી ગયેલી બા સાંભરે છે. એનું મન ખુશીમાં આણવા મેં એને વાતો કહી. મેં કહ્યું: ‘જેકળ, તું જાણે છે? ઓસ્ટ્રિયાના ગામડિયા લોકો નિસરણીઓ આડી પકડે છે, ને આડી નિસરણી પકડીને જ એ લોકો જંગલમાં રસ્તો કરવા જંગલનાં ઝાડ પાડે છે.’ પણ, જેકળ હજુ ય ઉદાસ હતો. મેં ઉપર તારાઓ સામે જોયું, ને જેકળને પૂછ્યું: ‘હજુ પેલા જૂઠાણ એન્ડ્રીઅસે તારાઓનો કંઈ અર્થ શોધી કાઢ્યો છે કે નહિ?’ પછી, મેં જેકળને લોકાની વાત કરી, ને કહ્યું કે જો લોકો હું મોટો થાઉં ત્યાં સુધી આવડી ને આવડી રહે તો હું એની સાથે પરણવાનો છું. જેકળ આશ્ચર્યમાં હસતાં કહે: ‘મોટો થઈશ ત્યારે જોજો ને, તું જ એને બૂલી જવાનો.’ જેકળ બહુ શાણો છે એ હું

જાણું છું, પણ અત્યારે એ જે કહેતો હતો તે હું માનતો નથી. પણ, જ્યારે અમે બગીચામાં આવી પહોંચ્યા ત્યારે અમે જોયું કે, અમારાથી ફળો ખવાશે નહિ. કારણ, અમે કેટિને શેતૂરના ઝાડ હેઠળ રડતી જોઈ. આપુણ બહાર આવ્યા, ને એને કહ્યું, ‘ ચાલી જ અહીંથી ! તું દૂધવાળા પેટીને છરી મારવાની હતી ને ? એ સ્વેચ્છાકની મા સાથે બદચાલ રમ્યો હતો, અને હવે તારી સાથે બદચાલ કરવા આવ્યો હતો એમ ? શું પેટીને એની ઐરી નથી ? ’

એટલામાં બા આવી પહોંચી. એ બહુ દયાળુ છે. એણે કેટિના ગાલે હાથ ફેરવ્યો, એને રહેવાનું કહ્યું, ને આપુણને એણે ધરમાં મોકલ્યા. એટલામાં પોલિસ આવી પહોંચ્યો, કારણ કેટિએ પેટીને છરીથી થોડીક ઈજા પહોંચાડી હતી. પોલિસ કેટિને લેવા આવ્યો હતો. આપુણ ‘ કશું નથી, કશું નથી ’ કહી વચમાં પડ્યા. પોલિસને એમણે સિગારેટ પીવડાવી. એટલામાં, પેટી આવી પહોંચ્યો. એના માથે પાટો બાંધેલો હતો. એ કહે: ‘ આ તો બધું અણસમજણમાં થયેલું છે. ’ આમ કેટિ અમારે ત્યાં રહી, પણ હવે દૂધ અમારે પેટી કનેથી નહિ પણ બીજા કો’ક કનેથી લેવાનું નક્કી થયું. આપુણએ પેટીને કહ્યું: ‘ જો મારા ઘરમાં ફરી પગ મૂક્યો તો તારા હાડકાં ખોખરાં કરી નાંખીશ, સમજ્યો ! ’ બા વચમાં પડી કહે: ‘ મૂઆ તમે ! થોડી દયા બધા તો રાખો ! ’ એમ કહીને આપુણને ઘરમાં મોકલ્યા. પછી, કેટિ રોતી રોતી સૂવા ગઈ. પેટી ને પોલિસ રસ્તે પડ્યા, ને જેકબને હું બગીચાના દરવાજા લઈ ગયો, કારણ કે હવે મોડું થઈ ગયું હતું. જેકબે કહ્યું: ‘ આપણે કશી ખટપટમાં ન ઊતરતાં શાંતિથી આપણે તો આપણું ટિકિટસંપ્રહનું કામ કરવું સારું ’ જેકબ ખરેખર બહુ શાણો છે. એણે કહ્યું: ‘ મારા આપુણ કહેતા’તા કે, પ્રેમ એ બહુ બૂરી ચીજ છે. ’

આજે જ્યારે અમે જમવા બેઠા ત્યારે આપુણને સ્વેચ્છાક સારું નિશાળમાં જે ફંડ ઉધરાવાતું હતું તેમાં થોડાક પૈસા આપવા મેં કહ્યું. આપુણ કહે: ‘ એવા પૈસા કંઈ નાંખી દેવાના નથી. ’ હું નિરાશ

થયો. મારી બાએ બાપુજીને કહ્યું: ‘છોકરા પર આવા કઠોર શું થતા હશે?’ પછી, બંનેએ કળયો કયો. ન્યારે અમે બે માદીકરો શેતૂરના ઝાડ હેઠળ એકલાં પડ્યાં ત્યારે બાએ મને કહ્યું: ‘હું તને પૈસા આપીશ. પણ, તારે તારા બાપુજીને આમ પળવવા ના જોઈએ.’ મેં કહ્યું: ‘બા, હું તો એમને કંઈ પળવતો નથી. એ જ મારી જોડે બેસીને કાંઈ દહાડો વાત કરતા નથી.’ બા કહે, ‘તું જાણે છે ને બાઈ, કે તારા બાપુજી આપણા માટે કેટલી મજૂરી કરે છે, ને દિવસને અંતે એ થાકી જાય છે. એમને તો આપણે શાણી શાણી વાતો કરી આનંદમાં રાખવા જોઈએ. ડાહ્યા છોકરાઓ બાપુજીને કેવા રાજી રાખે છે? બાપુજી તો આપણા માટે જ ભેટું કરે છેને? જેને માથે બાપ ન હોય એને બહુ દુઃખ પડે છે, બેટા.’ આ વાત પૂરી થતાં મેં બાને પૂછ્યું: ‘હેં બા, ત્યારે તું બાપુજીને જ શું કામ પરણી?’

બા કહે: ‘બબ્બા તારા સવાલ! તું તે કંઈ સવાલ પૂછે છે!’ આમ કહીને મને એકલો મૂકીને એ ઊઠીને ચાલતી થઈ. બાને દેહ હટપુટ છે, ને દેખાવડી છે, પણ મને બાનું મગજ સમજાતું નથી. કેટિ જે હવે બાથી ય વધુ હટપુટ થઈ છે તેનું મગજ મને કેટલું ય વધારે સમજાય છે. પણ, આમ છતાં બા મને ગમે છે, અને એણે મને સ્લેઝાક સારુ પૈસા પણ આપ્યા. સ્લેઝાક પાછો નિશાળમાં અમારા ભેગો આવી ગયો છે. અને, એણે નાયડાનો દોરો આપ્યો, કારણ કે મેં એના માટે ફંડ ઉધરાવી દીધું તે એને બહુ ગમ્યું છે. પણ, મને એ બિહામણો દોરો નથી ગમતો. સ્લેઝાક બારે તોફાની છે. આજે ય એણે જેકમની દાદીએ જડબા પર ગુસ્સો માર્યો. એ કહે છે કે, અંગ્રેજ લોકો એકમેકને આમ મારવાથી જ મજબૂત થયા છે, ને થાય છે. જેકમને આવી મારામારીની રમત નથી ગમતી. એ કહે છે, મારા બાપુજીને આનું પસંદ નથી.

સ્લેઝાક આજે આનંદમાં છે, કારણ કે એનો બચ્ચો બાઈ

મઈ કાલે ગુજરી ગયો, ને હવે જાણો એ એની બાતો એકનો એક નમાપો છોકરો બની ગયો છે. એણે અમને એના બાઈને જોવાનું નિમંત્રણ આપ્યું, કારણ કે હજુ એના બાઈના દેહને નાહવાના ટબ ઉપર કફનથી વીંટાળેલો છે, ને એની પડખે મિણબત્તીઓ બળે છે. સાંજે અમે બધા—જેકબ, એન્ડ્રીઅસ અને રોકા અને હું—સ્વે-ઝાકના બાઈને જોવા ગયા. રોકાને બહાર વરંડામાં ઊભા રહેવું પડ્યું. સ્વેઝાકનો બાઈ નાના સફેદ કફનમાં વીંટાળેલો હતો, ને સ્વેઝાકનાં બા જોમને નાનાં છોકરાં ઉછેરવાનાં નથી હોતાં ત્યારે જે અમારાં ધોબણ હોય છે તેમણે જે જે એમનાં સગાવહાલામાંથી એમને જોવા આવ્યાં હતાં તેમને ‘રમ’ આપ્યો. એ તો ‘રમ’ અમને ય આપવા માંગતાં હતાં, પણ અમે એની ના પાડી. અમે તો મિણબત્તીઓ સામું મૂગા મૂગા જોઈ રહ્યા. જેકબ ઉદાસ હતો, કારણ કે શુક્રવારની માફક એને આજે ય એની સામે પડેલું મૂડું જોઈને એની ગુજરી ગયેલી બા સાંભરી આવી હતી. એન્ડ્રીઅસ બહુ ફિજો પડી ગયો, ને એ કંઈક બબડ્યો. પણ, મને એની કંઈ સમજ પડી નહિ. પછી, અમે બધાએ વારાફરતી ઉધરસ ખાધી, કારણ કે અમે હવે જવા માગતા હતા. સ્વેઝાકની બાએ અમારા બધાને આભાર માનતાં કહ્યું: ‘તમે મારા સ્વેઝાક સારું પૈસા એકઠા કર્યા એ માટે તમારો શુભ માનું છું. તમે મારા સ્વેઝાકની સંભાળ રાખજો. એ તોફાની તો છે, પણ સાથે મૂરખો પણ છે.’ પછી, એ રડ્યાં, ને એમના ગાલ ગુલાબી સફરજન જેવા રવૂમડા થઈ ગયા. બ્યારે એમણે હાથ વડે આંસુ લૂછ્યાં ત્યારે એમના હાથ મારા જોવામાં આવ્યા. એમના નિત્યના ધોવાના કામથી એમના હાથ લાલચટક થઈ ગયા હતા. અમે ફરીથી ઉધરસ ખાધી, નાક સાફ કર્યાં. પછી અમે બહાર આવ્યા આંગણું સ્વચ્છ નહોતું. ને, રોકા ત્યાં પડેલા કચરામાંથી એક હાડકું શોધી કાઢીને ચાટતો હતો. અમે એ હાડકું એની પાસેથી ચૂંટવી ફેંકી દીધું. સ્વેઝાક તો કમાડ ઝાલીને, જમીન તરફ જોતો

અન્યમન્યરકની જેમ ઊભો હતો. આ વખતે, એની ટેવ મુજબ, જેકબને મજબૂત કરવા એણે એને જડા પડે ઠોસો માર્યો નહિ.

...આજે અમે બહુ ઉશ્કેરાઈ ગયા છીએ, કારણ કે મારી સિયોનીમાશી અમારે ઘેર આવ્યાં છે. એ મારી બાની એન થાય. વિયેનામાં રહેતા ક્રાઈ ઓસ્ટ્રિયાવાસી જોડે એ પરણ્યાં હતાં. ન્યારે ઓસ્ટ્રિયા પર હકૂમત ચલાવવા અમારા રાજા ફ્રાન્સિસ જોસેફ જાય છે ત્યારે તે પણ આ વિયેનામાં જ રહે છે. સિયોનીમાશીને પરણ્યે ઘણા વખત થયો, હવે તો એમને બાળકો પણ છે, ને એમાંના એક બાળક પેમ્પરલને એમની સાથે લાવ્યાં છે. પેમ્પરલની બોલી વિચિત્ર છે, ને એ ઓસ્ટ્રિયાવાસી છે. વિયેનાના રહેવાસીઓ ઓસ્ટ્રિયાવાસીઓ જ કહેવાય ને ? પેપીમાસાને સિયોનીમાશી એટલા માટે પરણેલાં કે એ દેખાવડા હતા, ને વિયેના જે ખરેખર સુંદર શહેર છે તેના વિશે સુંદર ગીતો ગાતા હતા, ને એ બહુ ગમ્મતી હતા. એ સિવાય માશીબાના મનમાં હતું કે, પેપીમાસા હવે લગભગ એન્કના મેનેજરની પદવીએ પહોંચી ગયા છે. પણ, એમને તો વેપાર અર્થે બહાર રખડવાનું પુષ્કળ હતું. માશીબાને સુવાવડ હોય ત્યારે પણ માસા બહારગામ ને બહારગામ રખડના ફરતા. એટલે, અમે બધા જઈને શેતૂરના ઝાડ હેઠળ બેઠાં, ને માશીએ એમનું દુઃખ સંભારી રોવા માંડ્યું. બાપુજી કહે : ‘ત્યારે શું ઝખ મારવા પેપીને પરણી’તી ? હવે તું ચાર છોકરાંની મા થઈ. હવે રખડતી ફરે એ શોભતું હશે ? તું તારે પેપી પાસે જતી રહે.’ મારી બા કહે : ‘મારી એનને એવું નથી કહેવાનું વળી !’ બાપુજી ઊઠીને ચાલતા થયા, ને અમે બધાં એકલાં પડ્યાં.

ન્યારે આજે સિયોનીમાશીને પૂછ્યું કે, હવે તારે શું કરવું છે, ત્યારે સિયોનીમાશી કહે : ‘અત્યારે તો છોકરાઓને ફરવા મોકલો. ને, હાથ ઝાકીને હું પેમ્પરલને ફરવા લઈ ગયો. પેમ્પરલનો હાથ

બહુ સુંવાળો છે. અમે બહાર ફરવા નીકળી પડ્યા. ફિક્કા ચકે-રાવાળો ને લેસના કોઢર પહેરેલો પેમ્પરલ એની બોલીમાં મારી નેડે વાતોએ વળગ્યો. એ એવું વિચિત્ર બોલતો હતો ! એની બોલી મને માંડ પૂરી સમજતી. અમે નદીએ ગયા. હું પેમ્પરલને નદીના બંધ ઉપરથી દોરી ગયો. અહીં પાણી બહુ નેસમાં હોય છે. એ તો ઠીક છે કે, અત્યારે અમારા રાજા ક્રાન્સિસ નેસેફ ઓસ્ટ્રિયા ઉપર રાજ્ય કરે છે, એટલે ઓસ્ટ્રિયાવાસીઓ અમારા દોસ્તો છે. નહિતર, મને પેમ્પરલને અહીં આ પાણીમાં હડસેલેં મૂકવાનું મન થયું. આટલા બધા દુશ્મનોમાંથી એક આપણે દુશ્મન તો આજો થાય ! ને, વધારામાં લિયોનીમાશીને ગિયારાને ચાર ને બદલે ત્રણ છોકરાં સાચવવાં પડે એટલે એ પણ કંઈક સુખી થાય. પણ, પેમ્પરલ પાણીનું નેસ નેઈ ચમક્યો, ને પાછા વળવાનું કહ્યું. અમે ઘર બહુ પાછા વળ્યા. એટલામાં પેપીમાસા આવી પહોંચ્યા હતા. એમના માથે વાળ નથી, પણ એમની ઢાઢી સુંદર છે. ને, એમની મૂછો ને કે અમારા રાજા ક્રાન્સિસ નેસેફ જેવી છે, છતાં અમારા રાજાસાહેબ જેવી ગંભીર નથી. કારણકે પેપીમાસા વારેવારે હસ્યા કરે છે. પેપીમાસા છેક વિયેનાથી માશીની પાછળ પાછળ આવ્યા છે, કારણ કે હવે એમની ભૂલ એમને સમજાય છે, ને હવે એ એમની પ્રેમિકા ગુલ્લશ કે બીરના દારૂ કરતાં માશીને વધુ ચાહે છે. એમણે પેમ્પરલને ઘૂંટણ પર બેસાડ્યો, એને ‘બીર’ પા્યો, ને વિયેનાની ઘોડાઘાડી વિશેનું જે ગીત બધા વિયેનાવાંસીઓ ગાય છે, ને જે અમારા રાજા ક્રાન્સિસ નેસેફને-જ્યારે એ ઓસ્ટ્રિયાવાસીઓ ઉપર રાજ્ય કરે છે ત્યારે-ગમે છે તે ગાયું. બા ઉદાસ થઈ ગયાં. એમણે લિયોનીમાશીને કાલને કાલે વિયેના જવાનું કહ્યું. પછી, બધાં સૂવા ગયાં. પણ, મને બંધ બહુ થોડી આવી, કારણ પેપીમાસાએ વિયેનાની ગાડી વિશેનું ગીત રાત્રે મોડા સુધી ગાયું હતું.

...આજે સ્લેઝાકે કસાઈના છોકરાને જડ્યા પર ચોડી દીધી,

એટલે એણે એને ‘છીનાળનો છોકરો’ કહ્યો, એટલે સ્લેઝાકે એને ફરીથી જડ્યા પર માર્યો. ‘આવું તને ઈસુ ભગવાને શીખવ્યું છે?’ વ. કહીને જેકબ એને વારવા ગયો એટલે એને ય એણે જડ્યા પર ધગાવી દીધી. પણ, સ્લેઝાક કહે, ‘હું જેકબને જડ્યા પર મારું છું, તે એને મારવા ખાતર નહિ, પણ એને મજબૂત બનાવવા.’ હું ય વચમાં પડ્યો, કારણ કે સ્લેઝાક છીનાળનો છોકરો હતો એ વાત સાચી, પણ એને આપણાથી એવું કહેવાય? સ્લેઝાકે ફરી મને નાચડાનો દોરો આપવા માંડ્યો, પણ મને એ બિહામણો દોરો ગમતો નહોતો. પછી, એણે મને ધાર્મિક છબિએ આપવા માંડી, જે એને અમારા ‘ફાધરે’ (ધર્મનો વર્ગ લેતા શિક્ષકે) આપી હતી, કારણ કે એણે ધર્મના વિષયમાં સારા ગુણ મેળવ્યા હતા. ફાધર કહે છે : ‘સ્લેઝાક તો ટોળામાંથી વિખૂંડે પડેલું ઘેરું છે, જે હવે એ પાછું ટોળામાં આવી ગયું છે!’ એક ધાર્મિક છબિ તો બહુ સરસ હતી. એ છબિમાંનાં કુમારી મેરી તો ખરાખર લોન્ના જેવાં જ લાગતાં હતાં; માત્ર લોન્નાને બાળક નથી. પણ, મેં એ ધાર્મિક છબિ લીધી નહિ; કારણ, મારા બાપુજી કહે છે કે, ભગવાન હોય તો એ એક જ છે, જે પાદરીઓને ધિક્કારે છે. સ્લેઝાકે મારા બહુ આભાર તળે રહે છે. કારણ, મેં એના સારું ફંડ એકઠું કર્યું છે તે એને બહુ ગમ્યું છે. એ મને કહે: ‘જો હું તને એક ખાનગી વાત કહું. હા, તારે એ કોઈને કહેવાની નહિ, ભાઈ. ખા, સોગન.’ એણે મને કહ્યું: ‘તને ખબર છે? આપણાં ઠોર ચરવાનું ઘાસનું મેદાન છે ને, ત્યાં એક મકાન એકલું અટ્ટલું બન્યું છે. એને હંમેશાં દિવસે લીલા પડદા પાડેલા હોય છે. કારણ કે, એમાં જે સ્ત્રીઓ રહે છે તે હંમેશાં દિવસે બિંધે છે, ને માત્ર રાત્રે જાગે છે. એ બધી યે સ્ત્રીઓ ખૂબ સુંદર હોય છે. કારણ કે, એમણે હાથેપગે ને મોંએ પક્ષપાહિડર કરેલા હોય છે, ને માથામાં સુંગધીદાર તેલો નાંખેલાં હોય છે. અને, એમાંની એકને તો હું આજણું

હું પણ ખરો. એનું નામ અમન્ટા. એ અમન્ટાને છબિમાંની કુમારી મેરી જ જોઈ લ્યો ને ! માત્ર એને છોકરું નથી. આ સ્ત્રીઓને ત્યાં રાત્રિ દરમિયાન ધણા પુરુષો આવે છે, પણ એ પુરુષોને છોકરાંની ચાહના હોતી નથી. ' મેં ધાર્યું કે, સ્વેચ્છાક ગરખાં મારતો હશે, ને મેં એને એમ કહ્યું પણ. પણ, એ કહે : " મારા સોગન. આ બધું સાચું છે. કારણ, મારી બા એ સ્ત્રીઓનાં કપડાં ધોવા જાય છે. રાત્રે જાગનારી ને દિવસે ગિંધનારી એ સ્ત્રીઓ બહુ રૂપાળી હોય છે, ને એમના ઘેર ચરીસાઓ તો પાર વગરના હોય છે. હું એ એકવાર મારી બાની સાથે એને લૂગડાં ધોવામાં મદદ કરાવવા ગયો હતો. એ વેળાએ મારી બાએ કહ્યું, ' આડુંઅવળું બહુ જોવું નહિ.' પણ, મેં તો બધું એ જોયા જ ક્યું, ' જોયા જ ક્યું.' " હવે મને યાદ આવ્યું કે, મેં ય, હું ફરવા જતો હતો ત્યારે, એ લીલા પડદાવાળું મેદાનમાં એકલુંઅટ્ટલું ગિમેલું ઘર આવેથી જોયું તો હતું સ્તો ! પણ, મને શી ખબર કે, એમાં રાત્રે જાગવાવાળી ને દિવસે ગિંધવાવાળી-વાર્તામાં પરીઓ આવે છે તેવી-સ્ત્રીઓ રહેતી હશે ! એટલે, મેં બાને કહ્યું કે, આજ તું જ મારી જોડે ફરવા ચાલ. બા ખુશ ખુશ થઈ ગઈ, કારણ કે હું રોજ તો એન્ડ્રીઅસ ને જોકબ સાથે ફરવા જતો, એ એને ગમતું નહિ. મારે તો લીલા પડદાવાળું મકાન જોવું હતું. ને, ઘાસના મેદાનમાં એ ઘર એકલુંઅટ્ટલું ગિમેલું અમારી નજરે પડ્યું પણ ખરું. મેં બાને કહ્યું : ' બા, પેલું સરસ ઘર તો જો ! ' પણ, એ તો મોં ખરાબ કરીને કહે : ' એમાં શું ધૂળ જોવું છે ? જોજો એ ખાજૂ જતો. ' મેં કહ્યું : ' એ તો પરીઓની વાતોમાં આવે છે એવો કોઈ નિદ્રાપરીનો મહેલ લાગે છે ને ? ' બા કહે : ' એ તો ગંદું ઘર છે ગંદું. જો એની નજીક જાય તો મારા સોગન.' બા તો મોટી મોટી છે, ને રૂપાળી છે; પણ કોઈ દહાડો ય મારા સવાલનો જવાબ આપતી નથી ! રસોઈયણુ ટૂટિ બિચારી જ્યારે પૂછીએ ત્યારે જવાબ આપે છે. એટલે, હું રસોડામાં

દોડી ગયો, ને ઘાસના મેદાનમાં એકલા ને અટૂલા ઊભેલા પેલા પરી-
ઓના ઘરની વાત એને પૂછી. મને એ પરીઓના ઘરનું કંઈક
સ્વપ્નું પણ આવ્યું હતું, પણ મને સવાર પડતાં એ યાદ રહ્યું નથી.
પેલો દૂધવાળો પેટી પણ રસોડામાં જ હતો ! મારા બાપુજી તો એ
ઘરમાં ગયે તો એનાં હાડકાં ભાંગવાના હતા ને ! અમારી કેટિ હજુ
ય પેટી પર પ્રેમ રાખે છે. પેટીએ મને વગાડવાની સિસોટી આપી,
પણ એણે એ વગાડીને એંડી કરી છે, એટલે હું એ ઘોષ્ટને વગા-
ડીશ. કેટિ હવે બહુ જાડી થતી જાય છે. એ રોતી જાય છે, છતાં
કહેતી જાય છે કે, એ પેટીને ચાહે છે. પેટીની વડુને કમ્બુવાવડ થઈ છે, ને
એ એમાંથી ઊઠે એવી આશા નથી, એટલે કેટિ પેટીને પરણવાનાં
સ્વપ્નનાં સેવે છે. અમે બધાં આનંદમાં હતાં. કેટિએ પેટીને સારી
વાનગી ખાવા આપી. પણ, હું પેલા પરીઓના ઘર વિશે કેટિને પૂછવા
માનતો હતો. પણ, મનમાં થયું, એ રસોડાથી કેટિ તે પરીઓ
વિશે શું જાણતી હશે ? એ તો રાંધી જાણે ! એણે કદી ય મને
પરીઓની વાતો કહી છે ! અને, એને એવી વાતો ક્યાંથી
આવડે ? જાવ, મારે તો એ પરીઓના ઘર વિશે કોઈને ય કશું પૂછવું
નથી ! કેમકે સૌ દિવસે જાગે છે, ને રાત્રે ઊંઘે છે; એટલે, દિવસે
જાગનારી ને રાત્રે જાગનારી સ્ત્રીઓની કોઈને ય શી ગતાગમ ?

...હવે બરાબર ઊનાળો આવી લાગ્યો છે. હવે અમે સરવાળા
ને બાદબાકી, ગુણાકાર ને ભાગાકાર બધું શીખી ગયા છીએ. અને,
અમારા દુસ્ત્રમતો ને અમારા ભવ્ય ભૂતકાળ તેમ જ ઓરિટમાવાસીઓ
ઉપર અમે કેટલી કેટલી જીતો મેળવી, છતાં એ લોકો કેવી રીતે
અમારા સામા થયા છે તે બધા વિશે બાણુંબરું જાણતા થઈ ગયા છીએ.
અમે કવિતાઓ લખી શીખ્યા છીએ, ને મને લાગે છે કે, પિટો-
શીએ ભગવાનની સાહેબટોપી વિશેની કવિતા કરતાં ય સારો સારો
બહુ કવિતાઓ લખી છે, ને એમાંથી થોડી તો હું ય શીખ્યો છું,
ને મને કવિતા ગાવા માટે ઈનામ પણ મળ્યાં છે. ને, હવે ભીંતે

લટકતા અમારા રાગ પ્રત્યે અમારું રાષ્ટ્રગીત પણ ગાવાની અમે તૈયારીમાં છીએ. નિશાળ હમણાં છૂટશે, ને પછી મારી આ અને હું અમારા દુનિયાના સૌથી સુંદર સરોવર ‘લેક બેલેટન’ પર ફરવા જઈશું. એ સરોવર પર ફરવા અધા હંગરીવાસીઓ જાય છે. એ સરોવરને એક છેડે વહ્દી હંગરીવાસીઓ રહે છે, ને બીજે છેડે સનાતની(કૃષ્ણલિંગ) ખ્રિસ્તી હંગરીવાસીઓ રહે છે; ને બીજા અધા એ બેની વચ્ચે વસે છે. પણ, આજે મને એન પડતું નથી. કારણ, લોહા પેલા જડા માણસ જોડે પરણવાની છે, અને હું મોટા થઈ ત્યાં સુધી મારી રાહ જોવાની નથી. હવે તો એ જડા માણસને જે મોંઘા લોહાએ મને અચી લીધી હતી તેનાથી જ એને અચી લેશે. આ મારાથી સહન થતું નથી. વધારે દુઃખ તો પાછું દાદીમાને સાંભળીને થયું. દાદીમા કહે છે, હવે તો બર્ટ્રામમા સાવ ગાંડા થઈ ગયા છે, ને કોલરનાં બટન પણ ખાવા ભેગા કરડી ખાય છે. હવે એમના મગજમાં બહુ પાણી ભરાઈ ગયું છે. એટલે, હું તો રોકાને લઈને બહાર નીકળી પડ્યો. જેકબને સાથે લીધો. ને બધા એન્ડ્રીઅસ કને ગયા, જો એને અમારી સામે ડાન્ચઅમાં ના’વા આવવું હોય તો. એન્ડ્રીઅસ ‘વિલ્લા’ના નામે ઓળખાતા મોટા ઘરમાં રહે છે. એન્ડ્રીઅસ એની આ સાથે બગીચામાં બેઠો હતો. એની ખાના હાથ નાના બાળક જેવા ફૂણા છે, ને મને બહુ ગમે છે. અમે એન્ડ્રીઅસની ખાના હાથ ચૂમ્યા. રોકા ફૂલો સાથે ગેલ કરવા લાગ્યો, ને અમે એન્ડ્રીઅસને અમારી સાથે આવવા પ્રેર્યું. જે કવિ અમારા કવિ પિટોર્શિને પણ બહુ ગમતો હતો તે શેલી નામના કવિની કવિતાની એક ચોપડી એન્ડ્રીઅસ વાંચતો હતો. એન્ડ્રીઅસ આજે જ આ ચોપડી લાગ્યો હતો, ને એને કવિતાઓ વાંચતી બહુ ગમતી. એ કહે, ‘આ શેલી કવિ ઈંગ્લેન્ડનો મોટો કવિ હતો; ને એ બહુ તાની ઉંમરે ગુજરી ગયો. એનું શરીર પણ સળેકડું હતું. કારણ કે કોઈએ એને મજબૂત કરવા ખાતર જડખાની કોકેલી નહિ.’ એટલામાં એન્ડ્રીઅસના બાપુજી બગી-

ચામાં આવી લાગ્યા. એ અમને જોઈને હસ્યા. એ બહુ માયાળુ છે, ને બીજાઓ માટે મકાનો બાંધે છે. ને, બીજાઓ માટે મકાનો બાંધે એટલે પોતાનું તો એ સારું મકાન બાંધે જ ને? અમે બધા ડાન્ચુએ—જ્યાં ગંધાતું પાણી હતું પણ ડૂબાય એવું નહોતું ત્યાં—ગયા. ઊંડા પાણીમાં અમે બધા રોકાની ગરદન પકડીને ઊતર્યા. હું બોલ્યો: ‘ડાન્ચુ તો આજ સાંજે બહુ રમણીય લાગે છે!’ પાણીએ ભૂરો ને લીલો રંગ ધારણ કર્યો હતો; ને જ્યાં ચામડું નહોતું ગંધાતું ત્યાં બાવળનાં અંત ખેરનાં ઝાડની મોટી સુગંધ દિનારેથી આવતી હતી. એડ્રીઅસ કહે, ‘ડાન્ચુ તો કંઈ બહુ સુંદર નથી, ને તમને ખબર છે, ડાન્ચુના કાંઠે જે જે લોકો વસે છે તે બધા બહુ દુખિયારા છે.’ એન્ડ્રીઅસે મુસાફરી બહુ કરી છે. કારણ કે એના બાપુએ એને સાથે લઈ જાય છે. એણે ઊંચા ઊંચા પર્વતો યે જોયા છે. ને એણે અમને ઇટાલીના સુંદર સરોવરોના વાતો પણ કહી છે. એટલે, ‘ડાન્ચુ કંઈ બહુ સુંદર નથી’ એ વિચારે હું ખિન્ન થયો, ને પછી અમે બધા બહાર નીકળી ઘાસ પર સૂકાવા લાગ્યા. એન્ડ્રીઅસ કહેવડો છે. તરત સૂકાવા મારી અડોઅડ આવીને ઊભો રહ્યો. મેં એને છળપ્રે કરી દૂર કાઢ્યો, કેમકે રસોઈયણ કેટિએ મને કહી મૂક્યું છે કે, આપણે છોકરીઓ ઉપર જ પ્રેમ કરવો, ને અડોઅડ તો એમનું જ ઊભી રખાય. જેકબ પણ બહુ ઉદાસ હતો, કારણ કે એના બાપુજીનું હૃદય બહુ કઠોર હતું, ને એટલે જ એમની આંખ નીચે કાળા કાળા કુંડાળાના ડાઘા હતા. હું મને બેવક્ષા નીવડેલી લોકોના વિચાર કરવા લાગ્યો. પછી, અમે બધા પેટ પર સૂઈને ઘાસનાં તરણાં ચાવતા ચાવતા વાતોએ વળગ્યા. મેં કહ્યું: ‘મોટા થઈશું એટલે આપણને પણ આંખો નીચે કાળાં કાળાં કુંડાળાં થશે, ને આપણાં કાળજાં ય કઠોર થશે; ને કદાચ બહીષ્કારમાની પેઠે આપણાં મગજમાં ય પાણી ભરાશે, નહિ? આપણે આવા ને આવા રહીએ તો કેવું સારું!’ એન્ડ્રીઅસ પીઠ પર આડો થયો, ને આકાશમાં તરતાં વાદળો જોવા લાગ્યો. એ કહે, ‘દરેક વસ્તુ

જાય છે, ને પાછી ફરતી નથી. પણ, માત્ર આ વાદળાં જ જાય છે, ને ફરી પાછાં આવે છે.' મને આ વાત બહુ ગમી. જો આ વાત લોકાને મેં કહી હોત તો એ મને મોં પર પ્રેમથી ચૂમત. પણ, જવા દો એ વાત. કારણ, હવે તો લોકા પેલા જડા માણસ જોડે પરણી છે, ને એ કંઈ અમારા જેવો કલ્પનાવાળો થોડો જ છે? અને, જ્યાં પેપીમાસા ને પેમ્પરલ રહે છે, ને અમારા રાજા ક્રાન્સિસ જોસેફ પેપીમાસાનાં ગીતો આનંદપૂર્વક સાંભળે છે તે પ્રદેશમાંથી આ ડાન્યૂઅ નદી વહેતી વહેતી અહીં આવે છે, એ વિચારે હું ચડ્યો. પછી, તો વિચાર્યો થી હું થાક્યો, ને પીઠ પર આજોડતા રોકાની સાથે રમવા લાગ્યો. પછી, મેં આકાશનાં વાદળાં જોઈ રહેતા એન્ડ્રીઅસ સામે જોયું. એ રોજ આમ કરે છે. મેં એન્ડ્રીઅસને પૂછ્યું : 'અલ્યા, તેં ફરી ભગવાનને આકાશમાં ઊડતા જોયા કે નહિ?' મને એમ હતું કે, કદાચ એન્ડ્રીઅસ ખરું કહેતો હોય.

એન્ડ્રીઅસ કહે : 'મારે તો આ પવનની સાથે ઊડવું છે; ને આખી યે દુનિયાથી મારા હૃદયને ભરી દેવું છે.'

વળી કહે, 'એક દિવસે આપણે મરવું પડશે એ વિચારે મને તિરસ્કાર છૂટે છે. એ તો દેવો ઘણાબધા છે, ને એ બધા ય આપણને ધિક્કારે છે, એટલે આપણે મરવું પડે છે.'

શાણો જેકબ કહે : 'આવું આવું આપણે ન બોલવું જોઈએ. દુનિયામાં એક દેવ છે, ને એ દેવ તો જે એમને માળો ભાંડે છે તેમનો જ માત્ર સંહાર કરે છે, બીજાને મારતા નથી. આપણે તો આપણી ટિકિટો એકઠી કરવી, ને એ વડે દુનિયાની ભૂગોળ શીખવી. આપણે એવાતેવા વિચારોની પંચાતમાં શું કરવા પડવું? મારા આપુજી એવાતેવા વિચારો કરવાની ચોકખી ના પાડે છે.'

પણ, એન્ડ્રીઅસ આ બધું સાંભળતો નહોતો, એ તો જુરા આકાશમાં તરતાં વાદળાં જ જોઈ રહ્યો હતો. મેં એને ચૂંટી ખણી; એ જાગ્યો. ને, પછી અમે બધા મૂઝા મૂઝા ધર બણી ચાલવા લાગ્યા.

ક્રાંસ

જીવનનું મૂલ્ય

લેખક : યજ્ઞેન સ્કાઈબ

બેસેફે ઓરડાનું દ્વાર ખોલી અંદર પ્રવેશ કર્યો. ગાડી તૈયાર છે, તેની તે ખપ્પર આપવાં આવ્યો હતો. મારી માતા અને બેનોએ મને હૃદયસરસો ચાંપ્યો. મારી માતા ખોલી, ‘હજુ સમય છે, તારો વિચાર બદલ. અમારી સાથે રહે, આટલે દૂર જવાની શી જરૂર છે ?’

મેં કહ્યું : ‘મા, હું એક ઉચ્ચ કુળનો નાનીસો કહેવાઉં. મારી ઉમ્મર વીસ વર્ષની થઈ ચૂકી છે. માતૃભૂમિ મને સાદા દર્ઢ રહી છે. મારે નામના મેળવવી છે—પછી તે લશ્કરી ખાતામાં કે પછી મુલ્કી ખાતામાં લોકના મોઢે હું મારાં વખાણ સાંભળવા માંગું છું—હું પ્રસિદ્ધિ ચાહું છું.’

‘અને, જ્યારે તું દૂર ચાલ્યો જઈશ, ખર્નાડ, ત્યારે તારી આ ઘરડી માની શી દશા થશે ?’

મેં કહ્યું : ‘તમે તમારા પુત્રની સફળતાઓ સાંભળી આનંદ અને ગર્વથી પ્રકુલિત થાને.’

‘અને, કેઈ યુદ્ધમાં તું માર્યો ગયો તો ?’

‘મરી જાઉં તો એમાં શું ? જીવન તો એક સ્વપ્ન સિવાય બીજું છે પણ શું ? વીસ વર્ષની ઉમ્મરની એક ઉચ્ચ કુળનો યુવક

કેવળ યશનું જ સ્વપ્ન જુએ છે. કંઈ શંકા ન રાખે મા; મને જિની આંચ આવવાની નથી. જેનેને થોડાક વર્ગોમાં જ હું કન'લ કે જનરલ બની પાછો ચાલ્યો આવીશ—રાજદ્વરખારમાં કિંચો હોદ્દો પણ મળશે. '

માતા બોલી, ' એમ, હોદ્દો ક્યારે મળશે ? '

મેં કહ્યું : ' જરા ધીરજ રાખો. વખત આવે અધું જોશે. લોકો મને કેટલું માન આપશે, અને મનોમન કૃષ્ણ પણ કરશે ! બધા મને નમીને આવકાર આપશે ! ત્યારે મારી બેતોતે ઉચ્ચ કુળોમાં હું પરણાવીશ, અને હું હેનરિયેટ સાથે પરણીશ.. અને પછી આપણે બધાં સુખચંનથી આપણી સ્ત્રિનીની* જગીરમાં રહીશું. '

માતા બોલી, ' તો એવું અધું અત્યારે કેમ કરતો નથી, બેટા ! તારા પિતા તારા માટે પૂરતી સંપત્તિ મૂકી ગયા છે. આજુ-બાજુ કોઈને આટલી મોટી જગીર અને આવું મુંઢર મર્ઝાન છે ! તારી પ્રજા કેટલી આશ્ચર્યચકિત છે ! તું ત્યારે ગામની સડક પર નીકળે છે ત્યારે એકે માણસ એવો નથી જે નમીને તને આવકાર ન આપતો હોય. અમને બધાંને છોડીને તું ના જા, બેટા. સર્ગાવહાલાં સાથે જ રહે. કદાચ પાછા ક્યાં પછી તું મને જોઈ પણ ન શકે. મનુષ્યજીવન બહુ ટૂંકું છે. બેટા યશની પાછળ દોડી તારો સમય વ્યર્થ ન બગાડ. નાની નાની ચિંતાઓ, દુઃખ અને પરેશાનીથી જીવનને નકામું ન બનાવ. જીવન ઘણું મીઠું છે, બેટા; અને, સ્ત્રિનીનો સૂર્યપ્રકાશ બહુ ઉજ્જવળ છે. '

આમ કહીને મારી માતા મને ખારી પાસે લઈ ગઈ. તેણે બગીચાનાં વૃક્ષો તરફ આંગળી ચીંધી મને બતાવ્યાં. વૃક્ષોની ડાળો ફળાકૂતથી લચ્ચી પડતી હતી. સમીર ફૂલોની ગંધથી મધુર મધુર મહેકતો હતો.

નોકરચાકર પાસેના ખંડમાં મારી રાહ જોતા ઊભા હતા. તેઓ ગમગીન અને મૌન હતા. તેમની નીરવતા જ જાણે બોલી બેઠી હતી : ‘ શેઠજી, અમને મૂકીને ન જાવ ! ’

મારી બેન હર્ટેસ મને પ્રેમથી બેટી. નાની બેન કેમલી એરડાના એક ખૂણામાં બેઠી બેઠી એક પુસ્તક વાંચતી હતી. તે પણ પાસે આવી પુસ્તક મારા હાથમાં મૂકી બોલી, ‘ મોટાભાઈ, આ વાંચો. ’

પણ, મેં અધાના આગ્રહને અવગણી કહ્યું : ‘ હું હવે વીસ વર્ષનો થયો. હું એક ઉમરાવનો દીકરો છું. યશ અને નામના મેળવવા મારે જવું જ છે. તમે અધાં મને ન રોકો. ’

અને ઝટપટ નીચે બિતરી હું ગાડીમાં બેસી ગયો. એ જ વખતે દ્વાર પાસે એક યુવતી ટોકાઈ. તે મારી પ્રેમિકા હતી—તેની સાથે મારી સગાઈ થઈ હતી. તે રડી નહીં, તેમ જ કશું બોલી નહીં; પણ હું જોઈ શક્યો કે, તે કંપતી હતી, અને તેના ચહેરા પીળો પડી ગયો હતો. પોતાનો સફેદ રૂમાલ હવાની તેણે મને વિદાય આપી; પણ, બીજી જ પળે બેહોશ થઈ તે ટળી પડી. ગાડીમાંથી બિતરી, દોડીને હું તેની પાસે પહોંચી ગયો. મેં તેને ઊંચકી બોળામાં લઈ તેને છાતીએ લગાડી, અને સદાય તેના પ્રેમની ઋણી રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. જ્યારે તે હોશમાં આવી ત્યારે તેને માતાને સોંપી હું પાછો જઈ ગાડીમાં બેઠો, અને પાછળ નજર નાંખ્યા સિવાય ગાડી દોડાવી મૂકી.

પાછી નજર નાંખતાં તે યુવતીનો વિપાદભયો ચહેરો જોઈ મારે કદાચ જવાનો વિચાર પડતો મૂકવો પડત. થોડા સમયમાં જ અમે સુખ્ય સડક ઉપર આવી પહોંચ્યા, અને આગળ વધ્યા.

કેટલાય વખત સુધી હું મારી માતા, બેન અને મારી પ્રેમિકાનો જ વિચાર કરતો રહ્યો. પણ, જેમજેમ ચિરપરિચિત દૃશ્યો

દૂર જવાં લાગ્યાં તેમતેમ તે અંધી ચિન્તાઓ ભૂલી, યશ અને પ્રસિદ્ધિનાં સ્વપ્નેમાં હું વિહરવા લાગ્યો. કેટલી ય કલ્પનાઓ ઘડી નાંખી ! કેટલી ય કીર્તિ મેળવી ! ભાગ્ય અગણિત ધન અને માન વરસાવવા લાગ્યું. મેં અધુન ય મેળવ્યું. હું હાકાર બન્યો, એક પ્રાંતનો મુખો બન્યો. અને, જ્યારે મારી જીવનનાવ કિનારે પહોંચવા આવી ત્યારે હું ફ્રેંચ સામ્રાજ્યનો મુખ્ય મેનાપતિ બન્યો. નોકરના સીધાસાદા ‘સાહેબ’ના સંબોધને, મારા તે સ્વપ્નસ્વપ્નનો ભંગ થયો, અને હું આ ક્ષુબ્ધ દુનિયામાં પાછો ફર્યો.

પછી, બીજા દિવસે ય ગાડીમાં બેગી હું મારા સ્વપ્નેમાં ફર્યા ગયો. કેટલા ય દિવસો આ રીતે સફર કરતો રહ્યો.

છવટે હું સેઢાંમાં આવી પહોંચ્યો. હું સિ...ના હાકારને મળવાની ઇચ્છાથી અહીં આવ્યો હતો. તેઓ મારા પિતાના મિત્ર હતા. મહિના પછી તેમની સાથે પાટનગરમાં જવાની હું આશા મેવતો હતો, અને ત્યાં રાજદરબારમાં તે મારો પરિચય કરાવી આપશે કે સેનામાં મને એકઠા નાની નોકરી પણ અપાવી દેશે.

સંધ્યાસમયે હું સેઢાં પહોંચ્યો. હાકાર શહેરથી થોડેક દૂર પોતાના બચનમાં રહેતા હતા, તેથી તે વખતે તેમની પાસે જઈ શકાય તેમ નહોતું. બીજા દિવસે તેમને મળવાને! નિશ્ચય કરી હું શહેરની એક સર્વશ્રેષ્ઠ હોટેલમાં જઈ ગિતર્યો.

ભોજન વગેરે પતાવી મેં હાકારના અંગલાતો માર્ગ પૂછ્યો. મારી નજીક જ એક યુવાન સૈનિક બેઠો હતો. તેણે કહ્યું, ‘હાકારનો અંગસો તો તમને કોઈ પણ દેખાડશે. અધા તે અંગલાતે ઓળખે છે. તે અંગલામાં જ અમારા પ્રસિદ્ધ વીર, વડા સેનાપતિ ફ્રેંચર મૃત્યુ પામ્યા હતા.’

બે મૈનિકો ભેગા થાય ત્યારે યુદ્ધની જ વાતો થાય. અમે પણ ‘સેનાપતિ ફ્રેંચરની વાતો કરવા લાગ્યા. યુદ્ધપ્રસંગે

તેમની અપૂર્વ બહાદુરી, તેમની વિનયશીલતા વગેરે ઉપર વાતો થવા લાગી. રાજા ચોદમા લઈએ તેમને સર્વોચ્ચ પદ આપવા વિચાર્યું ત્યારે તેમણે તેનો અસ્વીકાર કર્યો હતો. તેમનું નસીબ અજ્ઞાન હતું. તે એક સાધારણ સૈનિક હતા. ખૂબ ગરીબ કુટુંબના હતા, તેમના પિતા એક છાપખાનામાં નોકરી કરતા હતા, પણ કાર્યકુશળતાથી તેઓ ક્રાંસના સેનાપતિના પદ સુધી પહોંચ્યા હતા. તેમના જેટલી સફળતા કોઈને ય નહોતી મળી, અને તેથી મૂર્ખાઓ કહેતા કે, તેમની ઉન્નતિ એક અલૌકિક શક્તિની મદદથી થઈ હતી. તેમના વિષે કેટલીય દંતકથાઓ ચાલતી હતી. એમ કહેવાતું કે. નાનપણથી જ તેઓ જાદુમંતર શીખતા હતા, અને સેતાન સાથે તેમણે મૈત્રી બાંધી હતી. અમારી હોટેલનાં માલિક એક મૂર્ખ ગામડિયો હતો. તેણે કહ્યું કે, હાકોરના મકાનમાં જ્યાં સેનાપતિ મૃત્યુ પામ્યા હતા ત્યાં એક કાળા રંગનો મનુષ્ય દેખાતો હતો. તેને કોઈ ઓળખતું નહોતું. હાકોરના નોકરોએ તેને મુખ્ય સેનાપતિના ખંડમાં દાખલ થઈ તેમનો આત્મા લઈ અદ્રશ્ય થઈ જતો જોયો હતો. અત્યારે ય પણ સેનાપતિની મૃત્યુતિથિના દિવસે ભવનમાં તે કાળા રંગનો મનુષ્ય દેખાય છે. તે હાથમાં સળગતી મશાલ લઈ ફરે છે. તે મશાલ જ વડા સેનાપતિનો આત્મા છે. સેનાપતિનો કિસ્સો અમને સારો લાગ્યો. એક શીશો કિંમતી શરાબ મંગાવ્યો, તે અમે લોકોએ ક્રમેયરના તે શ્યામરંગી મિત્રને ધરાવીને પીધા. તેમની યાદમાં યુદ્ધમાં વિજય અને ઉચ્ચ પદ મેળવી અપાયવા તેની મદદની અમે પ્રાર્થના પણ કરી.

બીજા દિવસે સવારમાં હું હાકોરને મળવા બિપડ્યો. ત્યાં પહોંચી જોયું તો એમનો બંગલો ‘ગોથિક’ કલાના પ્રકારનું એક વિશાળ ભવન હતું, પણ કંઈ ખાસ વિશેષતા નહોતી. બીજી કોઈ વખત હું તેને આટલા ધ્યાનથી ન નિહાળત, પણ ગઈ રાત્રિએ આ ભવન માટે સાંભળેલી દંતકથાથી હું કુતૂહલથી તે કિલ્લો જોવા જાગ્યો.

એક વૃદ્ધ નોકરે દાર ખોલ્યું. મેં કહ્યું, 'હું ઠાકારને મળવા આવ્યો છું.'

નોકરે કહ્યું કે, તેના માલિક અત્યારે મળી શકશે કે નહીં તે એ કહી શકતો નથી. મેં તેને મારું છાપેલું પરિચયકાર્ડ આપ્યું, અને મને ઠાકાર પાસે લઈ જવા કહ્યું. નોકર ડોસા મને એક વિશાળ, અર્ધ અંધકારમય ઓરડામાં બેસાડી ચાલ્યો ગયો. ઓરડો જૂનાં તૈલચિત્રો અને શિકારના ચિત્રોથી અલંકૃત હતો. હું બહુ વાર સુધી બેસી રહ્યો, પણ નોકરના કંઈ પત્તો જ ન દેખાયો. ચારે તરફની નિર્જીવ શાન્તિ મને અકળાવવા લાગી. મને મહરામણ થવા લાગી. જ્યારે બેઠાં બેઠાં મેં ઓરડાનાં તમામ ચિત્રો જોઈ નાંખ્યાં, છતની કડિયો બેત્રણ વાર ગણી કાઢી ત્યારે દાર પાસેથી એક અવાજ સંભળાયો.

જેયું તો દરવાજો પવનથી ખૂલી ગયો હતો. તેની બીજી બાજુનો ખંડ શણગારેલો હતો. તેમાં બે આરીઓ હતી અને કાચ જડેલો એક દરવાજો હતો. તે દારની બહાર એક વિશાળ ફૂલવાડી હતી. ઓરડામાં પ્રવેશી સહેજ આગળ જતાં એક દ્રવ્ય જોઈ હું રોકાઈ ગયો. મારા તરફ પીટ કરીને એક સજ્જન આરામ-ખુરશીમાં લાંબા થઈ પડ્યા હતા. તે ઊઠીને ઊભા થયા, અને મારા તરફ જોયા વગર જ દાર તરફ બાગ્યા. તેમની આંખોમાંથી આંસુનો અસ્પષ્ટિત પ્રવાહ વહેતો હતો; તેમનો ચહેરો ઘેરી નિરાશાથી વિવર્ણ થઈ ગયો હતો. થોડીક ક્ષણો તો તેઓ દાર સામે હાથથી મોં ઢાંકી ઊભા રહ્યા. પછી, ખૂબ લાંબા લાંબા ડગલાં ભરી તે ખંડમાં એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ફરવા લાગ્યા. મને જોઈ એકાએક તેઓ ચમકીને અટકી ગયા. તેમનું સમસ્ત શરીર કંપવા લાગ્યું. હું પણ કલ્પાકારવ્યા વગર ઓરડામાં ચાલ્યા આવ્યાથી મહારાઈ બયો હતો. પાછા ચાલ્યા જવાના વિચારે મેં તેમની ક્ષમા માંગી.

ત્યારે તેમણે મારી નજીક આવી, મારો હાથ પકડી મારે સ્વરે પૂછ્યું, ‘ તમે કોણ છો ? કેમ આવ્યા હતા ? ’

હું બહુ બી ગયો હતો, છતાં પણ મેં મારો પરિચય આપી કહ્યું : ‘ હું હમણાં જ પ્રિટેનીચી અહીં આવ્યો છું. ’

‘ હા, હા, મને ખબર છે, ’ કહીને મને તેઓ ભેટયા, અને મને સોફા પર પોતાની નજીક બેસાડી, મારા પિતા, મારા પરિવાર બગેરેના સમાચાર તેઓ પૂછવા લાગ્યા. તેઓ બધાને સારી રીતે ઓળખે છે, તે જોઈ મને લાગ્યું કે કદાચ તેઓ જ આ ભવનના માલિક હશે.

મેં પૂછ્યું, ‘ શું આપ જ શ્રીયુત.....છો ? ’

તેમણે મારા તરફ આશ્ચર્યભરી નજરે જોઈ કહ્યું, ‘ એક વખતે હતો, પણ આજે તો હું કોઈ નથી. ’ મને બહુ ચકિત થતો જોઈ તે બોલ્યા, ‘ બાઈ, તમે મને કશું ન પૂછશો. ’

મેં સન્નિજત ભાવે કહ્યું, ‘ અનિચ્છાએ હું આપનું દુઃખ અને હેરાનગતિ જોઈ શક્યો છું. મારી મિત્રતા કે સેવા આપના કષ્ટને ઓછું નહીં કરી શકે ? ’

તેમણે કહ્યું : ‘ હા, તમારી વાત સાચી છે, છતાં તમે મારી પરિસ્થિતિમાં કંઈ પરિવર્તન નહીં કરી શકો. પણ, હું મારો અંતિમ સંકલ્પ અને ઇચ્છા તમને કહી શકીશ. આ સિવાય હું તમારા પાસે બીજા કશાની આશા નથી રાખતો. ’

તેઓ ઊઠીને દાર બંધ કરી આવ્યા. હું કંપિત દેહે તેમની વાતોની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો. તેમના ચહેરા ઉપર એક એવો ભાવ હતો, જે પહેલાં મેં કોઈના મોં ઉપર જોયો નહોતો. તેમના લક્ષાટ ઉપર જાણે દુર્ભાગ્યનું ચિહ્ન અંકિત હતું. તેમનો ચહેરો બિલકુલ પીળો હતો, આંખો ઉજ્જવલ અને તીક્ષ્ણ હતી. હોડોની વચમાં રાક્ષસી સ્મિત ફરકતું હતું.

તેમણે કહેવાનું શરૂ કર્યું : ‘હું તમને જે કહીશ તેના ઉપર તમારો વિશ્વાસ નહીં જોડો. તમે માનશો નહિ. હું પોતે પણ તે માની શકતો નથી. મારી જાતને સમજાવવા પ્રયત્ન કરું છું કે, આવું બને જ નહીં. પણ, માન્યા વગર કોઈ ફટકો જ નથી. આપણી ચારે તરફ એવી ફટલી ય ચીજો છે, જે સમજવાનું સામર્થ્ય આપણામાં નથી. છતાં, આપણે નાફૂટકે તે માનવી પડે છ.’

એક વખત પોતાના માથે હાથ ફેરવી ફરી તેમણે કહેવાનું શરૂ કર્યું : ‘હું આ ક્ષિપ્રમાં જ જન્મ્યો હતો. મારાથી બે મોટા ભાઈઓ હતા, અને કુટુંબનાં ધન, સંપત્તિ, માન, મરતબો ભોગવવાને તેઓ જ ભાગ્યશાળી હતા. તેમની ખુશામત કરવા સિવાય મને બીજું કશું ય મળે તેમ નહોતું. પણ, મારું ચિત્ત સદા યશ, પ્રસિદ્ધિ અને ધનની ચિન્તાથી ચિન્તિત રહેતું હતું. આશા અને આકાંક્ષાથી મારું હૃદય કંપ્યા કરતું હતું. એ અપમાનિત જીવન મને ખરાબ લાગતું હતું. હું રાત્રિદિવસ એ જ વિચારતો કે, યશ અને પ્રસિદ્ધિ મને જે રીતે મળે તેના માટે મને તે કરવા હું તૈયાર હતો, અને તેની ચિન્તામાં મેં મારું સુખ, ચંદન વગેરે ગૂમાવ્યું હતું. મારે મન વર્તમાનની કોઈ કિંમત નહોતી, અને ભવિષ્યની ચિંતામાં હું દિવસ વિતાવતો હતો. પણ, ભવિષ્ય અંધકારભર્યું ઘેરું લાગતું હતું, કેમકે મને ત્રીસ વર્ષ થઈ ગયાં હતાં, અને ત્યાં સુધી હું કશું ય કરી શક્યો નહોતો. આ વખતે જ આપણા પાટનગરમાં ફેટલા ય પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકારોનો ઉદય થયો. તેમની પ્રસિદ્ધિ અમારા ગામમાં પણ ફેલાવા લાગી. હું વિચારવા લાગ્યો કે, જો હું સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાં નામાંકિત થાઉં તો મારું જીવન અહીં સુખી થાય. મારા દુઃખોનો સાથી હતો એક યોગો નામનો હાથથી નોકર. મારા જન્મ પહેલાંથી જ તે મારા ઘરમાં નોકરી કરતો હતો. અમારી આજુબાજુમાં તેનાથી કોઈ વધુ વૃદ્ધ નહોતું. ગામના લોકો કહેતા હતા કે, તે સેનાપતિ ક્યોયરને ઓળખતો હતો, અને તેમના મૃત્યુ વખતે તે હાજર હતો.

કેટલાક લોકો તેને શયતાનનો સામ્રાત ગણતા હતા.

સેનાપતિ ક્યેયરનું નામ સાંભળી હું ચમકા ગયા. તેમણે અટકીને મારી અસ્વસ્થતાનું કારણ પૂછ્યું.

‘ના, હું અસ્વસ્થ નથી,’ કહી મેં તેમની વાત ટાળી દીધી. પણ, મનોમન હું સમજી ગયો કે, આ હાશી નોકરની વાત જ પેલા વૃદ્ધ હોટેલમાલિકે કહી હતી.

કિશ્નાના માલિકે ફરી પાછા વાત આગળ ચલાવી, ‘‘નેને મેં મારા જીવનની નિષ્ફળતા કહી સંભળાવી. હું ખૂબ રોયો. મેં કહ્યું, ‘ને મને કેઈ પ્રથમ કોટિના લેખક તરીકેનું માન અપાવે તો હું મારા જીવનનાં દસ વર્ષ આપી દેવા તૈયાર છું.’

‘‘યોગેએ કહ્યું, ‘દસ વર્ષ કંઈ આછાં નથી. તમે થોડી કિંમતની વસ્તુનું વધુ મૂલ્ય આપી રહ્યા છો. ખર, હું તમારા પ્રસ્તાવ કબૂલ રાખું છું. તમે તમારી પ્રતિજ્ઞા યાદ રાખજો; અને, હું મારી વાત યાદ રાખીશ.’

‘‘તેને આ રીતે વાત કરતો જોઈ હું વિસ્મય પામ્યો. પહેલાં લાગ્યું કે, વૃદ્ધત્વના કારણે તેની બુદ્ધિ કંઈન થઈ ગઈ છે. તેની વાત પર ધ્યાન ન આપી હસીને હું ચાલ્યો ગયો. થોડા દિવસો પછી હું રાજધાનીના પ્રવાસે ગયો. ત્યાં પ્રખ્યાત સાહિત્યકારોને મળવાની તક મળી. તેમના ઉદ્ઘાટનભર્યા મને ઉત્સાહ અને પ્રેરણા મળી. પછી, મેં કેટલાંય પુસ્તકો પ્રકાશિત કર્યાં, અને તે બધાને બહુ સારો આવકાર મળ્યો. બધા અખબારોમાં મારી પ્રશંસા થવા લાગી. સેંકડો લોકો મને મળવા આવવા લાગ્યા. જે તખલ્લુસથી હું લખતો હતો તે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું. તમે પણ મારાં પુસ્તકો અને લેખો વાંચી આકર્ષાયા હશે.’’

મેં બહુ ચકિત થઈ પૂછ્યું, ‘ત્યારે શું તમે આ કિશ્નાના માલિક નથી?’

તેમણે જાંબાર ભાવે કહ્યું: “ ના. ”

હું વિચારવા લાગ્યો કે શું આ કોઈ પ્રખ્યાત લેખક છે—વોલ્ટર કે માર્સોન-ટેલર ? ’

અપરિચિત સદગૃહસ્થે એક દીર્ઘ શ્વાસ લઈ ધૂણા—અચક રિમત સાથે કહ્યું, ‘ પણ સાહિત્યિકપ્રસિદ્ધિ મારા ચિત્તને તૃપ્ત ન કરી શકા. હું તેનાથી ય વધુ ઉચ્ચ યશ ઇચ્છવા લાગ્યો. યોગો મારી સાથે જ પેરિસ આવ્યો હતો. તે હંમેશાં મારા પર કડક દેખરેખ રાખતો હતો. મેં તેને એક દિવસ કહ્યું, ‘ ખરેખર આ નામના નથી. યુદ્ધથી જ નામના મળે છે તે અગ્નેડ છે. લેખક કે કવિ થવાથી શો ફાયદો ? સેનાપતિ થવાથી જ કંઈક થઈ શકાય. એક પ્રસિદ્ધ સેનાપતિ બનવા હું મારા જીવનનાં બીજાં દસ વર્ષો આપતા તૈયાર છું. ’

“ યોગોએ કહ્યું, ‘ સારી વાત છે, હું તૈયાર છું. પણ, યાદ રાખજો. ’ ”

મારા ચહેરા પર કદાચ ઘેરા અવિશ્વાસ અને વિસ્મયના ભાવ પ્રગટ થયા. કેમકે તેમણે અચકાઈને કહ્યું “ જીવાન, મેં તમને પહેલાં જ કહ્યું હતું કે, મારી વાત તમે નહીં માનો. મને પણ તે એક દુઃખદ સ્વપ્ન જેવું લાગે છે, પણ મેં જે સફળતા અને યશ મેળવ્યાં હતાં તે સ્વપ્ન નહોતું. મેં યુદ્ધમાં હજારો સૈનિકોનું નેતૃત્વ ભોગવ્યું છે. કેટલી ય શત્રુસેનાઓના પરાજય કરી તેમના ખજા ધૂળ ચાટતા કર્યા છે. ફ્રાંસ આખાએ મારી વિજયકથાઓ સાંભળી છે. ”

તેઓ ઓરડામાં એક બાજુથી બીજી બાજુ ટહેલતાં ટહેલતાં તેમની વાત કહેતા જતા હતા. ભય અને વિસ્મયથી હું ખૂબ ગભ-

રાઈ ગયો હતો. હું વિચારવા લાગ્યો કે, આ ટાણુ છે ? શું તેઓ કોલિની છે કે રીશેલ્યુ ? (ક્રાંતિના સુપ્રસિદ્ધ સેનાપતિઓ)

તેઓ મારી પાસે આવી બોલ્યા, “યોગોએ પોતાનું વચન પાળ્યું. કેટલાક દિવસો આ પ્રસિદ્ધિ પણ મને પોલી લાગવા માંડી. હું કોઈ સ્થૂલ વસ્તુ માટે ઉત્સુક થયો. જીવનનાં પાંચ છ વર્ષના બદલામાં મેં અતુલ ધનસંપત્તિ માટે પ્રાર્થના કરી. યોગો તે માટે રાજી થયો. જુવાન, તમે આશ્ચર્ય પામશો; પણ એક વખત હું એક બહુ મોટો શ્રીમંત હતો. મારા પાસે શું નહોતું ? રાજપ્રસાદ જેવું ભવન હતું. ખૂબ મોટી જમીનદારી હતી. બધું હતું. આજ પણ આ બધું મારું જ છે. જો તમને મારી વાત માટે કે યોગોના અસ્તિત્વ માટે શંકા હોય તો થોડો સમય થાભો. યોગો હમણાં જ આવશે, અને તમે તે બધું નજરોનજર જોશો. જો તમારી કલ્પનામાં ય નહીં હોય; પણ, મારા હુબાંગ્યે બધું સત્ય બની ગયું છે.”

તેમણે જઈને ઘડિયાળ જોઈ, અને તેમના મોં પર ભયનાં ચિહ્ન સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યાં. પછી તે કહેવા લાગ્યા, “આજ સવારે જ્યારે હું જાગ્યો ત્યારે મને લાગ્યું કે, હું બહુ અશક્ત થઈ ગયો છું. બીડીને બેસવાની શક્તિ પણ મારામાં રહી નથી. ઘંટડી વગાડતાં યોગો આવ્યો. મેં પૂછ્યું, ‘મને આમ કેમ લાગે છે ?’

“તેણે કહ્યું, ‘એ તો સ્વાભાવિક છે. તમારો સમય હવે પૂરો થવા આવ્યો છે.’

“મેં પૂછ્યું, ‘એટલે તારા કહેવાનો શો અર્થ છે ?’

“‘એનો અર્થ નથી સમજતા ? પરમાત્માએ તમને સાઠ વર્ષનું આયુષ્ય આપ્યું હતું. આપની ત્રીસ વર્ષની ઉંમરથી તમે મારી સાથે જોડાયા હતા.’

“મેં બહુ ગભરાઈને પૂછ્યું, ‘શું તું સાચી વાત કહે છે ?’

‘હા, માલિક. આપે ધન, માન અને પ્રસિદ્ધિ સાથે પાંચ વર્ષ વિતાવ્યાં છે તેનું મૂલ્ય આપે આપનાં પચીસ વર્ષના આયુષ્યથી

ચૂકવ્યું છે. આપના આયુષ્યને મેં ખરીદ્યું છે. તે પચીસ વર્ષ કપાઈ ને મારા જીવનમાં ઉમેરાઈ જશે.’

“ મેં કહ્યું, ‘ એમ ! તારી મદદનું આ જ મૂલ્ય છે ? ’ ”

“ યોગોએ જવાબ આપ્યો, ‘ હા, તમને જ નહીં, પણ ખીજા ઘણા લોકોને, ચિર કાળથી હું આ મૂલ્ય પર મદદ કરતો આવ્યો છું. ક્રમેયરનું નામ સાંભળ્યું છે ? તેઓ પણ મારા જ આશ્રિત હતા.’ ”

“ મેં ચીસ પાડી કહ્યું, ‘ ચૂપ ! ચૂપ ! એમ કદી ન બને.’ ”

“ યોગો બોલ્યો, ‘ તમે ચાહે તે સમજો. પણ હવે તમે તૈયાર થઈ જાવ. તમારું આયુષ્ય હવે અર્ધો કલાક જ બાકી રહ્યું છે. ’ ”

“ ‘ શું મારી મશ્કરી કરે છે ? ’ ”

“ ‘ ના, તમે તમારા હાથે જ હિસાબ કરી લો ને. તમારી ઉંમર અત્યારે પાંત્રીસ વર્ષની છે, એને તમે મને પચ્ચીસ વર્ષ વેચી દીધાં છે. બધાં મળીને સાઠ વર્ષ થયાં. આ પ્રસ્તાવ તમે જ રજૂ કર્યો હતો. તમે ઇચ્છ્યું તે તમને મળી ગયું. હવે જે મારું છે તે હું લઈશ.’ એમ કહીને તે જવા લાગ્યો. મને લાગ્યું કે મારી શક્તિઓ ક્ષીણ થઈ રહી છે; થોડા વખતમાં જ મારું જીવન સમાપ્ત થઈ જશે.’ ”

“ હું ક્ષીણ અવાજે બોલી ઊઠ્યો. ‘ યોગો, યોગો, મને થોડા વધુ કલાક જીવવા દે ! ’ ”

“ તેણે કહ્યું, ‘ ના, ના, તમને સમય આપું તો તેટલું મારું આયુષ્ય ઘટે. જીવનનું મૂલ્ય શું છે, તે તમારા કરતાં હું વધુ સમજું છું. બે કલાકના આયુષ્યના બદલામાં કંઈ સંપત્તિ છે ? ’ ”

“ વાત કરવાની શક્તિ પણ જાણે મારામાં રહી નહોતી. આંખોની દૃષ્ટિ પણ ક્ષીણ થતી જતી હતી. નસોમાં રક્તપ્રવાહ પણ જાણે અટકી ગયો હતો. ”

“ખૂબ મૂંઝેલીએ મેં કહ્યું, ‘મારું, તું તારી કિંમત પાછી લઈ લે. તેના લીધે જ મારો નાશ થયો. મને ચાર કલાક જીવવા દે. તેના બદલામાં હું મારી તમામ ધનસંપત્તિ તને આપી દઉં છું.’”

“યોગો બોલ્યો, ‘સારી વાત છે. તમે મારા સાથે સદા ય સારી રીતે વર્ત્યા છો, તેના બદલામાં મારેય કંઈકેય કરવું જોઈએ. હું રાજ છું.’”

“મારા દેહમાં શક્તિ પાછી આવતી મેં અનુભવી, મેં કહ્યું, ‘યોગો ! ચાર કલાક બહુ ઓછો સમય છે. ખીજા ચાર કલાક મને આપ, હું મારી સાહિત્યિકપ્રસિદ્ધિ અને યશ તેના બદલામાં આપું છું.’”

“તેણે અવગાના સ્વરે કહ્યું, ‘તેના બદલામાં ચાર કલાકનું આયુષ્ય ? બહુ વધારે માંગો છો ! ખેર, હું રાજ છું. તમારો અન્તિમ આગ્રહ પાછો વાળી શકતો નથી.’”

“મેં તેને ઘૂંટણીએ પડી કહ્યું, ‘ના યોગો. આ મારો અન્તિમ આગ્રહ નથી; ખીજો પણ છે. મને સાંજ સુધીનો સમય આપ. આજનો આખો દિવસ મને આપ, તેના બદલામાં હું મારી યુદ્ધકાર્તિ, પ્રસિદ્ધિ વગેરે આપું છું. તેની સ્મૃતિ પણ મનુષ્યથી વિસરાઈ જાય તેની મને પરવા નથી. યોગો, મારું આટલું માનો જા. હું હવે ખીજું કશુંય નહીં માગું.’”

“યોગોએ કહ્યું, ‘તમે મારી પાસે અન્યાયા જાદ કરી રહ્યા છો. ખેર, હું આજનો દિવસ આપું છું. સૂર્યાસ્તસમયે હું આવીશ.’”

“આમ કહી તે ચાલ્યો ગયો. યુવક ! આજનો દિવસ જ મારો અન્તિમ દિવસ છે.”

તે ફૂલવાડીના દ્વાર પાસે જઈ બેઠા રહ્યા, પછી ત્રીસ પાડી બોલ્યા, ‘હાય ! આ સુંદર આકાશ, આ તૃણાચ્છાદિત હરિયાળું

મેદાન, આ કુવારો વગેરે હવે હું વધુ સમય નીરખી નહીં શકું. વસન્તનો સુગન્ધિત સમીર સૂંઘી નહીં શકું. હું કેટલો નિર્બોધ છું. પરમાત્માએ આ બધું મને આપ્યું હતું, પણ તેના મૂલ્ય માટે હું બિલકુલ અંધ જ હતો. હવે હું સમજી શક્યો છું, પણ હવે તે સમજવાથી શો લાભ? હું હજુ પચીસ વર્ષ તેનો ઉપભોગ કરી શકત, પણ મારું જીવન-સમાપ્ત થઈ ગયું છે. મેં શા માટે મારું અમૂલ્ય જીવન ખરબચડા કરી નાંખ્યું! મિથ્યા પ્રસિદ્ધિ અને યશ માટે જ. તે બધું મારા જીવનના એક ટુકડા માટે હું શું નથી આપી શકતો? પણ, મારી પાસે હવે આપવા કશું ય નથી. દુનિયામાં મારા માટે હવે કોઈ આશા નથી રહી.’

સૂર્યનું એક કિરણ આવી તેમના પીળા મોં ઉપર પડ્યું. તે બોલી ઊઠ્યા, ‘જુઓ, જુઓ, કેટલું સુંદર છે! હાથ, મારે આ બધું ય છોડીને જવું પડશે. છતાં, આજે હજુ હું જીવું છું. આજનો આજનો દિવસ હું જીવતો રહીશ. આજનો દિવસ કેટલો સુંદર છે! કેટલો ઉજ્જવળ છે! આ જ મારો અન્તિમ દિવસ છે, બીજો નહીં.’

તેઓ તરત જ દાદરેથી નીચે યાગમાં ગિતરી પડ્યા, અને દોડવા લાગ્યા. અને, થોડી ક્ષણોમાં જ નજરથી દૂર ચાલ્યા ગયા. તેમને પાછા કોઈ આવવાની ઇચ્છા મન થઈ. પણ તેટલી શક્તિ મારામાં નહોતી રહી. હું વિરમય અને ગભરાટથી એ મોક્ષ ઉપર જ એસી રહ્યો.

થોડા વખત પછી તબો થઈ હું ખંડમાં આંટા મારવા લાગ્યો. હું મારી જાતને સમજાવવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો કે, હું સ્વપ્ન જાગૃત છું. એ જ વખતે બીજું દારૂ ખસ્યું, અને તોડરે આવી બપોર આપી, ‘મારા માલિક-ડાકાર સાહેબ-પધારે છે.’

એક ગંભીર ચહેરાવાળા વૃદ્ધ એરડામાં પ્રવેશ કર્યો. તેમણે મારો સાથે હાથ મેળવ્યો, અને મને આટલો સમય રાહ જોવડાવવા બદલ ક્ષમા માંગવા લાગ્યા.

તેમણે કહ્યું, ‘હું કિલ્લામાં નહોતો. હું મારા જિમાર નાના-બાઈ સી....ના કાઉન્ટને શોધવા બહાર ગયો હતો.’

મેં પૂછ્યું, ‘શું તે બહુ માંદો છે?’

હાકોરે કહ્યું, ‘ના ઈશ્વરકૃપાથી તેને કોઈ શારીરિક રોગ તો નથી, પણ જુવાનીમાં યશ અને પ્રસિદ્ધિનાં સ્વપ્નોથી તે માનસિક રીતે બહુ ઉત્તેજિત રહેતો હતો. હમણાં જ્યારે તે માંદો પડ્યો ત્યારથી તેનું મગજ ખરાબ થઈ ગયું છે. તેને એમ ફસી ગયું છે કે, તે કેવળ આજનો દિવસ જ જીવિત રહેશે. આ ગાંડપણ સિવાય બીજું કશું ય નથી.’

હવે મને બધી વાત સમજાઈ ગઈ. હાકોર બોલ્યા: ‘સારું. હવે તમારા માટે શું કરવું તે વિચારવાનું છે. અને, સાથેસાથ પ્રયત્ન પણ કરવાનો છે. આ મહિનાની આખરે જ રાજધાનીમાં જઈ રાજસભામાં તમારી પિછાન કરાવી આપવી પડશે.’

મેં મારો ચહેરો લાલ કરી કહ્યું, ‘આપના અનુગ્રહ માટે ધન્યવાદ! પણ, હું રાજસભામાં જવા નથી માગતો.’

હાકોર બોલ્યા, ‘શું રાજસભામાં જવા નથી માંગતા? શું તમે નથી જાણતા કે, રાજસભામાં ગયા વગર તમે આગળ નહીં આવી શકો?’

મેં કહ્યું, ‘જી હા, તે બધું સમજીને જ કહું છું.’

‘પણ, શું તમે નથી જાણતા કે મારી મદદથી તમે બહુ જલદી આગળ આવી શકશો? દસ વર્ષમાં જ તમે પ્રસિદ્ધ થઈ જશો.’

હું બોલી બેઠ્યો, ‘દસ વર્ષ?’

હાકોર ચકિત થઈ બોલ્યા, ‘હા, જી! યશ, માન, મરતબો આ બધા માટે દસ વર્ષ શું વધુ છે? ચાલો, ચાલો, મારી સાથે રાજભવનમાં ચાલો.’

મેં કહ્યું, ‘ના સાહેબ, મેં મારા ગામ પાછા જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. હું મારા અને મારા કુટુંબ તરફથી આપનો હાર્દિક આભાર માનું છું.’

હાકોરે કહ્યું, ‘કેટલી મૂખાંમી કરો છો તમે ! કેટલી બેવકૂફી !’

મેં યોગો અને તેના માલિકની વાતનું સ્મરણ કરી મનોમન કહ્યું : ‘બેવકૂફી નહીં, ડહાપણ છે !’

બીજા જ દિવસે હું મારા ગામ પાછો ફર્યો. મારું ઘર, પરિવાર અને સ્વજનોને જોઈ મને કેટલો આનંદ થયો તે અવર્ણનીય છે. એક અઠવાડિયા પછી મેં હેનરિયેટ સાથે લગ્ન કરી લીધાં.

વીડી

લેખક : આર્થર કોનન ડોલ્હલ

મિ. જોન વેનસિટાર્ટ સ્મિથ (એફ. આર. એસ.) એમની ધગશ અને તેજસ્વી બુદ્ધિને લીધે એક ઉચ્ચ શ્રેણીના વૈજ્ઞાનિક અને શક્યા હોત; પરંતુ, તેમની ઇચ્છા જુદા જુદા વિષયોમાં નામના મેળવવાની હતી. તેથી એ કોઈ ખાસ વિષયમાં સ્થિર થઈને કામ કરી શકતા નહોતા. કેટલાક દિવસો તેમણે પ્રાણીશાસ્ત્ર અને વનસ્પતિવિજ્ઞાનનાં અધ્યયનમાં ગાળ્યા. એ દિવસોમાં જ તેમને નામના પ્રાપ્ત થવા લાગી. પરંતુ, તેમણે તે છોડી એકાએક રસાયણશાસ્ત્રમાં પોતાનું ધ્યાન પરોવ્યું, અને એ વિષયનો એટલો સુંદર એમણે અભ્યાસ કર્યો કે, એમને રોયલ સોસાયટીનું સભ્યપદ મળ્યું. થોડા દિવસો તે વિષયમાં કામ કર્યા પછી તેમના વિચાર બદલાયા, અને તેમણે મિસરના પ્રાચીન લેખો અને દસ્તાવેજોમાં પોતાનું ધ્યાન પરોવ્યું. ત્યાંના ‘એલેક્ઝાન્ડ્રીય’-માંથી મળેલા સાંકેતિક ચિત્રોના સંશોધનમાં તેમણે પોતાનો સમય આપવા માંડ્યો, અને તેમને તે વિષય એટલો રોચક લાગ્યો કે, મિસરની સભ્યતાના અવશેષો અને સંકેતપત્રો ભેગા કરવાનું કામ એમણે આરંભ્યું, અને તેના માટે ખૂબ જહેમત ઉઠાવવા લાગ્યા. આ કાર્ય સફળ બનાવવા એમણે કેટલીય વાર પેરિસના ‘લુવ્રે મ્યુઝિયમ’માં જવું પડતું. ત્યાં પ્રાચીન મિસરની બધી ઉપલબ્ધ વસ્તુઓનો એક બહુ સારો સંગ્રહ હતો. ત્યાં જ ગયા વર્ષે ઓક્ટોબરમાં એક વિચિત્ર ઘટના બની એમાં એ ફસાઈ ગયા.

તે દિવસે હવામાન ખરાબ હતું. ચારે બાજુ ધુમ્મસ છવાયેલું હતું, તેથી સ્મિથ મહાશય પેરિસ મોડા પહોંચ્યા. ત્યાંથી તે મીધા હોટેલમાં ચાલ્યા ગયા, કારણ કે તેઓ ખુબ થાકી ગયા હતા. તેમણે એ કલાક આરામ કર્યો, પણ તેમને શેંધ ન આવી. તેથી પહેલાં સંબ્રહરથાનમાં જઈ કામ પતાવી સાંજની ગાડીમાં લંડન પાછા જવાનો વિચાર કરી એમણે પોતાનો રેઈનકોટ અને હેટ પહેરી બહાર નીકળી પડ્યા. વરસાદ વરસતો હતો. ત્યાં પહોંચી એ પ્રાચીન પત્રો પર લખેલ લેખોનું ધ્યાનથી અધ્યયન કરવા લાગ્યા, અને તેમાંથી ખાસ ખાસ ટાંચણો પોતાના નોંધપોથીમાં ઉતારવા લાગ્યા.

સ્મિથ મહાશય દેખાતમાં જરાય મુંઢર નહોતા. તેમનું નાક અને દાદી બહુ આગળ ધરી આવેલાં લાગતાં હતાં, જેથી તેમની વિક્રાંતનો કંઈક પરિચય મળતો હતો. તેમની નજર ચિત્રકુલ ચકલી જેવી હતી, અને વાતચીતમાં પણ એ એવા જ હતા. જો તે પોતાનું રૂપ આવરકોટ પહેરીને દર્પણમાં દેખત તો તેમને એ જોઈ આશ્ચર્ય જરૂર થાત. તે લખતા હતા ત્યાં પાછળના એક અવાજ તેમનું ધ્યાન ભંગ કર્યું. કોઈ અંગ્રેજીમાં કહેતું હતું : ‘કેવો અજબ આદમી છે !’

સ્મિથ મહાશયનાં પોતાની જાત માટે બહુ અભિમાન હતું. તેથી એકાએક આવી વાત સાંભળી તે બહુ ગુસ્સે થયા. એમણે તીવ્ર નજરે પોતાની સામેના કાગળો સામે એક વાર જોયું.

એટલામાં કોઈએ કહ્યું. ‘હા, દેખવામાં એક અદ્ભુત આદમી લાગે છે !’

પહેલાં માણસે ફરી કહ્યું, ‘મનાઓની વચમાં રહેતા આ માનવી કંઈ તેમના જેવો જ થઈ ગયા લાગે છે !’

‘તેનો ચહેરો તો આબેહથ મિસરવાગી જેવો જ લાગે છે !’ બીજો બોલ્યો.

સ્મિથ મહાશય એકદમ એ તરફ ફર્યા, અને એ એશરમ માણસોને ધમકાવવાનું વિચાર્યું. પણ, એમણે જોયું તો જનને માણસો તેમના તરફ પીક કરીને વાત કરતા હતા, અને મ્યુઝિયમના કોઈ નોકરને જોતા હતા. આ વાતનું તેમને આશ્ચર્ય થયું.

એટલામાં તેમાંના એકે કહ્યું કે, ચાલો હવે આપણે ચાલીએ. અને, તે જનનેએ પોતાની ઘડિયાળમાં જોઈ ચાલવા માંડ્યું.

સ્મિથ મહાશય વિચારવા લાગ્યા કે, એ લોકોની મિસરવાસી જેવો ચહેરો કહેવાની શું મતલબ હતી? અને, તે થોડાક આગળ વધ્યા, તે નોકરને જોવા લાગ્યા. નોકરને જોઈ તે એકદમ ચમકી ગયા! ખરેખર, આવા ચહેરા માટે જ તેમણે લેખોમાં વાંચ્યું હતું— આ નોકરના જેવા જ ચહેરા પ્રાચીન મિસરવાસીઓના હતા. નોકરનું મોં મમીના જેવું જ હતું! અમરો પડેણી હતી, ખભા ગોળ હતા, અને તેનો રંગ કંઈક આછો ભૂરો હતો. આ આદમી જરૂર કોઈ મિસરવાસી જ હોવો જોઈએ.

અને, સ્મિથ મહાશય તેને કંઈક પૂછવાના વિચારે તેની તરફ ચાલ્યા. તે ઓછાખોલા હતા, તેથી એક અગ્નાણ્યા સાથે વાતચીત શરૂ કરવામાં તેમને જરા મુશ્કેલી જણાવા લાગી. પેલો માણસ સંગ્રહાલયની ઝાંઝલીઓની ધૂળ સાફ કરતો હતો. તેમણે પાસે જઈને જોયું તો તેની ચામડી ચીકણી અને ચમકદાર લાગતી હતી. તેની આંખોમાં એક વિચિત્ર તેજ અને આળસ દેખાતાં હતાં. આવું તેજ કે આવી આળસ બીજા કોઈની આંખમાં તેમણે પહેલાં કદી જોઈ નહોતી.

તેમણે કોઈ રીતે વાત શરૂ કરવા તેને કહ્યું: ‘અરે ભાઈ, તમે શું મિસરવાસી છો?’ આ સાંભળી પેલો પ્રશ્નકર્તા તરફ ફર્યો, અને એક મિનિટ તેમના મોં સામે આંખો ફાટી તાડા રહ્યો. તેની આંખો કંઈક ભીની અને ચમકદાર લાગતી હતી. ધીમે ધીમે

તે આંખોમાં પરિવર્તન થયું. એક વિશેષ ભાવ તેમાં દેખાયો અને પછી તરત પડેલાંના જેવી થઈ ગઈ.

‘ ના મહાશય, હું ક્રાંસનો નિવાળી છું, ’ એમ કહી એ એનું કામ કરવા લાગ્યો. રિમથ મહાશય આશ્ચર્યથી તેને જોઈ રહ્યા, અને પછી ધીમે ધીમે પોતાની ખુરશી પાસે આવી તેમાં બેસી ગયા, અને ફરી પાછા તે કાગળોને જોવા શરૂ કર્યા. પરંતુ, ઘડીએ ઘડીએ તેમનું ધ્યાન ખેંચા નોકર તરફ જતું હતું. તે વિચારવા લાગ્યા, ‘ પડેલાં ક્યાંક આવો ચહેરો જરૂર જોયો છે. આંખો બિલકુલ સાપના જેવી જ છે, ચમકે પણ છે. પણ, તેમાં બીજું ય કંઈક ઝગકી ન્થું છે. દટના, વિશ્વાસ અને ખુદ્દિનું તેજ તો સાફ દેખાય છે. પણ, તે થાકેલી લાગે છે, બહુ થાકેલી લાગે છે. હોઈ શકે, કદાચ આ મારો ભ્રમ પણ હોય. ના, ના, ચાલ જઈને ફરી એકવાર જોઉં. ’ તે કીડીને આમતેમ ફરી તેને શોધવા લાગ્યા, પણ તે ક્યાંક ચાલ્યા ગયો હતો.

રિમથ મહાશય પાછા ફરી પોતાની જગ્યાએ બેસી પાછા લખવા લાગ્યા. થોડી વાર તો તેઓ ઝડપથી લખતા રહ્યા, પણ ફરી તેમની લખવાની ઝડપ ધીમા પડી ગઈ, અને તેમનું માથું ધીમે ધીમે મેજ ઉપર ઢળી પડ્યું. તે બહુ થાકી ગયા હતા, તેથી કોંઈના ઝોકાની સાથે જ તેઓ કોંઈ ગયા. મ્યુઝિયમના બંધ થવાનો ઘંટ વાગ્યો, તે પણ તેમને ન સંભળાયો. આમતેમ ફરનારાઓના જોડાના અવાજથી પણ તે ન જાણ્યા. તે એક મોટા દરવાજાની આડશમાં બેઠા હતા, તેથી ચાકીદાર પણ તેમને ન જોઈ શક્યો, અને તેણે મ્યુઝિયમ બંધ કરી દીધું. પછી, ધીમે ધીમે અંધારું વધવા લાગ્યું, અને રાત પડી ગઈ! એકાએક રિમથ મહાશય એક દીર્ઘ શ્વાસ લઈ જાગી ગયા. તેમણે પોતાની ઘડિયાળ કાઢી સમય જોયો—રાતનો એક વાગ્યો હતો ! તેમના મોંમાંથી એક

આછો ઉઠ્ઠાર નીકળી પડ્યો, પણ તે ગભરાય તેવા આદમી નહોતા. તેમણે એક જ નજરે પોતાની ચારે તરફ દૂર સુધી ગોઠવાયેલી મમીની પેટીઓ તરફ જોયું, અને આળસ મરડી. ચારે બાજુ નિઃસ્ત-
બ્ધતા છવાયેલી હતી: કયાંયથી કશોય અવાજ આવતો નહોતો. તેમની ચારે બાજુ મિસરની વસ્તુઓ ગોઠવાયેલી હતી. એકે ચીજ એવી નહોતી, જે આધુનિક સભ્યતાની યાદ આપે. ચંદ્રનો આછો આછો પ્રકાશ ચોરડાની કાચની બારીઓમાંથી આવતો હતો. સ્મિથ મહાશય કંઈક વિચારનાં ઉપરની છત સામે જોવા લાગ્યા. એટલામાં તેમણે સામે થોડેક દૂર એક આછો પીળો પ્રકાશ જોયો. સ્મિથ મહાશય એકદમ ચમકીને ઊંચી ગયા. પ્રકાશ ધીમે ધીમે તેમના તરફ આવતો હતો. જેના હાથમાં પ્રકાશ હતો તે બહુ ધીમે ધીમે ફરતો હતો. જેથી કશોય અવાજ ન થાય. ‘કદાચ ચાર ન હોય?’ વિચારી સ્મિથ મહાશય તેને બરાબર જોવા એક ખૂણા તરફ સરકી ગયા. કોઈ આદમી અતી લઈને આવતો હતો. અચાનક સ્મિથ મહાશય ચમકી ગયા. લેમ્પના હલકા પ્રકાશમાં તેમણે તેનો ચહેરો જોયો, એ જ આંખો, એ જ ચીકણી, ચમકદાર ચામડી: હા, એ જ નોકર હતો. સ્મિથ મહાશયે વિચાર્યું કે, તે પોતે પોતાની જગ્યાએથી બહાર આવી તેને જણાવે કે, બૂલથી તે અહીં ઊંઘી ગયા હતા. અને, જે બને તો કોઈ દરવાજાથી તેમને બહાર કાઢે. પણ, એ નોકર એટલો ધીમો ધીમો અને ડરતો ડરતો ચાલતો હતો કે તે હવે શું કરે છે તે જોવાની તેમને ઇચ્છા થઈ આવી.

આ વિચારથી તેઓ પોતાની જગ્યાએ જ ઊભા રહ્યા. એ આદમીએ રજા કરના ખૂટ પડેથી હતા, અને એ ચારે બાજુ જોતો જોતો ખૂબ સાવધાનીથી આગળ વધતો હતો. એ સ્મિથ મહાશયની પાછળ એક ખૂણામાં સરકી ગયો. તેમણે તેના શ્વાસોચ્છ્વાસનો અવાજ સાંભળ્યો. તેમને જોયા વગર જ તે આગળ નીકળી ગયો, અને

પછી સહેજ આગળ જઈ એક મોટા મમીની પેટી પાસે રોકાઈ તેને જોવા લાગ્યો. તેણે ખિરસામાંથી ચાવી કાઢી તેને ખોલી, અને ખૂબ કાળજીથી તેમાંના શયને બહાર કાઢ્યું. શય કપડાંથી ચારે બાજુએથી લપેટેલું હતું. તેણે ધીરથી શયને ઉઠાવી એક સારી જગ્યાએ મૂક્યું, અને તેની પાસે જ પોતાનો લેમ્પ મૂક્યો. પછી, ધીમે ધીમે તેના પર લપેટેલા કપડાં તે ઉખાળવા લાગ્યો. શયમાંથી એક વિચિત્ર પ્રકારની સુગંધ આવતી હતી, જેનાથી ઓરડો મહેકી ઊઠ્યો.

સ્મિથ મહાશય ખૂબ ધ્યાનથી આ બધું નોંધી રહ્યા હતા. ઉત્સુકતાથી તે કંપી રહ્યા હતા ! મમી જોઈને જ તેમને લાગ્યું કે, પહેલાં કદીય તે ખોલાયું નથી. એટલામાં મમીનું માથું ખુલ્લું થયું. તે જોઈ તે આશ્ચર્ય પામ્યા. મૃત રમણીનું મુખ ખૂબ સુંદર હતું. મોંની દરેક વસ્તુ—આંખ, કાન, નાક અને મોં આકર્ષક લાગતું હતું. પરંતુ, માથા ઉપરનું એક કાળું ધાણું તેની સુંદરતાને બગાડતું હતું. સ્મિથ આંખો કાઢીને આ બધું જોઈ રહ્યા.

પરંતુ, આ બધાનો પ્રભાવ તે વિચિત્ર નોકર પર ખૂબ પડ્યો. તે કંઈક બોલતો બોલતો હાથ લંબાવી તે મમીને ભેટી પડ્યો. તે કંઈક બોલતો હતો. પણ, શું બોલતો હતો તે સમજાતું નહોતું. પણ, પછી ફરીને તરત તે ઊભો થઈ ગયો, જાણે તેને ઘણું કામ કરવાનું બાકી ન હોય !

ઓરડાની વચમાં એક ગોળ ડાબો હતો. તેમાં મિસરની વીંટીઓ, હીરા વગેરેનો સંગ્રહ હતો. તે આ ડાબો પાસે આવ્યો, અને પોતાની ચાવીથી તેણે તે ડાબો પણ ખોલી નાંખ્યો. પછી, તેણે ખિરસામાંથી માટીનું એક વાસણ કાઢ્યું, અને પોતાના હાથમાં થોડીક વીંટીઓ લઈને તેને કાઈ પ્રવાહી છાંટી (જે માટીના વાસણમાં હતું) ઝીણવટથી જોવા લાગ્યો. તેમાં તેને કંઈ

સફળતા ન મળી. તેણે બધી વીંટીઓ પાછી, મૂકી દીધી, ને પછી એક એક લઈ તેની પરીક્ષા કરવા લાગ્યો. પછી, તેણે એક મોટી વીંટી ઉઠાવી, અને પોતાની પાસેનું પ્રવાહી તેણે બહુ ઉત્સુકતાથી તેના પર છાંટ્યું. થોડી વાર પછી તેનું પરિણામ જોઈ તે ખુશ થતો દેખાયો, અને તે વીંટીને હાથમાં ઉછાળવા લાગ્યો. પણ, એકાએક તેના હાથમાંના વાસણમાંથી પ્રવાહી ઢોળાઈ ગયું, અને સ્મિથ મહાશયના પગ સુધી તે રેવાયું.

તે આદમી પોતાની પાસેના એક લાલ રૂમાલથી તેને લૂછવા લાગ્યો, અને લૂછતો લૂછતો તે સ્મિથ મહાશયના પગ સુધી આવી પહોંચ્યો. ત્યારે એકાએક તે અટકીને ઊભો થઈ ગયો.

‘ મને માફ કરજો, ’ સ્મિથ મહાશયે તરત જ કહ્યું, ‘ ભૂલથી હું અહીં જ ઊંઘી ગયો હતો ! ’

‘ અને, તમે મને અત્યાર સુધી જોઈ રહ્યા હતા કેમ ? ’ તેણે કઠોરતાથી પૂછ્યું.

સ્મિથ મહાશય ખૂબ હિંમતબાજ હતા, ‘ હા, હું તમારા કાર્યને જોઈ રહ્યો હતો એ વાત સાચી છે, અને તે જોઈ હું આશ્ચર્ય પામ્યો છું ! ’

તરત જ તે આદમીએ પોતાના અંદરના ખિસ્સામાંથી એક લાંબી છરી કાઢી. ‘ તમે ખરેખર બચી ગયા. જો મેં તમને થોડી વાર પહેલાં જોયા હોત તો હું તમને ખત્રાસ જ કરી નાંખત. પણ, યાદ રાખો કે જો તમે મને અડવા પ્રયત્ન કરશો તો ત્યાં જ દાર થઈ જશો ! ’

‘ પણ, મારી ઇચ્છા તમારા કામમાં વિધન નાંખવાની નથી. અકસ્માત જ હું અહીં ઊંઘી ગયો હતો. તમે મને જમે તે રીતે અહીંથી બહાર કાઢશો તો મોટી મહેરબાની થશે. ’ આ બધું

સ્મિથ મહાશયે નમ્રતાથી કહ્યું. પેલો આદમી હજુ ય એની છરીને નીરખી રહ્યો હતો.

‘હા, ઠીક છે,’ તેણે કહ્યું, ‘તમારું નામ શું છે?’

સ્મિથ મહાશયે પોતાનું નામ કહ્યું.

“વેનસિટાટ્ સ્મિથ. ઓહ ! કદાચ તમે જ ‘અલ્ફ્રેડ’ પર એક લેખ લખ્યો હતો ! તમારી તે વિષયની યોગ્યતા અભિનંદનીય છે.” તેણે કહ્યું.

સ્મિથ મહાશય આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યા હતા.

‘જી. હા. અમારી પ્રાચીન સભ્યતા.....’

‘અમારી પ્રાચીન સભ્યતા !’ સ્મિથ મહાશય સાંભળતા જ હતા ત્યાં તેઓ ચમકી ઊઠ્યા. ‘અરે, આ મમીને તો જુઓ !’ પેલો વિચિત્ર પુરુષ પાંછા વળી એ તરફ જોવા લાગ્યો. મૃત સ્ત્રીનું સુંદર મુખ હવાની અસર થતાં જ બદલાઈ ગયું હતું. તેટલા થોડા વખતમાં જ તેની કાયાપદ્મ થઈ ગઈ હતી. સુંદર મુખને બદલે ત્યાં કેવળ કરચલીઓ જ દેખાતી હતી. પેલા આદમીએ દુઃખ અને શોકથી પોતાનો છાતી કૂટી. પણ, તરત જ તેણે પોતાની જાતને સંભાળી લીધી.

‘કશું ય નથી.’ તેણે કહ્યું, ‘હવે કશું ય નથી. મારું આજનું કાર્ય પૂર્ણ થયું છે, અને મારો ભયાનક શ્રાપ પણ આજ દૂર થયો છે. આ નિર્જીવ શરીરનું હવે મારે કશું ય કામ નથી. હવે હું પોતે જ ત્યાં જઈશ, જ્યાં તેનો આત્મા મારી રાહ જોઈ રહ્યો છે. સમય થોડો જ છે. ખેર, મારે તમને કશુંક બતાવવું છે; અહીં આવો !’ એમ કહી લેમ્પ હાથમાં લીધો, અને સ્મિથ મહાશયને સાથે લઈ કેટલા ય ઓરડા પસાર કરી તે એક નાના દ્વાર પાસે આવી ઊભો રહ્યો. દ્વાર ખોલી તે નીચે પગથિયાં ઊતરવા લાગ્યો. નીચે પહોંચી સ્મિથ મહાશયે જોયું તો એક ખીજું દ્વાર હતું, જેમાંથી આછો પ્રકાશ

બહાર આવતો હતો. તે થોડી વાર અટકીને ઊભા રહ્યા, એટલામાં તેણે તેમને બોલાવ્યા, ‘અહીં આવો !’

આરીકાર્ધથી નીરખતા તે એ ખંડમાં દાખલ થયા. ખંડ બહુ નાનો હતો, પણ પ્રાચીનતાના પૂરો ખ્યાલ આવતો હતો. લેમ્પ, ભાંત પરનાં ચિત્રો, ખાવાપીવાનાં વાસણો વગેરે બહુ પ્રાચીન લાગતાં હતાં. વાસણોની અનાવટ પણ વિચિત્ર હતી. પેસા આદમીએ સ્થિત મહાશયને એક ખુરશી પર બેસવા ઈશારો કર્યો, અને પોતે પાટને છેડે બેઠા.

‘મારે કંઈક કહેવું છે,’ તેણે કહેવા માંડ્યું. ‘હું બધાને સાવધાન કરવા તમને મારી વાત જાણાવવા ઇન્કુરું છું. પછી તેના તમારે જે અર્થ કરવો હોય તે કરજો. હું મૃત્યુના કિનારે બેઠો છું, જુદું નહીં બોલું.’

“તમે મારા માટે જે ધાર્યું હતું. તે ખરું હતું. હું મિસરના જ રહેવાસી છું. મારો જન્મ એક ગ્રંથા વંશમાં થયો હતો. આજથી ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાં હું આદશાહ ટટમોસિસના વખતમાં જન્મ્યો હતો. એરે, મારાથી ડરો છો ? ના, મારી વાત સાંભળી તમને મારી દયા આવશે. મારું નામ મોસરા છે. મારા પિતા મોસિરિસના મંદિરના મુખ્ય મહંત હતા. મેં અક્ષરજ્ઞાન ત્યાં જ મેળવ્યું હતું, અને લગભગ સર્વ જ્ઞાન હું બહુ જલ્દી મેળવી શક્યો હતો. મારી પ્રખર શુદ્ધિમત્તાને લીધે મેં સર્વવિદ્યામાં પ્રાવીણ્ય મેળવ્યું હતું. પ્રકૃતિનાં રહસ્યો જાણવાની મને તીવ્ર અભિલાષા હતી, અને જીવન તથા મૃત્યુનો ભેદ જાણવાની મેં ખૂબ જહેમત ઉઠાવી. મેં ઔષધશાસ્ત્રનું ખૂબ જિંદું અધ્યયન કર્યું. હું એવી કોઈ વસ્તુ શોધી કાઢવા માગતો હતો, જેનાથી શરીર નાશ ન પામે, અને કોઈ જાતની અશક્તિ કે બિમારી પણ ન આવે. છેવટે, હું મારા પ્રયોગમાં સફળ થયો. મેં એક એવું રસાયણ શોધી કાઢ્યું, જે ખાવાથી

મનુષ્ય હજ્જરો વર્ષ જીવિત રહી શકે. તેમાં કશુંય અશક્ય નથી. જો કોઈ ફરી પ્રયત્ન કરે તો તે જરૂર શોધી શકાય એમ છે.

“ ‘યુવાન મનુષ્યને જીવન સુંદર લાગે છે. અને જ્યારે મેં આ ઔષધ શોધી કાઢ્યું ત્યારે મને ખુબ આનંદ થયો હતો. મારે હતે કેઈ જાતની ખિમારી કે મૃત્યુનો ડર ન હતો. એક દિવસ દવા મેં જાતે જ પી લીધી, અને મને લાગ્યું કે જો હું આ દવા મારા કોઈ પીઞ્ઞ મિત્રને પાઉં તો મને જીવનભર તેના સત્સંગ મળ્યા કરે. ટોચ નામના શહેરમાં એક નરયુવક પૂજારી હતો. તેનું નામ પાર્મી હતું. તે ખુબ વિદ્વાન અને હોશિયાર હતો. મેં તેને આ અર્ધી વાત કહી. અને, તેને ય દવા પીવડાવી.

“ ‘તે પછી મેં પ્રયોગો કરવાનું શરૂ કર્યું, અને શાંતિમાં જીવન વ્યતીત કરવા લાગ્યો. પરંતુ, પાર્મી તો જેમને તેમ કામ કરતો જ રહ્યો. તે કોઈ નવી શોધ કરવા પ્રયત્ન કરતો હતો, પણ તે શી શોધ કરે છે તે વિષે તેણે મને વાત પણ ન કરી. અને, મારે તેની પડી ય નડોતી. હું ખૂબ હાહમાડથી શહેરમાં મહાકવો હતો; અને મને વિશ્વાસ હતો કે. મારી ઉમ્મર ખુબ મોટી છે, અને એક મહા વિદ્વાનમાં મારી ગણના થાય છે. એક દિવસ પાર્મી અને હું શહેરમાં ફરતા હતા ત્યારે રસ્તામાં અમે પ્રાન્તના સૂબાની દીકરીને જોઈ. તેનું જોતાં જ હું તેના પ્રેમમાં પડી ગયો. મને તેના સિવાય જીવન વ્યર્થ લાગવા માંડ્યું. મેં તેને મારી જનાવવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી, અને તે વાત પાર્મીને પણ કહી. પણ, તે આ વાત સાંભળી ત્યાંથી ચૂપચાપ ક્યાંક ચાલ્યો ગયો.

“ ‘મારી પ્રેમકહાણી પૂરેપૂરી કહોતાની અહીં કોઈ જરૂર નથી. હા, થોડા દિવસ પછી મારી પ્રેમિકા પણ મને ચાલવા લાગી. તેની પાસેથી જ મને ખબર પડી કે, પાર્મીએ પણ પણ તેની પાસે પ્રેમની માગણી કરી હતી, પણ તેણે તેના અસ્વીકાર કર્યો હતો. હું મારા

વિજય પર મનોમન હસતો હતો. તે વખત શહેરમાં એકનો રોગ ઉઘ્રાળ્યતો જતો હતો. મેં મારી પ્રેમિકાને મારા ઔષધ વિશે વાત કરી. ‘તે દવા હું તમને ય આપીશ, જેથી તમે અને હું બન્ને વર્ષો સુધી સાથે રહી શકીશું.’ એમ પણ મેં તેને કહ્યું.

“પરંતુ, એનામાં આત્મવિશ્વાસની ખામી હતી. એ બગડી, ‘શું તે શક્ય છે કે, આપણે ઇશ્વરની ઇચ્છા વિરુદ્ધ હજારો વર્ષ જીવિત રહી શકીએ?’ પણ, મેં તેને સમજાવી કે, તેના વિચાર બિલકુલ પોકળ છે, અને દવા પી જવા મેં તેને સમજાવી. છતાં, તે જરા અટવાવા લાગી. તેણે કહ્યું: ‘મને એક દિવસની મહેતવ આપો. હું તેના પર વિચારી લઉં.’ મેં કંઈક નિરાશ થઈ તેને વિચારવા સમય આપ્યો. બીજો દિવસે એક નોકર મારે ત્યાં દોડતો આવ્યો. તેણે ખબર આપ્યા કે, અશ્મા(મારી પ્રેમિકા)ની તબિયત બહુ ખરાબ છે. હું દોડતો ત્યાં પહોંચ્યો. તે એક પક્ષગમ્ભીર સૂતી હતી. તેની આંખોમાં ઉદારીનતા અને ફિક્કડાશ દેખાતાં હતાં. તેના માથા પર એક ગોળ ધાગા જેવું હતું. હું જોતાં જ સમજી ગયો. તે મૃત્યુના દૂતનું—એકાગ્રનું—નિશાન હતું.

“‘હું તે વખતનું શું વર્ણન કરું!’ એહ, તે ન બચી શકી. અને, હું મહિનાઓ સુધી બિમાર રહ્યો—ખૂબ બિમાર રહ્યો—છતાં, મર્યો નહીં તીવ્રમાં તીવ્ર વિષ પણ મને મારી શકે તેમ નહોતું તે દવાની અસર મારા પર બહુ ઊંડી પડી હતી. એક દિવસ બ્યારે હું આરામ કરતો હતો ત્યારે થાકેલા જેવો લાગતો ટાથનો યુવાન પૂઝરી પામી. મારી પાસે આવ્યો. તે મારી તરફ એવી રીતે જોતો હતો, જાણે ખુશીથી પાગલ ન થઈ ગયો હોય!

“‘તે’ તેને મરવા કેમ દીધી?’ તેણે પૂછ્યું, ‘પેલી દવા કેમ ન આપી?’

“‘હું થોડો મોડો પડ્યો ત્યારે કશું ય થઈ શકે તેમ નહોતું.

પણ હા, તું ય તેને ચાહતો હતો. તું મારા દુઃખનો સમભાગી છે.”
મેં ક્યું, ‘હજારો વર્ષ પછી આપણા આત્મા તેને મળી શકશે.
આપણે કેટલા મૂર્ખ છીએ કે, મૃત્યુને આટલું ખરાબ ગણીએ છીએ!’

“હા, હા, કહે જા, તારા માટે તે સાચું છે—પણ મારે શું છે.”

“શું, તું શું કહે છે?” મેં પૂછ્યું.

“તું જાણે છે હું ક્યાં જાઉં છું!” તેણે પૂછ્યું.

“ના.” મેં જવાબ આપ્યો.

“શહેર બહાર જ્યાં તેની કબર છે ત્યાં હું તેને મળવા જાઉં છું” તે બોલ્યો.

“ત્યાં શું કરવા જાય છે?” મેં પૂછ્યું.

“મરવા માટે.” તેણે કહ્યું,

“પરન્તુ, તારા શરીર પર તો દવાની અસર છે!”

“તેને હું દૂર કરી શકું તેમ છે. મારી પાસે એક એવું વિધ છે, જે તેની અસર નષ્ટ કરી દેશે, અને હું એક કલાકમાં મરી જઈશ!” તેણે હસતાં હસતાં ક્યું.

“મેં તેના તરફ જાયું. તે સાચું બોલતો હતો તેમાં શંકા ન હોતી. તેની આંખો તેજ આંખું થતું જતું હતું.

“તું મને પણ તે બતાવ!” મેં ચીસ પાડી પૂછ્યું.

“કદી નહીં!” મને જવાબ મળ્યો.

“તો હું તેને શોધી કાઢીશ.”

“તું કદી નહીં શોધી શકે! તે ફક્ત ટોચની વીંટીમાં જ છે, તને બીજો ક્યાંય તે નહીં જડે!”

“ટોચની વીંટી! તે ક્યાં છે?”

“તે તને હું નહીં બતાવું. તું અહીં જ રહે. આ કડોર દુનિયામાં...હું તો હવે સ્વતંત્ર છું!” આમ કહી તે ભાગી ગયો, અને સવારે મને ખબર મળી કે તે મરી ગયો છે!

“તે દિવસ પછી હું ફરી પાછો પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગો કરવા લાગ્યો. મારે એક એવું વિષ અનાવવું હતું, જેનાથી હું મરી શકું. મને તેમાં નિષ્ફળતા જ મળ્યા કરી. ત્યારે છેવટે હું નિરાશ થઈ ટોથની વીંટી શોધવા લાગ્યો. પાર્માએ મને આ વીંટી માટે જે કહ્યું હતું તે મને યાદ હતું. તેનો અંદર એક પોલી જગ્યામાં થોડું વિષ હજુ આડી હતું. અને, જાણવા મળ્યું કે, તે વીંટી પ્લેટિનમની છે. મેં ટોથના મંદિરમાં જઈ તેને શોધવા પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ ત્યાં ઘણી વીંટીઓ હતી, જેમાંથી તેને શોધવી મુશ્કેલ હતી. મેં તેને એ વીંટીઓમાં શોધી, પણ મને તે ન જડી. દુર્ભાગ્યે તે વખતે જ યુદ્ધ શરૂ થયું, અને અમારા દેશ પર એક જંગલી જાતિએ હુમલો કર્યો. યુદ્ધમાં અમે સખત રીતે હાર્યા, અને તેમાં સૂએ અને એના સાથીઓ માર્યા ગયા. હું કેદ પડાયો. અને મને દોર ચારવાનું કામ સોંપાયું. હું કેદલો ય વખત તે કામ કરતો રહ્યો. અને, એક દિવસ ચોરીછૂપીથી હું ત્યાંથી ભાગી નીકળ્યો, અને મારા દેશમાં પાછો આવ્યો. અહીંની પરિસ્થિતિ અત્યંત ખરાબ હતી—પેલા જંગલી લોકોનો આદેશાદ રાજ કરતો હતો. ટોથના મંદિરની જગ્યાએ એક ખંડેર જ ઊભું હતું—અધી જગ્યાએ મંદિરો અને મૂર્તિઓની દશા ખરાબ થઈ ગઈ હતી. મારી અરમાની સમાધિનું ક્યાંય નામોનિશાન નહોતું રહ્યું. વીંટી મેળવવાની મેં આશા છોડી દીધી. ખૂબ ઉદાસીનતામાં હું મારા દિવસો વિતાવવા લાગ્યો. એ સમયની ભયનકતાનો તમને કેવળ એક ધૂંધળો ભાસ જ દેખાશે. તમે અહીં થોડા દિવસો જ આ પૃથ્વી ઉપર રહો છો. ત્યાં તો મૃત્યુ તમારો કોળીઓ કરી જાય છે. પણ, મને તેના ખ્યાલ છે—શનાગિદઓ મારી આંખો આગળથી પસાર થઈ ગઈ, છતાં હજુ હું છપિત છું. હું હિરોડોટસના સમયે હતો, ઇસુના જન્મ સમયે અને ઇલિયમના પતન વખતે ય હું હાજર હતો ! ઓહ ! હવે ઘણા કાળ પછી હું સુખે વિશ્રામ કરી શકીશ. મેં ઘણાં દેશો જોયા છે, અને હું કેટ-

લીય ભાષાઓ શીખ્યો છું. ધીરે ધીરે પ્રાચીન સભ્યતાના સ્થાને નવી સભ્યતા પોતાનો પ્રભાવ જમાવતી આવે છે. એર, હવે તે વાતો સાથે મારે શી નિસ્પત છે? આજ તે અધું મારા માટે જૂનું થઈ ગયું છે. હું બીજી સ્ત્રીને ચાહી શક્યો નથી. અસ્માને તેની ખબર જ હશે કે, હું સદૈવ તેને જ ચાહતો રહ્યો છું.

“મિસ્તર વિંચ જે કંઈ લખાય તે વાંચવાનું મારે નિયમ જેવું જ થઈ ગયું હતું. અને, તે હું વાંચ્યા કરતો હતો. આજથી લગભગ નવ મહિના પહેલાં જ્યારે હું સાન ફ્રાન્સિસ્કોમાં હતો ત્યારે મારા વાંચવામાં આવ્યું કે, મારા પ્રાચીન નગર પાસેથી જ કેટલીક ચીજો ખાદ્યકામ કરી કાઢવામાં આવી છે. હું ઉત્સુકતાથી તાચી ગયો. તેમાં એવું લખ્યું હતું કે, ત્યાંથી જૂનાં મમી પણ જડયાં છે, અને એક અંધ પેટી પર એવું લખેલું છે કે, અંદર શહેરના સૂખાની પુત્રીનું શબ રાખેલું છે.” અને ઉપરનું લાંકણું ઉઘાડતાં અંદરથી એક માટી પ્લેટિનમની વીંટી જડી છે, જે મૃત યુવતીની પડખે રખાયેલી હતી. હવે ગાળી શક્યો કે, પાર્માએ કેટલી ચાલાકીથી તેને છૂપાવી હતી.

“તે જ દિવસે હું ત્યાંથી મારા પુરાણા નગર તરફ જવા નીકળ્યો. ત્યાં ચારે બાજુ હવે હવે રેતીનું મેદાન હતું. અને પ્રાચીન મકાનોના ખંડેરો સિવાય ત્યાં બીજું કશું જ નહોતું. ત્યાં થોડાક માણસો જમીન ખાદતા હતા. તેમને મેં પેલી વીંટી અને મમી વિષે પૂછ્યું. તેમણે મને કહ્યું કે, તે જાંને વસ્તુઓ ફેરોના મ્યુઝિયમમાં મોકલાવાઈ છે. ત્યાંથી હું ફેરો ગયો. પરંતુ, ત્યાંથી ખબર મળી કે તે ફેરો નહીં, પણ પેરિસના ‘લુવ્રે મ્યુઝિયમ’માં મોકલાવાઈ છે. તે પછી હું અહીં આવ્યો, અને આ વસ્તુઓ મેળવવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. એક વાર એવું બન્યું કે અહીં એક તોફરની જગ્યા ખાલી પડી. મેં તેના માટે પ્રયત્ન કર્યો, અને મને તે જગ્યા મળી ગઈ. અહીં આવ્યા

પછી તરત જ મને તે ઓરડો દેખરેખ રાખવા સોંપાયો, અને હવે આજે મારી અહીં છેલ્લી રાત છે.

“વેનસિટાર્ટ સ્મિથ! આ મારી કથની છે. એક વિચિત્ર થોગે તમે અહીં હાજર છો, અને તમારા જેવા વિદ્વાન પુરુષને વધુ કંઈ કહેવાની જરૂર નથી. તમે મારી પ્રેમિકાનું મુખ આજ જોયું છે, અને તમે તે પણ જાણ્યું છે કે, હું તેને કેટલો ચાહતો હતો. પેલી પ્લેટિનમની વીંટી પણ આજ મને જડી ગઈ છે, અને તેની અંદર જડેલા કાચમાં થોડું વિષ હજુ બાકી છે, જે મારા માટે પૂરતું છે તેના મને વિશ્વાસ છે. મેં તમને મારી વાત સંભળાવી છે. તમે ચાહે તે બીજાને કહો કે ન કહો તેથી મને કંઈ નુકશાન નથી. હા, આજ તમે ખરેખર અચી ગયા, કેમકે મારા કામમાં જે જરા ય અડચણ પડત તો તેના સામનો કરવા મને તે બોમ્બે અડચણને દૂર કરવા હું તૈયાર જ હતો. ચાલો, હવે હું તમને દારૂ બતાવું, જ્યાંથી તમે સીધા રિચાર્ડી રિવાલી જઈ શકશો. અચ્છા ત્યારે, શિવરાત્રી! (ગૂડ નાઈટ)”

સ્મિથ મહાશય બહાર નીકળી પાછા વળી જોયું. થોડા સમય તે દારૂ પાસે બિભો રહ્યો, અને પછી દારૂ બંધ થઈ ગયું. બીજા દિવસે લાંડનમાં તેમણે નીચે લખેલું વૃત્તાન્ત એક છાપામાં વાંચ્યું :

“લુપ્તેમાં વિચિત્ર ઘટના

ગઈ કાલે સવારે એક વિચિત્ર ઘટના અહીં બની છે. મ્યુઝિયમનો સાક્ષર કરનાર એક નોકર એક મમીને લપેટાઈને પડ્યો હતો. પાસે જતાં બપોર પડી કે તે મરી ગયો છે. વીંટીઓ રાખવાનો એક ડમ્પો પણ ખોલેલો પડ્યો હતો, અને તેમાંથી એક વીંટી પણ કાઢેલી હતી. ડોક્ટરોનો એવો અભિપ્રાય છે કે, તે મમીને ક્યાંક લઈ જતો હશે, પણ હૃદય બંધ પડવાથી તે મરણ પામ્યો છે.”

માનવતાનો તાર

લેખક : બોલેસ્લાવ પ્રસ

રાણીસાહેબાને અનાથાશ્રમની એમની તાજેતરમાં મુલાકાતમાં એક અસાધારણ દૃશ્ય જોવા મળ્યું. અનાથાશ્રમમાં એમણે એક ફોટોગ્રાફ પુસ્તકને વાંચવા સારું ઉપરાઉપરી પડાપડી કરતા ચાર છોકરાઓને જોયા.

રાણીસાહેબાને આ દૃશ્યથી અચંબો થયો. એ બોલી ઊઠ્યાં : ‘કેમ, છોકરાઓ ! આવું તે થતું હશે ! આમ તે લડાતું હશે !... જો આમ કરશે તો તમારામાંથી કોઈને ‘જિન્જર ટ્રેડ’* નહિ મળે, ને વધારામાં તમારે ખૂણામાં જઈને અંગૂઠા પકડવા પડશે.’

“ એણે મારી પાસેથી ‘રોગિન્સન ક્રૂઝા’ જૂંટવી લીધી.” એક છોકરાએ પોતાના ગુનાનો અચ્ચાવ કરવાની હિંમત કરી.

‘ના, એ તો જૂઠું બોલે છે. ખરું પૂછો તો, એણે મારી કનેથી એ ચોપડી જૂંટવી લીધી !’ બીજો બોલી ઊઠ્યો.

“ તું આવડું બધું જૂઠું શાનું બોલે છે ? ” ત્રીજા છોકરાએ બીજા છોકરા સામે ઘૂરકિયું કર્યું : “ અથા. તે તો મારી કનેથી ‘રોગિન્સન ક્રૂઝા’ લીધી’તી ! ”

જો ધર્મભગિનીના સંચાલનમાં આ અનાથાશ્રમ હતો તેમણે પરિસ્થિતિ સમજાવતાં રાણીસાહેબાને કહ્યું : ‘રાણી સાહેબા ! આવું આવું

* આદાનો રસ તથા મસાલો નાંખીને બનાવેલી ગળી રોટલી

તો અહીં રોજ બને છે-રોજ કડક ધ્યાન રાખવા છતાં યે. સાચું પૂછું તો છાકરાએને પુસ્તકો વાંચવા બહુ ગમે છે, ને અહીં અનાથાશ્રમમાં પુસ્તકોની બહુ કમી છે.’

રાણીસાહેબાના હૃદયને કોઈ અપરિચિત લાગણીની લહરીની વીજળી અજવાળી ગઈ. પણ, વિચાર કરતાં એમને થાક લાગતો હતો-કંટાળો આવતો હતો-એટલે એમણે એ લાગણીની લહરીને ભૂલવા પ્રયત્ન કર્યો. થોડા દિવસ પછી જ્યારે એ રાજ્યના વડા સલાહકાર સાહેબને બંગલે અતિથિ તરીકે જઈને રહ્યાં ત્યારે એમનાથી ધાર્મિક ને લોકોપયોગી વાતો સિવાય બીજી કંઈ વાતો થઈ શકે? એ વખતે એમને અનાથાશ્રમવાળો પેલો પ્રસંગ ને સંચાલિકાએને એ વિશે કરેલો ખુલાસો સાંભરી આવ્યો, ને એ વિશે એમણે સ્વચિંતન કર્યું.

આ વાત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતાં વડા સલાહકાર સાહેબે પણ એક પ્રકારની વિચિત્ર લાગણી અનુભવી, અને એ વિચાર કરવાને ટેવાયેલા વાથી, ‘થોડાંક પુસ્તકો અનાથાશ્રમને મોકલાય તો સારું,’ એવો અભિપ્રાય એમણે ઉચ્ચાર્યો. એ બોલ્યા: ‘રાણીસાહેબા, હું જૂનનો ન હોઉં તો મારા જ કબાટોમાં અથવા કાં તો મારી ટ્રન્કોમાં કેટલાંક પુસ્તકો પડ્યાં છે. એ પડ્યાં પડ્યાં રદ જવાનાં છે. મેં એ મારાં બાળકો સારુ વર્ષો પહેલાં ખરીદ્યાં હતાં. હવે એને કોઈ અડતું નથી. પણ, સાળું, એ બધાંને આમથીતેમથી એકઠાં કરતાં બાળસ ચડે છે.’

એ જ સાંજે એક સામાજિક કાર્યકરને ત્યાં વડા સલાહકાર સાહેબ ખાસ નિમંત્રણથી ગયા. આ કાર્યકરની આખી જિંદગી નાનાં નાનાં સેવાનાં કાર્યોમાં જેવાં કે, રાજ્યના ધર્મોપદેશકોએ બોલેલા મહત્વગર્વે ચલાવતા શિક્ષકોને બનતી મદદ કરવી વ. માં વીતી હતી. આ કાર્યકર ખુશ થાય એવી ઇચ્છાથી, રાણીસાહેબાએ અનાથાશ્રમની જે મુલાકાત લીધી હતી તેની, અને અનાથાશ્રમની સંચાલિકાએન પાસેથી રાણીસાહેબાએ જે સાંભળ્યું હતું તેની વડા સલાહકાર સાહેબે

આ કાર્યકરને વાત કરી. ને, એ પછી પોતાના તરફથી એમણે ઉમેર્યું : ‘એ તો ભાઈ ખરું છે. અનાથ બાળકો સારું પુસ્તકોની સરકાર થવી જ જોઈએ.’

“એમાં શું ? એ તો આમ થઈ રહેશે !” કાર્યકરભાઈ બોલી ગયા. “આવતી કાલે હું ‘કોરિયર’ પત્રની ઓફિસે જવાનો છું. અને, અનાથાશ્રમને પુસ્તકોની જરૂર છે એ બાબતની જાહેરાત એમાં પ્રસિદ્ધ થાય એવો હું પ્રયત્ન કરીશ.”

વળતે દિવસે કાર્યકરભાઈ ‘કોરિયર’ પત્રના તંત્રીમંડળના ખંડમાં ખૂબ ઉત્તેજિત થઈને દાખલ થયા, અને કહ્યું : ‘આ તો ભાઈ અસલ્ય કહેવાય. રાજ્યના એકના એક અનાથાશ્રમને પુસ્તકોની ખાટ ! લોકો અનાથ બાળકોને પુસ્તકોનું થોડુંક દાન કરે એવું ભગવાનને ખાતર છાપો.’

કાર્યકરભાઈ અગ્નીની પળે આવ્યા હતા, કારણ વર્તમાનપત્રને થોડીક સનસનાટી ઉપજાવે એવી લીટીઓની આવશ્યકતા હતી. રિપોર્ટર તરત કાગળકલમ લઈ બેસી ગયા, ને આ પ્રમાણેના શીર્ષક સાથેના લેખ એણે તૈયાર કરી નાખ્યો :

‘સમાજનું આશ્રય પટેલો ખાખા જેટલા છાકરાઓ !

પુસ્તકોની અનિવાર્ય આવશ્યકતા !

બિચારાં પુસ્તક-ભૂખ્યાં બાળકો !’

એ પછી, સંતોષના ઉદ્દગાર કાઢતા કાઢતા કાર્યકરભાઈ ઘરે ભોજન માટે ગયા.

થોડાક દિવસ પછી એક રવિવારે હું મારા એક મિત્ર-પદાથ-વિજ્ઞાનના પ્રાધ્યાપક-સાથે એકાએક ‘કોરિયર’ વર્તમાનપત્રની ઓફિસે આવી ચડ્યો. ત્યાં તંત્રીમંડળની ઓફિસના દ્વાર આગળ એક મેલાં-ધેલાં કપડાં પહેરેલો, ચિમનીના ધૂમાડાની મેશથી જેના હાથ કાળા થયા છે તેવો એક માણસ બિભો હતો. એની પડખે એક નાની

છોકરી જીભી હતી. છોકરીના પહેરવેશ પણ લઘરવઘર હતો, ને એના હાથમાં જૂનાં પુસ્તકોનું એક અંડલ હતું.

“ કેમ બાઈ, કોનું કામ હતું ? ” મેં પૂછ્યું. મેલાથેલા માણસે એની ટોપી ઝેંચી કરી. ને નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો: “ સાહેબ, હું થોડાંક પુસ્તકો લાવ્યો છું. જેમના વિશે તમે લખ્યું હતું તે ગિયારાં ‘ પુસ્તક-ભૂખ્યાં ’ બાળકો માટે. ”

કિક્કી છોકરીના ગાલ પર શરમના શેરડા પડ્યા; ને એના ગાલ, એની પાંડુવર્ણી ક્ષિક્ષાશ બાદ કરતાં જેટલી રનાશ ધારણ કરી શકે તેટલા, રતુમડા બન્યા.

એ છોકરીના હાથમાંથી મેં પુસ્તકોનું અંડલ લઈ લીધું. ને ત્યાં હાજર રહેલા એકિસના એક પટાવાળાને એ સુપ્રત ક્યું.

‘ બાઈ, આપનું નામ ? ’

‘ સાહેબ, એની શી જરૂર છે ! ’ એ જરા યૂંચવણમાં મુકાંબો હોય એમ બોલ્યો.

‘ કેમ, એની જરૂર તો ખરી જ ને. અમારે પુસ્તકના દાતાનું નામ તો જાપવું જ જોઈએ ને ? ’

‘ અરે, એવી કંઈ જરૂર નથી. સાહેબ, હું તો એક ટોપીએ બનાવવાના કારખાનામાં કામ કરતો ગરીબ માણસ છું. એવીનેવી કંઈ જરૂર નથી. ’

અને, એની નાનાં પાતળી દીકરી સાથે એ જતો રહ્યો.

મારી સાથે પદાર્થ-વિજ્ઞાનના પ્રાધ્યાપક હતા. એટલે કદાચ મને નવી લેખ તાર (ગેલિઆઈ) પહોંચાડવાની પ્રક્રિયાનું ન્કુરણ થયું હોય કે પછી ગમે તે હોય, પણ આમાંથી મને એક રૂપક સૂઝ્યું. એ રૂપકમાં તાર મોકલવાનું મથક અનાથશ્રમ હતું, ને તાર ઝીલવાનું મથક (Receiving-Station) ટોપી બનાવવાના કારખાનાના કામદાર હતો. જ્યારે પહેલા મથક તાર ક્યાં એટલે બીજા મથકે તૂટજ એ તાર લઈ લીધો. જ્યારે પહેલાએ માંગ્યું ત્યારે બીજાએ તે પૂરું પાડ્યું.

ને, બાકાના અમે બધા તારના દોરડાના વચલા થાંભલા હતા.

રશિયા

નોકર

લેખક : એસ. ટી. સેમિસેનોવ

જેરાશિમ ગામડાના હતો. એ મોસ્કો શહેરમાં આ શહેરને ત્યાં કે પેલા શહેરને ત્યાં નોકરી કરીને પેટિયું કાઢતો.

હમણાં કેટલાક મહિના જેરાશિમ એના વતનમાં રહી આવ્યો. પણ, અત્યારે એ મોસ્કોમાં એવા વખતે આવ્યો હતો, જ્યારે ફરી નોકરી પર ચડવું કઠણ હતું. નાતાલના તહેવારોની માત્ર એક મહિનાની જ વાર હતી. નાતાલ ઉપર નોકરોને શેર તરફથી બોળીની રકમ અને બીજા ભેટસોગાદો મળતી. એટલે. નાતાલના આ અરસામાં નોકરી પરથી કોઈ રજા લઈને ઘેર જતું નહિ. નોકરીમાં બહુ કામ રહેતું હોય તો પણ, અથવા ‘આ નોકરી તો હું જ કરી શકું’ એવું કોક કોક જણ નોકરીમાં બહુ કામ હોવાથી કહેવા છતાં પણ, કોઈ કહેતાં કોઈ પણ હમણાં નોકરીમાંથી રજા લઈ ઘેર જતું નહોતું. એટલે, ખેડૂતપુત્ર જેરાશિમે ત્રણ અઠવાડિયાથી સારું એ શહેર માથે ક્યું, પણ ક્યાંય નોકરીનો જોગ બેઠો નહિ.

એ એના ગામના માણસો ને ગામના બાઈબંધો બેળો રહેતો હતો. હજુ સુધી એને પૈસાની ખાસ તંગી સહન કરવી પડી નહોતી, તો પણ જવાનજોષ માણસ થઈને કામધંધા વગર બેસી રહેતાં એના પગે કીડીઓ ચડતી હતી. એનું મન ઉદાસ રહેતું હતું. એને શરમ આવતી હતી.

બહુ નાની ઉંમરે જેરાશિમ મોસ્કોમાં આવ્યો હતો. પહેલાં તો, એ જ્યારે નાનો છોકરો હતો ત્યારે ગામની આજીવન

શરાખની શીશીઓ ધોવાનું કામ કરતો, ને એ પછી એણે કોક પૈસાવાળાના ઘરમાં વાસણ માંજવાનું કામ કર્યું. એ પછી એ વરસથી એ એક વેપારીને ત્યાં હતો, અને જો સરકારે લશ્કરી ભરતી સારુ એને એના ગામ ન બોલાવ્યો હોત તો હજુ સુધી આ નોકરીમાં જ એ કાયમ થયો હોત. ખેર, છેવટે એનું લશ્કરમાં નામ દાખલ કરવામાં ન આવ્યું; ગામમાં પણ એને કામ કરવું ન ગોઠ્યું, કેમકે નાનપણથી જ શહેરમાં જીવન ગાળેલું હોવાથી ગામ-ડાનું જીવન એને ફાવતું નહિ. ગામથી નીકળતાં એણે નિશ્ચય કર્યો કે, ભલે મોરકોમાં ગમે તેટલી હાડમારી સહન કરવી પડે, એ હું સહન કરીશ, પણ ગામમાં તો હું નહિ જ રહું.

એકાર રિથતિમાં શેરીએ શેરીએ ભટકવું એને બહુ વસમું લાગતું હતું. કોઈ પણ જાતનું કામ મેળવવા એણે આદાશપાતાળ એક કર્યાં. લગભગ બધા જ આળખીતાપાળખીતાને નોકરી સારુ બેગો થઈ આવ્યો. પછી તો લાજશરમ કારે મૂકીને રસ્તે હીંડતા માણસોને એણે પૂછ્યું, ‘ભાઈ, ક્યાંય કામઘંઘા મળશે?’ પણ, બધું જ વ્યર્થ.

અંતે, ખીજે નોકરી કરતા પોતાના ગામના લોકોને ત્યાં વારેઘડીએ જતાં એને શરમ આવવા માંડી. કેટલાક જણા તો એના પર એ વારેઘડીએ આવતો હતો એટલે ખાબવા પણ લાગ્યા હતા. કેટલાક જણને તો જેરાશિમ વારેઘડીએ એમને મળવા આવતો હતો તેથી, એમના શેકોનું પણ સાંભળવું પડતું. જેરાશિમને આમાંથી કંઈ માર્ગ જડતો નહોતો. એને સૂઝ નહોતી પડતી કે, શું કરવું? કોઈ કોઈ વાર આવી ઉદાસીનતાના માર્યા એ ખાધાપીધા વિના જ એમને એમ વિચારમાં જ દહાડો કાઢી નાંખતો.

[૨]

એક દિવસ જેરાશિમ શહેર બહારની કોઈ દૂરની સોસાયટીમાં

પાસે ગયો. એ શેરોવશેઠ નામના એક વેપારીને ત્યાં કેટલાય વખતથી શેઠના ગાડીવાન તરીકે નોકરી કરતા હતા. એમના પર એમના શેઠ બહુ ખુશ હતા. શેઠના એ વિશ્વાસુ નોકર હતા, ને શેઠના ચારે હાથ એમના ઉપર હતા. શેઠની એમના પર આવી કૃપાનું કારણ ખાસ કરીને એમની મીઠી જીભ હતી. પોતાની મીઠી જીભથી બીજા નોકરો પાસેથી પણ એ કામ લેતા, એટલે શેઠની એમના ઉપર ખાસ મહેરબાની રહેતી.

જેરાશિમ આ એગરકાકા કહે ગયો; એમને નમસ્કાર કર્યા. એગરકાકાએ એને ચાહીને બોલાવ્યો. એટલું જ નહિ, એને નારતો આપ્યો, ને ચાપાણી પણ કરાવ્યાં. પછી, જેરાશિમના ખખરખંતર પૂછતાં એમણે પૂછ્યું: ‘કેમ હમણાં શું કરે છે?’

જેરાશિમે કહ્યું: ‘એગરકાકા, શું વાત કરું? ઘેરથી આવ્યા પછી એક પણ દિવસ નોકરી પર ચડ્યો નથી.’

‘તા પછી તારા જૂના શેઠને ત્યાં તું કેમ ન ગયો?’

‘ગયો તો ખરો.’

‘એ તને ફરી રાખવા નથી માગતા?’

‘મારી જગ્યાએ હાલ એક બીજો આદમી કામ કરે છે.’

‘એવી વાત છે એમ કહેને ત્યારે? તમારા જીવાનિયાઆમાં કામ કરવાના વેતા જોઈએ ને? તમારા કામ કરવાના ઢંગ શેઠ જુએ ને! એટલે પાછા આવો પછી શેઠ તમને શેના રાખે? શેઠની નોકરી તો એવી ખડે પગે કરવી જોઈએ કે શેઠ ખુશ ખુશ થઈ જાય. ફરી પાછા જઈએ ત્યારે જગ્યા ન હોય તો તમારી જગ્યાએ કામ કરતા માણસને રળ આપીને પણ તમારા માટે જગ્યા કરી દે, એવું આપણું કામ હોવું જોઈએ!’

‘આજકાલ એવા શેઠિયા કેટલા છે?’

‘વડચડ કરવાથી શો ફાયદો? હું તો, બાઈ, મારી વાત

કરું. સાંભળ. જો કોઈ કારણથી મારે ઘેર જવું પડ્યું, ને બહુ દહાડા પછી પાછો આવું તો પણ મારા શરેવશેઠ બહુ ખુશી થઈને મને રાખી જ લે. ’

જેરાશિમ આંખો નીચી ઢાળીને બેસી રહ્યો. એગરકાકા પોતાની બઝાર્કી હાંકે રાખે છે, એ એણે જોયું. ‘લાવને મને ય એમને ખુશ કરવા દે’ એ વિચારે એ બોલ્યો: ‘એગરકાકા, હું બધું ય સમજું છું, પણ તમારા જેવો શેઠ મળવો બુફકેદ છે ને? એ તો ફીક છે, પણ સાથેસાથે જો તમે લાયક ન હોત, આજસુ હોત તો, તો તમારા શેઠ આ બાર વરસ સુધી તમને ન રાખત. તમારા કામની વાત અમારી સાથે શેની જ થાય?’

એગરકાકાના મોં પર સ્મિત ફરક્યું. એમનાં વખાણ થતાં જોઈ એમને ખુશી ઊપજી. એમણે કહ્યું: ‘એ તો દીવા જેવી વાત છે, બાર્કી. તું ય જો મારી પેઠે અરાખર મન લગાડીને, દેહ ભાંગી નાખીને, નોકરી કરે તો તારે ય મળિનાના મળિના સુધી આવો રખડવાના વારો ન આવે.’

જેરાશિમ ચૂપ રહ્યો. એણે કશો ય જવાબ દીધો નહિ.

આ જ વખતે શેઠનું એગરકાકાને તેડું આવ્યું. જતાં જતાં એમણે જેરાશિમને કહ્યું: ‘થોડી વાર થોભ. હું આ આવ્યો.’

[૩]

એગરકાકાએ આવીને કહ્યું કે, અડધા કલાકમાં ગાડી જોડીને એમણે નેપાર થવું પડશે. શેઠને શહેરમાં જવું છે. પછી, એમણે ચૂંગી સળગાવી, ને તમાકુના ઘૂંટ જાંવનાં ખેંચતાં એમણે જેરાશિમને કહ્યું: ‘તું કહેતો હોય તો શેઠને કહીને અહીં તને નોકરી રખાવી દઉં.’

‘શું એમને નોકરની જરૂર છે, હે?’

‘જરૂર તો નથી. પણ, એક આદમી છે તે બરાબર કામ નથી કરી શકતો. એ હવે ઘરડો થયો છે. એનાથી કામ થતું નથી, વળી, આ બાજુ ઝાઝી વસ્તી નથી, એટલે પોલિસવાળા પણ આ બાજુ આવીને નામ લખી જતા નથી. નહિતર, તો બુદ્ધો બરાબર જગ્યા સાફ રાખતો નથી, એટલે એક દહાડો એ શેનો ટકે? શેનો દંડ થાય એટલે શેઠ એને રાખે ખરા? સફાઈના કામને એ પહોંચી શકતો નથી.’

‘તો એગરકાકા, શેઠને કહીને મને રખાવી દો. હું તમારો નિંદગીબરનો ઓશિંગણુ રહીશ. કામ વગર એક દિવસ પણ બેસી રહેવું મને જરા એ પાલવતું નથી.’

‘સારું ત્યારે. હું શેઠને કહીશ. કાલ દૂરી આવજો. અને, લે આ પાવલી. એ વાપરજો.’

‘નમસ્કાર, એગરકાકા! ત્યારે તમે મારા માટે મહેનત કરશો ને? આટલી મહેરબાની કરજો, બાઈસા’બ.’

‘હા, હા, જરૂર. ગામના છોકરા માટે નહિ કરીએ તો પછી કોના માટે કરીશું?’

જેરાશિમ ચાલ્યો ગયો. એગરકાકા ઘોડા પર સામાન નાખવા લાગ્યા. એ પછી એમણે ગાડીવાનનો પોતાનો પોશાક ચડાવી, ગાડી જોડી. ગાડીને દરવાજા આગળ લઈ ગયા. શરોવશેઠ મકાનની બહાર નીકળીને ગાડીમાં બેસી ગયા, ને એગરકાકા ગાડી હાંકવા લાગ્યા.

શેઠચાકર શહેરમાં કામ પતાવીને ઘેર પાછા આવ્યા. એગરકાકાએ જોયું કે અત્યારે મારા શેઠ ખુશમિનનજમાં છે, એટલે એમણે જેરાશિમની વાત કાઢવી ઉચિત ધારી. એમણે કહ્યું : ‘શેઠ, મારે તમારું એક કામ છે.’

‘શું?’

‘મારા મામતો એક જુવાન છોકરો આવ્યો છે. બહુ સરસ છોકરો છે. અત્યારે સાવ બેકાર છે.’

‘તો...?’

‘તમે એને રાખશો?’

‘ક્યા કામ સારુ રાખું?’

‘બહારનાં કામ, ઝાંપાની સંભાળ, ઝાડુ, વગેરે સારુ તમે રાખો તો?’

‘પણ, એવા કામ માટે તો પોલકારપિય છે.’

‘એ શું કરતો’તો એનું કપાળ! એ ડોસો તો હવે કાઠી મૂક્યાના દાવનો થયો છે.’

‘એ સારું નહિ કહેવાય. મારે ત્યાં કેટલાય વખતથી કામ કરે છે. કંઈ પણ કારણ વગર એને કેવી રીતે છૂટે કરાય?’

‘હા, શેઠ એ વાત તો ખરી કે. એણે તમારે ત્યાં બહુ દહાડા વૈતરું ફૂટયું; પણ, એ વૈતરું આશું એણે મફતમાં ફૂટયું છે? બદલામાં એને પગાર મળ્યો છે. એના ઘડપણમાં ખપ લાગે એ સારુ નહિ નહિ તો એણે પચાસસો રૂપિયા બચાવ્યા હશે.’

‘બચાવ્યા હશે! કેવી રીતે, ક્યાંથી? એ એકલો તો છે નહિ. એને એની બૈરીનું પૂરું કરવાનું છે. આટલી રકમ એ કેવી રીતે બચાવી શકે?’

‘એની બૈરી પણ કમાય છે.’

‘અરે, એ શું કમાતી હશે, ધૂળ! એટલું ખર્ચ તો તાડી પીવામાં થતું હશે.’

‘તમે પોલકારપિય એને એની બૈરી માટે આટલો બધો શાનો જીવ બાળો છે? સાચી વાત તો એ છે કે, હવે એ કામ નથી કરી શકતો. એને રાખવાથી તમને કશો ફાયદો નથી. પૈસા ખોટા ખરયાય છે. એ વખતસર બરફને સાફ કરતો નથી. કંપાઉન્ડ પણ

મંદુ રાખે છે. એના તે કામ કરવાના કંઈ ઢંગ છે? અને, એ સિવાય, બ્યારે એનો ચોકી કરવાનો વારો આવે છે ત્યારે રાતમાં દશ વાર ગરમ થવા તો એની કોટડીમાં જઈને બેસી રહે છે. એનાથી ટાઢ વેઠાતી નથી. તમે જોજો એના લીધે તમારે ઠાક વાર પરતાવું ના પડે તો! ત્રિમાસિક તપાસ માટે થોડાક દિવસોમાં જ સુધરાઈ તરફથી અમલદાર આવવાના છે. એ વખતે દંડ થશે તો?'

‘આમ છતાં એને છૂટા કરવો એ સારું દેખાશે? આજકાલ પંદર વરસથી મારે ત્યાં એ નોકરી કરે છે. ઘડપણમાં એને હું આમ હડસેલી મૂકું તો પાપ લાગશે.’

‘પાપ! પાપ શેનું? તમે એને શું નુકસાન પહોંચાડો છો? એ કંઈ ભૂખે મરવાનો નથી. ગરીબો માટેના સદાચતમાં જઈને બેસશે. ઘડપણમાં એ ત્યાં શાંતિમાં દિવસો વીતાવશે.’

શરેવશેઠે વિચારીને કહ્યું :

‘ઠીક વાત છે; કાલ તું મારા માણસને મારી પાસે લાવજો.’

‘શેઠ, એને તમે રાખી લેજો. એની મને બહુ ફિકર રહે છે. એ બહુ કાળગરો છોકરો છે, ને બહુ દહાડાથી બેકાર છે. એ તમારી નોકરી તન તોડીને કરશે એની હું ખાત્રો આપું છું. શેઠ સાહેબ, જો સરકારે એને ફોજમાં ભરતી કરવા માટે ગામડે ન બોલાવ્યો હોત તો એની જૂની નોકરી ન તૂટત. એણે જ જો એની નોકરી ન છોડી હોત તો એના શેઠ એને નોકરીમાંથી છૂટા કરવા રાજી નહોતા.’

[૪]

બીજો દિવસે સાંજે જોરાશિમ પાસે આવ્યો ને પૂછ્યું :
‘એગરકાકા, મારા માટે કંઈ થયું ખરું?’

‘હા, કંઈક થયું છે. પહેલાં ચા પી લે. પછી, આપણે રોડને મળીએ.’

જોરાશિમને ચા પીવાની જરાય ઇચ્છા નહોતી શેઠ છેવટે શું

કહેશે એ જાણવાની તીવ્ર તાત્કાલિકતા તેને લાગી હતી તો પણ એગર-કાકાનો હાથ એ તરછોડી શક્યો નહિ. એ આ ગટગટાવી ગયો. પછી, ખંતે જાણા શેઠ કને ગયા.

શરેવશેઠે જેરાશિમને એ પહેલાં ક્યાં કામ કરતો હતો, શું શું કામ કરતો હતો, ને ખીજું શું શું કામ આવડે છે વ. વિશે પૂછપરછ કરી. પછી, ‘જે કામ મારે ત્યાં નીકળશે તે તારે કરવું પડશે’ એવી શરત સાથે એને નોકરી પર રાખ્યો, ને કહ્યું, ‘કાલ સવારથી જ કામ પર ચડી જાઓ.’

પોતાના આવા ભાગ્યથી જેરાશિમ ખુશ ખુશ થઈ ગયો. એ આનંદથી ધૂતોતો એગરકાકાની ઓરડીમાં ગયો.

એગરકાકાએ એને કહ્યું: ‘જે ભાઈ, તારું કામ સારી રીતે કરજે. તારા લીધે મારે શરમાવું ન પડે, મારે સાંભળવું ન પડે. શેઠિયાઓ કેવા હોય છે એ તો તું જાણે છે. જે જરા પણ ગદગદત થઈ ને પકડાઈ ગયા તો બાર વાગ્યા સમજવા. એ પછી તો શેઠ હંમેશાં કસ્ટરો શોધના ફરશે, ને પછીથી શાંતિથી નોકરી કરવી અઘરી થઈ પડશે.’

‘એગરકાકા, એના માટે તમે કશી ફિકરચિંતા કરશો નહિ.’

‘હા, એટલું જ મારે જોઈએ છે.’

જેરાશિમ એગરકાકાને રામ રામ કરી ઝાંપાની બહાર જવા માટે નોકળ્યો. રસ્તામાં જ પોલકારપિયની ઓરડી હતી, ને એની ઓરડીમાં પ્રકાશ બહાર આવીને રસ્તાને અજવાળતો હતો. જેરાશિમને એના આ ભાવિ નિવાસને જરા અંદરથી જોવાનું કુતૂહલ થયું. એ બે ડગલાં આગળ વધીને ઓરડીના જાળિયાની પાસે આવ્યો. પણ, જાળિયાના કાચ પર અરફ પડ્યો હતો, એટલે અંદર કશું દેખાતું નહોતું. તો પણ અંદર થતી વાતચીત એના સાંભળવામાં અચૂતર આવી.

અવાજ કોઈ સ્ત્રીનો હતો: ‘હવે આપણે શું કરીશું?’

પછી પુરુષનો અવાજ આવ્યો—એ પોતકારપિય હતો :
' મને તો કંઈ સૂઝતું નથી. હવે આપણે ભીખ માંગવી પડશે,
બીજું શું ? '

સ્ત્રીએ કહ્યું : ' ખરું, એ સિવાય આ અવસ્થાએ આપણાથી
બીજું શું બની શકે એમ છે ? આખરે, આપણે ભીખ માંગવી પડશે !
આપણા ગરીબોનાં તે કંઈ જીવતર છે ? સવારથી માંડીને મોડી
રાત સુધી કામ કરીને ફૂટાઈ મરીએ તો ય ત્યારે ઘરડાં થઈએ
એટલે જાકારો ! '

' આપણું દુઃખ કોણ સાંભળવાનું છે ? શેડિયાએને આપણા
દુઃખોની શી પડી છે ? શેડને કહેવું વ્યર્થ છે. શેડિયાએ તો એમના
કાયદાની વાત પહેલી જુએ છે, '

“ બધા ય શેડિયાએ આવા જ નીચ હોય છે. એ તો બીજા-
ઓનો જરા ય વિચાર કરતા નથી. માત્ર એમના કાયદાની વાત
પર એમની નજર પહેલી પડે છે. એ લોકોને એટલો વિચાર હોતો
નથી કે, આ લોકો આપણું પૈતરું ફૂટીફૂટીને ઘરડાં થયાં છે. એમની
સેવામાં આપણું હીરનૂર ખર્ચાઈ ગયું છે. એ તો બધા કામના
સગા છે. કામમાં જરી યે ઝાણપ આવે કે ‘ જાઓ છુટ્ટા ! ’ ”

' બધો ય વાંક કંઈ શેડનો નથી. આપણને તો પેલો ગાડી-
વાળો છુટ્ટો કરાવે છે. એવો એ એગર એના કોઈ ગામવાળાને
આપણી જગ્યાએ રખાવવા માગે છે. '

' હા, એ તો આપણો વેરવી છેસ્તો. એ મીડું મીડું બોલીને
ગમે તે કામ કરાવી જાણે છે. બદમાશ ! પણ, હા તું ઊભો રહે
મીડાફસિયા ! હું પણ તને મજા ચખાડીશ. હું પણ અત્યારે સીધી
શેડ પાસે જઈ છું, ને કહું છું કે, એ કેવી રીતે ઘાસની ને દાણાની
ચોરી કરે છે. ને કેવી રીતે શેડને હગે છે. મારી પાસે બધી સાબીતી
છે. પછી એને ખખર પડશે કે, બીજાની ચાડીઓ કેમ થાય છે ! '

‘અરે, ગાંડી, આવું આપણાથી ન થાય. કોઈના પેટ પર પાડું...એ તો પાપ છે !’

‘પાપ છે ! મેં જે કહ્યું એમાં ખતાવો જરાય ખોટું શું છે ? હું તો શેઠને જરૂર કહેવાની. શેઠને કંઈ આંખો નથી ? અને, શું કામ ન કહું ! અત્યારે આપણે ક્યાં જઈએ ? એણે આપણા સર્વનાશ કર્યો છે.’

વૃદ્ધા રોઈ પડી.

જેરાશિમે સઘળું કાનોકાન સાંભળ્યું. આ વાતો એના હૃદયમાં ખંજરની જેમ ભોંકાતી હતી. આ ઘરડાંઓને એ કેટલું દુઃખ પહોંચાડી રહ્યો છે એનું એને ભાન થયું. એનું હૃદય વેદનાથી ભરાઈ ગયું. બહુ વાર સૂધી એ ત્યાં ઊભો થઈ રહ્યો. ઉદાસ ચહેરે, ચિંતામાં ડૂબીને એ એગરકાકાની ઓરડીએ પાછો ફર્યો.

‘અરે, ભાઈ પાછો કેમ આવ્યો ? કંઈ ભૂલી ગયો કે શું ?’

‘ના, એગરકાકા !’ જેરાશિમે ગદ્ગદિત સ્વરે કહેવા માંડ્યું. ‘તમે મારા માટે બહુ તકલીફ લીધી. પરંતુ, મારાથી નોકરી નહિ થાય. માફ કરજો.’

‘કેમ ? પણ થયું શું ?’

‘કંઈ નહિ ! મારે અહીં નોકરી નથી કરવી. બીજે ક્યાંક શોધી લઈશ.’

એગરકાકા બહુ નારાજ થઈ ગયા. ગુસ્સે થઈને કહેવા લાગ્યા : “તું તે બીજાને ઉલ્લુ બનાવવા માગે છે કે શું ? એવકૂફ છું કે શું ? પહેલાં આવીને પગમાં પડ્યો, ‘કાકા, મને ક્યાંક નોકરીએ લગાડો. ક્યાંક નોકરીએ લગાડો,’ ને, હવે ભાઈને નોકરી નથી કરવી ! ડકોળ. બીજાની આત્મરૂ અગાડો.”

જો જવાબ દેવો એની કંઈ સૂઝ જેરાશિમને પડી નહિ. એણે

માથું નીચું ઢાળી દીધું. એગરકાકા એની આગળથી તિરસ્કારપૂર્વક મોં ફેરવી લઈને ઊભા થઈ ગયા.

થોડી વારે જરાશિમ ચૂપચાપ પોતાની ટોપી લઈને એગરકાકાની ઓરડીમાંથી બહાર નીકળ્યો. એ જલ્દી જલ્દી બંગલાના દરવાજાની બહાર નીકળી સડક પર આવી ગયો. એણે શહેર તરફ ઉતાવળે પગે ચાલવા માંડ્યું. હવે એનું મન હલકું પડ્યું. એને સુખનો અનુભવ થઈ રહ્યો હતો.

સ્થેન

પ્રથમ પ્રેમ

લેખિકા :—એમિલિયા પોર્ડાઆજન

મારી વય તે સમયે કેટલી હતી ? અગીયાર કે બાર વર્ષની ? ના, ના, ઘણું કરીને તેર વર્ષની મારી ઉંમર હતી, કારણ કે તે ઉંમર પહેલા પ્રેમમાં પડવું ઘણું વહેલું ગણાય, પણ એ ચર્ચામાં હું ઊતરવા માગતી નથી, કારણ કે દક્ષિણના દેશોમાં લોકો અહીં નાની વયે પ્રેમમાં પડે છે.

હું ક્યારે પ્રથમ પ્રેમમાં પડ્યો તે ચોક્કસ કહી શકું તેમ નથી પણ મારો પ્રેમ કેવી રીતે શરૂ થયો તે હું અચૂંચ કહી શકીશ. મારી ફેર્ડિનન્ડ ન્યારે ન્યારે બહાર જતાં ત્યારે ત્યારે તેમના ખંડમાં પ્રવેશી તેમનાં કપાટ તથા ટેબલના ખાના ખાલી તેમાં સુંદર રીતે ગોઠવાએ વસ્તુઓ જોવાનો મને ખાસ શોખ હતો. એ બધા ખાનાઓ મને પ્રદર્શન જેવા લાગતા હતા. એ દરેકમાં અમૂલ્ય અને અપ્રાપ્ય વસ્તુઓ જોવા મળતી તેમાંથી સુમધુર સુવાસ પણ આવતી. સુગંધથી વાતાવરણ મહેકી રહેતું.

શીવવાનો સામાન, સંત પુરુષોનાં ચિત્રો, ચાર્ટ પેપર્સ સુગંધી પદાર્થો, હાથીદાંત અને ચાંદીની ફ્રેમ વગેરે અધું તેમાં સુવ્યવસ્થિત ગોઠવાયેલું નજરે પડતું. એ અધું હું લેતો. અને ફરી વ્યવસ્થિત રીતે તેની તે જગ્યાએ તે પાછું ગોઠવી મૂકતો. એક દિવસ અચાનક રેશમી કાપડમાં પિંટાંગેલી સોનાની એક ફ્રેમ પર મારી નજરે પડી. રેશમી વસ્ત્રથી વીંટાયેલ તે ત્રણેક ઇંચનું ચિત્ર હતું. તેની ફ્રેમ હાથીદાંતમાંથી તૈયાર કરવામાં આવી હતી, અને તેના પર સોનું મઢવામાં આવ્યું હતું.

મને પહેલાં તો આશ્ચર્ય થયું. સૂર્યનો પ્રકાશ તેના પર પડતો હતો, તેથી તેના ઝમમગાટમાં વધારો થયો હતો. તે ખૂબ સુંદર ચિત્ર હતું. સ્વપ્નમાં પણ નહિ જોયેલ તેવું તેનું સૌંદર્ય હતું. ચિત્રની લલના આશરે વીસ વર્ષની જણાતી હતી. સામાન્ય મુગ્ધા નહિ, પણ પૂરેપૂરી યુવાન સૌંદર્યવતી તે સ્ત્રી હતી. તેનું મુખ લંબગોળ હતું. તેના ઓળખ પરવર જેવા પાતળા અને ગુલાબી હતા, તે અડધા ખુલ્લા હતા, અને હાસ્ય વેરતા હતા. તે સ્ત્રીની આંખો મોહક હતી, ને એ તીરછી નજરે જોતી હતી. સ્ત્રીનું સૌંદર્ય અનુપમ હતું. કામદેવે સર્જેલ સૌંદર્યપ્રતિમા સમી તે દીસતી હતી.

તેના વાળ ભરાવદાર અને સુંદર રીતે ઓળેલા હતા. તેની ગ્રીવા શ્વેત અને પાતળી હતી. તેનો પહેરવેશ જૂનવાણી માનસના લોકોની ટોકાંત પાત્ર અને એવો હતો. ઘણાં બારીક વસ્ત્રો તેણે પહેર્યાં હતાં. શરીર ઢાંકવાને બદલે આ વસ્ત્રો શરીરના અંગો ખુલ્લાં કરતાં હતાં. તેના શ્વેત અરક્ત જેવા સ્તનમંડળ તરી આવતા હતા. તેની વચ્ચે મોતીનો માળા પસાર થતા હતા. હાથમાં એક રૂમાલ હતો.

આ ચિત્ર જોતાંની સાથે જ હું પ્રેમવિવશ બની ગયો. મારી આંખો તેના સૌંદર્યનું પાન કરવા લાગી. તે જોવામાં હું એટલો તન્મય થઈ ગયો કે ત્રાસ પણ મુશ્કેલીથી લેવાતો. મારા આનંદની અવધિ ન હતી. આજ સુધી મેં અનેક સુંદર ચિત્રો જોયાં હતાં, અનેક પ્રકારની શ્રષ્ઠ શીલ્પકૃતિઓ પણ જોઈ હતી, પણ આ ચિત્ર તો અદ્ભુત હતું. અસલ જાણે જીવંત સ્ત્રી! ચિત્રના લાલ અને કેસરી રંગ ધમકતું રક્ત પ્રદર્શિત કરતા હતા. તેના સહેજ ખુલ્લા ઓળખ દાઢમની કળી જેવા દાંત ખુલ્લા કરતા હતા. તેનો કેશ-કલાપ લલાટ અને ગ્રીવાનું સૌંદર્ય વધારતો હતો.

મેં કહ્યું તોમ તે ફક્ત ચિત્ર ન હતું, પણ જીવંત સ્ત્રીનું પ્રતિબિંબ હતું. કાચની તકનીને લીધે હું તેનાથી અલગ પડતો હતો.

મેં તે હાથમાં લીધું, ને મારા હૃદયના ધમકારા વધી પડ્યા. છાતી સરસું મેં તે દાખ્યું. મારી નસોમાં જોસથી લોહી ફરવા માંડ્યું. તે સમયે મેં પગરવ સાંભળ્યો. મારી ફોઈની દમઝી ઉધરસતો. તથા સહેજ ખોડંગાતા પગનો અવાજ સંભળાયો. તે બહારથી પાછાં આવતાં જણાયાં. મેં ઝડપથી ચિત્ર ખાનામાં મૂકી દીધું. ખાતું બંધ કર્યું. અને મુખ ઉપર નિર્દોષતાનો ભાવ રાખી બારી પાસે જોભો.

મારી ફોઈ ખંડમાં દાખલ થયાં. તેમને ઉધરસ ચડી હતી. તેઓ એક ખુરસી ઉપર બેસી ગયાં. મને તેમણે હાથના ઈશારાથી પાસે બોલાવ્યો. અવસ્થાને લીધે કરચલીઓ પડી ગયેલ હાથથી પ્રેમપૂર્વક તેમણે મારી પીઠ થાપડી. જાંડી ગયેલી આંખોથી તેઓ મને નિહાળવા લાગ્યાં. તેમણે મને ચોકલેટ તથા પિપરમીટ આપી. મારું મન ખીન્ને રોકાયેલું હતું તેથી મને તે ગમી નહિ.

મારી ફોઈનો દેખાવ ફોઈની આંખને આકર્ષે તેવો ન હતો. વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે તેમના દાંત પડી ગયા હતા. તેમની આંખોનું તેજ ચાલ્યું ગયું હતું તેથી તે જાંખી લાગતી હતી. તેમના વાળ શ્વેત થઈ ગયા હતા, અને અસ્તવ્યસ્ત રીતે ફરફરતા હતા. તેમની હાજરીમાં મને ખાતું પણ ભાવતું નહિ, તેથી મેં કહ્યું, ‘મારે આ ચોકલેટ નથી જોઈતી ફોઈયા.’

‘તારે નથી જોઈતી ? કેટલી નવાઈ ! તારા જેવાં બિલ્લી કરતાં ય લોભિયાને તે નથી જોઈતી ? નવાઈની વાન !’

‘હું નાનું બાળક નથી,’ શરીર ટટાર કરી પગના અંગૂઠા પર જોભા રહેતા હું બોલ્યો, ‘મને મીઠાઈની જરા પણ પરવા નથી.’

મારી ફોઈ કટાક્ષમય રીતે જરા હસ્યાં. મારા વર્તનથી તેમને નવાઈ લાગી. મારા સામે જોઈ તેઓ ખડપડાટ હસી પડ્યાં. તેમનું કદરૂપું મુખ ખુલ્લું થતાં દાંત વગરનાં પેદાંઓ કુરૂપતામાં વધારો કરવા લાગ્યાં. તે ખૂબ હસ્યાં. તેમના કપાળ પરની કરચલીઓ વધી પડી.

તેમનું આખું શરીર હાસ્યથી ધ્રુજવા લાગ્યું. મારા શરીર પર તેમના મુખમાંથી થૂંક પડવા લાગ્યું. હું તેનાથી નાહી રહ્યો. મને મારું અપમાન થતું જણાયું. મને ખૂબ ધિક્કાર આવ્યો. હું ત્યાંથી છટકી જઈ મારી માતાના ખંડમાં ગયો. સ્વચ્છ પાણી અને સુગંધિત સાબુથી હું નાંચ્યો, અને ચિત્રની સુંદરી પર વિચાર કરતો ગાવા લાગ્યો.

એ દિવસથી પેલી લલનાએ મારું મન હરી લીધું. તેથી જ્યારે જ્યારે મારાં ફોર્મ બહાર જતાં કે તુરંતજ હું તેમના ખંડમાં દાખલ થઈ જતો, ખાનું ઉઘાડતો, ચિત્ર કાઢતો, અને તેને નિહાળ્યા કરતો, તેના પર વિચાર કર્યા કરતો. આ મારો નિત્યક્રમ થઈ પડ્યો હતો. તેને જોતાં મને થતું કે, તેની આંખો મારા સામે મંદમંદ હસી રહી છે; તેની છાતી જોસથી ધબકી રહી છે. મને ચુંબન કરવાનું મન થઈ આવતું, પણ રખે તે ચીડાશે તેમ માની હું તેને ફક્ત છાતી સરસી ચાંપતો, અગર મારા કપાળ પર તેને રાખતો. મારા વિચારો ફક્ત તેના પર જ કેન્દ્રિત થયા હતા. હું ખૂબ જ નાનુકતાથી તથા સંસ્કારિતાથી તેની સાથે વર્તતો.

જેમ ફોર્મ પ્રેમી પોતાની પ્રિયતમાને મળવા જાય, અને સુંદર વસ્ત્રો પહેરે, સુગંધિત તેલ નાખી કેશ હોળે તેમ હું જ્યારે મારી ફોર્મના ખંડમાં જતો ત્યારે સ્નાન કરી સુગંધિતસુંદર વસ્ત્રો પહેરી જતો. મારી ઉંમરના બીજા છોકરાઓ તેમની પ્રિયતમાના ફોટા, પ્રેમપત્રો અને ફૂલો મને બતાવતા, અને હું પ્રેમમાં પડ્યો છું કે કેમ તે અંગે મને અનેક વખત તેઓ પૂછતા. હું હસતો, અને લજ્જાથી મારું મુખ લાલ બની જતું. એક રવિવારે હું મારી દૂરની પિત્રાઈ બેનોને ત્યાં ગયો. સૌથી મોટી બાણ્યે જ પંદર વર્ષની હશે. તેમને ત્યાં અમે બધાં સાથે રમતાં હતાં ત્યાં એક બારેક વર્ષની છોકરી મારી પાસે આવી. તેણે મારો હાથ દબાવ્યો, અને હાથમાં ગુલાબ મૂક્યું. તે ચાલવા લાગી. હું ચીડાયેલ મેં ગુલાબનું ફૂલ ફેંકી દીધું.

તે ખૂબ ચીડાઈ. આખો દિવસ તે મારી જોડે રમી નહિ, એટલું જ નહિ, પણ આજે પણ તે પરજીલી હોવા છતાં તેણે મને તે માટે માફી આપી નથી.

મારી ફોઈ તો ફક્ત બે કે ત્રણ કલાક જ બહાર રહેતાં. આ સમય ચિત્રનિરીક્ષણ માટે મને ઓછો પડવા લાગ્યો. તેથી મેં તે મારા ખિસ્સામાં રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. આખો દિવસ તે ચિત્ર મારા ખિસ્સામાં સંતાડી રાખ્યું. ફોઈ ભયંકર ગુન્હો મેં કર્યો હોય તેમ હું લોકોથી છુપાતો ફરવા લાગ્યો. મને લાગે છે કે ચિત્રસુંદરી મારા આ કૃત્યથી હસતી. તેના દેખતાં મારાથી શરીર કેમ ખંજવાળાય? મોજા કેમ કઢાય? કપડાં કેમ બદલાય? તેથી તેવા સમયે હું ચિત્રને સુંદર સ્થળે મૂક્યા પછી જ તે ક્રિયાઓ કરતો.

ચિત્રની ચોરી કર્યા પછી મારી વિચિત્રતા વધી પડી હતી. રાત્રે ઉશીકા નીચે હું તેને રાખતો. અનેક વખત ઝાંઘ-માંથી ઝખકી જતો, અને મારા કિંમતી ખજાનાને તપાસી લેતો. રાંખ ફાઈ લઈ ન જાય! છેવટે, મારામાં એટલો બધો અવિશ્વાસ પેદા થયો કે મેં તે ચિત્ર ગાલીચા નીચેથી લઈ લીધું, અને મારી છાતી પર મારા ખમીસ નીચે તેને સંતાડ્યું. હું સૂઈ ગયો. સવારે ચિત્રની ફેઈમની છાપ મારી છાતી પર આબેહૂબ રીતે પડી.

હૃદય સાથે ચિત્રનો સ્પર્શ થવાથી રાતભર અનેક અદ્ભુત સ્વપ્નો મને આબ્યાં, ચિત્રમાંની લલના મૂર્ત સ્વરૂપે મારી પાસે આવી તેના આલીશાન મહેલ પાસે મને લઈ ગઈ. તેની પાસે મને બેસાડ્યો. તેણે તેના નાજુક હાથ મારા લલાટ અને કેશ પર ફેરવવો શરૂ કર્યો. તેની પાસે મેં પ્રેમનાં કાવ્યો વાંચ્યાં. અંસરી બજવી. તે વણી આનંદમાં આવી ગઈ. તેણે મારો ખૂબ જ આભાર માન્યો. મારા હૃદયમાં પ્રેમોર્મિઓ વધતી જતી હતી. દિવસે દિવસે અનેક જાનના દિવાસ્વપ્નો મને આવવા લાગ્યાં. રાત-

દિવસ હું મારી પ્રિયતમાના વિચારોથી જ રાચતો. બીજી કોઈ બા-
બતમાં મને રસ પડતો નહિ. ખાવામાં, પીવામાં મિત્રોને મળવામાં
કે બીજા કશામાં મને રસ પડતો નહિ. તેથી મારું શરીર દિવસે
દિવસે ગળતું જવા લાગ્યું. મારાં માતાપિતા તથા કોઈને મારું
સીણું શરીર જોઈ ચિંતા થવા લાગી. મારા પિતા ડોક્ટર હતા.
તેમણે કહ્યું,

‘વિકાસની આ ભયંકર અને કટોકટીની ઉંમરે દરેક વસ્તુ
બચાવવાનું હોય છે.’ મારા પિતાએ મારું શરીર તપાસ્યું. મારી
નિસ્તેજ તથા ઊંડી ગિતરેલી આંખો અને તેના ફરતાં થયેલા સ્થામ
વર્તુલો તથા મારી ભોજન પ્રત્યેની અરુચિએ તેમને ચિંતાગ્રસ્ત
બનાવ્યા. તેઓ મને હર વખત કહેતા, ‘તું હંમેશાં રમ્યા કર.
ઘરમાં બેસી ન રહે. તારા મિત્રો સાથે ફરવા જા. એકલો એકલો
પડ્યો ન રહે.’

હું કહેતો, ‘મને ફરવાની કે રમવાની ઇચ્છા જ થતી નથી.’
મારા પિતા મને ખુશ કરવા અનેક જાનની વાતો કરતા. મને ચલ-
ચિત્રો, નાટક ને નૃત્ય જોવા લઈ જતા. મારો અભ્યાસ તેમણે
બંધ કરાવ્યો. તેઓ હંમેશાં મને બેંશન તાજું શીણવાળું દૂધ પાવા
લાગ્યા. કેટલીક વખત મારા જાનતંતુઓને ઠંડા પાડવા મારા
માથા પર ઠંડુ પાણી પછે તેઓ રેડતા. તેઓ મારી બગડતી
જતી તબીયતની જ હંમેશાં ચિંતા કરતા. સવારમાં બ્યારે હું તેમને
‘મંગલ પ્રભાત’ (Good Morning) કરવા જતો ત્યારે પછે તેઓ
જોવા કરતા, અને મને પાસે બોલાવી મારા શરીર પર હાથ ફેરવતા,
મારા કૃશ શરીર સામે તાકી રહેતા. હું પછે નિર્દોષતાનો દેખાવ કરી
આંખો ઢાળી દેતો. મારો ગુન્ડો કબૂલ કરવા કરતાં મરી જવું સારું
તેવો હું નિશ્ચય કરતો.

હું મારા કુટુંબીજનોથી અળગો પડી મારી ચિત્રસુંદરી
સાથે એકંતમાં રહેવાનું હંમેશાં ઇચ્છતો. ચિત્રસુંદરીને માઠ સ્પર્શ

કરવા મેં સિદ્ધતથી ફેમનો કાચ કાઢી નાખ્યો, અને તેને ખૂબ ગાઢ આલિંગન આપ્યું. હું પ્રેમવિવશ બની ગયો. મારી સાન ગુમાવી બેઠો, અને મૂર્છિત બની હું નીચે પડ્યો.

બ્યારે મને જ્ઞાન આવ્યું ત્યારે મારા પિતા, માતા તથા ફેઈ મારી પાસે ચિંતાતુર મુખે બેઠાં હતાં. ખૂબ જ આતુરતાથી મારા તરફ તેઓ જોઈ રહ્યાં હતાં. મારા પિતા મારી નાડ તપાસતા હતા. તેઓ બોલ્યા : ‘નાડ બહુ ધીમી ચાલે છે. હાથમાં પણ આવતી નથી. ધબકારા ઘણા મંદ પડતા જાય છે.’ સૌ ચિંતાતુર બન્યા.

મારી ફેઈનું ધ્યાન મારા બાહુપાશમાં જકડાયેલ ચિત્ર પર પડ્યું. તે ગભરાયાં. મારી પાસેથી તે ચિત્ર તેઓ છોડાવવા લાગ્યાં. તે બોલતાં હતાં, ‘બાઈ, આ સુંદર ચિત્ર તું છોડી દે. આવું અનુપમ સૌંદર્યશીલ ચિત્ર બગડી જશે. મૂકી દે! તારે બ્યારે બ્યારે જોવું હશે ત્યારે તને હું બતાવીશ. તેને બગાડ મા, તેનો નાશ કર નહિ.’ ફેઈ આજ્ઞાવતાથી બોલ્યાં.

‘બલે રહું તેની પાસે. છોકરો સારો નથી તે તમે જાણતાં નથી. ! ચિત્રની શું કિંમત છે?’ મારી માતા ક્રોધાવેશમાં આવી બોલ્યાં.

‘બીજી કોઈ પણ ચીજ બલે તેની પાસે રહે. પણ આ ચિત્ર તો અમૂલ્ય છે. આજે આવું ચિત્ર કોણ ચીતરવાનું છે? અને, આજે હું તે દિવસ જેવી થોડી જ થવાની છું? તે તો ભૂતકાળની યાદ છે. હું પણ ભૂતકાળની વસ્તુ છું. ચિત્રની લલના આજે હું રહી નથી.’ ફેઈ નિસાસો નાખતાં બોલ્યાં.

મારી આંખો ખૂલી ગઈ. બાહુપાશ ઢીલો પડ્યો. ચિત્ર મુક્ત થયું. મને આજે બરાબર યાદ નથી કે હું શું બોલ્યો હતો.

‘તમે...તમે ચિત્ર-સુંદરી...તમે!’ હું બબડ્યો હતો.

‘તને લાગે છે કે આજે હું એટલી સુંદર છું? હાં! ખરે-ખરે મારું યૌવન પૂર્ણ રીતે વિકસેલ હતું. મારું સૌંદર્ય અનુપમ હતું તે સમયનું જ આ ચિત્ર છે.’

આ સાંભળી મારું માથું પુનઃ નમી ગયું. ફરી હું બેભાન બન્યો. મારા પિતાએ બેચકીને મને પલંગ પર સુવાડ્યો, અને અકસીર દવા મારા મોંમાં મૂકી.

હું ઝડપથી સાંને થઈ ગયો, અને ફરી કદી મારી ફેઈના ખંડમાં પગ મૂકવાની ઇચ્છા મને થઈ નહિ.

સ્વીડન

પ્રેમ અને રોટી

લેખક : એગાર્ટ સ્ટ્રન્ડબર્ગ

જ્યારે ગુસ્તાફ ફોકે લુઇસના પિતા પાસે લુઇસના હાથની વિધીપૂર્વકની માગણી કરી ત્યારે તેમણે પહેલો પ્રશ્ન આ પૂછ્યો :
'તમે માસિક કેટલું કમાવ છો?'

'સો ક્રોનર*થી (kroner) વધારે નહિ, પણ લુઇસને—'

'મારે બીજું કંઈ જાણવું નથી. તમે પૂરતું કમાતાં નથી.'

ગુસ્તાફના ભાવિ સસરા વચ્ચે જ બોલ્યા.

'હા, પણ હું અને લુઇસ એકબીજાને ખરા પ્રેમથી ચાહીએ છીએ. અમને અન્યોન્યમાં ખૂબ જ વિશ્વાસ છે.'

'સંભવિત છે. તેમ છતાં મારે માટે એ જાણવું જરૂરી છે કે તમારી વાર્ષિક કુલ આવક શું બારસોની છે?'

'અમે લીડીગોમાં પહેલવહેલા પરિચયમાં આવ્યાં.'

'સરકારી નોકરી સિવાય બીજું કંઈ કમાવ છો? લુઇસના પિતાએ તેમની પ્રશ્નોત્તરી ચાલુ રાખી.

'મને લાગે છે કે અમે પૂરતું મેળવીશું. અમારા એકબીજા માટેના પ્રેમને પણ તમારે ખ્યાલ કરવો જોઈએ.'

'હાં, હાં, એ ઠીક છે. પણ મને તમારી કમાણીનો ચોક્કસ આંકડો તો આપો.'

'એરે! એમ તો હું નોકરી સાથે ઈતર કામ પણ મેળવી શકું તેમ છું, અને સાડું કમાઈ શકીશ' ઉત્સાહી પ્રેમી બોલ્યો.

• સ્વીડનનું ચલણી નાણું

‘કેવા પ્રકારનું ઇતિર કામ ? અને, કેટલું ?’

‘ફેંચ ભાષા હું શીખવી શકું, તેનો અનુવાદ પણ કરી શકું, અને પ્રૂફ રીડીંગનું કામ પણ હું કરી શકું.’

‘અનુવાદનું કેટલું કામ મળે ?’ લુઈસિના પિતા હાથમાં કાગળ-પેન્સિલ લઈ બોલ્યા.

‘એ હું ચોક્કસ ના કહી શકું, પણ હાલમાં હું એક ફેંચ પુસ્તકનો અનુવાદ એક ફરમાના દસ કોનરના દરથી કરું છું.’

‘તે પુસ્તકના કુલ કેટલા ફરમા છે ?’

‘આશરે ચોવીસ.’

‘હીક ચાલો, તેના તમને અઢીસો કોનર મળશે. બીજી શી કમાણી છે ?’

‘બીજી કમાણી અચોક્કસ છે ?’

‘અરે ! તમે કેવા છો ! તમારી કમાણીનું કેકાણું નથી, અને તમે પરણવા તૈયાર થયા છો ? મને લાગે છે કે લગ્ન અંગે તમે વિચિત્ર ખ્યાલો સેવતા જણાવ છો. તમને સફેત્રે ખ્યાલ આવે છે કે તમારે બાળકો થશે, અને તેમનું તમારે ભરણપોષણ કરવું પડશે !’

‘પણ, બાળકો જન્મીથી શું થોડા જ થવાના છે ? આપને તો મારી એક જ વિનંતિ છે કે અમારા એકબીજાના પ્રેમ પ્રત્યે જ આપ આપનું બધું વક્ષ આપો...’

‘બાળકો તે તુરત જ થવાનાં, તેમાં શક નથી.’ લુઈસિના પિતા ગુસ્તાફને આતંકી વચમાં જ બોલ્યા. ‘હીક, પણ, તમે એક-બીજા સાથે પરણવાના નિશ્ચય કરેલો છે તો મારે સંમતિ આપ્યા સિવાય કંઈ છૂટકો છે ? તેમ છતાં તમને સલાહ આપું છું કે આજથી હવે તમારી કમાણી વધારવા અને તેટલી કોશીય કરવી.’

યુવાન ગુસ્તાફ સંમતિ મળવાથી ખૂબ આનંદમાં આવી ગયો. અને તેણે તે વૃદ્ધના હાથને ચુંબ્યો. લુઈસિ પણ આનંદસાગરમાં ડૂબી ગઈ હતી. તે દિવસે બ્યારે તે બન્ને જણાં એક બીજાના હાથમાં હાથ બેરેવી ફરવાં ગયાં ત્યારે તેઓ કેટલાં સુખી હતાં !

સાંજે જ્યારે તે લુઈસને મળવા ગયો ત્યારે ટૂંક રીડીંગના કામળો પણ સાથે લેતો ગયો હતો. તે જોઈ લુઈસના પિતા ખુશ થયા. લુઈસ પણ આનંદમાં આવી ગઈ, અને તેણે ગુસ્તાફના કપોલ પર ચુંબન કર્યું. ત્યારપછીના ગુસ્તાફના દિવસો લુઈસ સાથે સિનેમા, નાટક જોવામાં તથા દરિયાકાંઠે સહેલ કરવામાં ગયા. રેસ્ટોરાં, હોટેલ, નૃત્યગૃહો વગેરેમાં તેઓ અવારનવાર જવાં લાગ્યાં, તેથી ગુસ્તાફને ખૂબ અર્થ થઈ ગયું. દિવસના મોટા ભાગનો સમય લુઈસ સાથે જ ગાળવાથી તેની ખીજ આવક પણ અટકી ગઈ.

લગ્નનો દિવસ નજીક આવતો જતો હતો. તે માટે તેઓ ખરીદી કરવાં લાગ્યાં. મકાનની તેઓ તપાસ કરવાં લાગ્યાં. તે માટેનું રાયરચીલું, ફર્નિચર તેઓ વસાવવા લાગ્યા. તેમણે એ સુંદર પક્ષંગ ખરીદ્યા. તેના પર બીછાવવા માટે મખમલની પથારી ખરીદી. સ્પ્રીંગવાળી પુરશીઓ પણ ખરીદી. શુદ્ધ શણગારનાર કલાકારને ત્યાં તેઓ ગયાં. ત્યાં પ્રેમનાં દેવદેવતાની સ્મૃતિઓ, એક સુંદર લેમ્પ, જમવા માટે સુંદર ટેબલ, કાચનાં વાસણો વગેરે તેમણે ખરીદ્યાં. ગુસ્તાફનો બધો સમય બિલ પતાવવામાં, લુઈસને આપવાની બેટો ખરીદવામાં, મકાન શોધવામાં અથવા એક લખવામાં જતો. તેને લીધે બીજું કશું ઇતર કામ તે કરી શકતો નહિ. તેથી તેની કમાણી ઘટી ગઈ હતી. પણ, તેને અંતરમાં વિશ્વાસ હતો કે લગ્ન થયા પછી તે ખૂબ કમાશે, અને બધું દેવું ભરપાઈ કરી દેશે.

ગુસ્તાફ અને લુઈસે ખુબ જ કરકસરથી જીવન ગાળવા વિચાર કર્યો હતો. ફક્ત એ ખંડમાં જ તેઓ રહેવા માગતાં હતાં. નાનું મકાન હોય તો ઝોછા ફર્નિચરથી પણ સારું દેખાય. તેથી તેમણે પહેલે માળે એ ખંડ અને એક રસોડું છસો કોનરના ભાડાથી રાખ્યું. લુઈસને પહેલાં તો થયું કે વધુ ખંડ હોય તો સારું, પણ તુરત જ તેણે વિચાર્યું કે એકબીજા માટે સાચો પ્રેમ હોય તે જ બધું છે.

છેવટે મકાન શણુગારવામાં આવ્યું. શયનગૃહમાં પાસે પાસે બે પલંગ ગોઠવવામાં આવ્યા. જીવનયાત્રાએ સાથે નીકળેલ બે રથ જવા તે લાગતા હતા. પલંગ પર મખમલની પથારી, તેના પર શ્વેત ચાદર, અને તેના પર રેશમી ઉશીકા મુકવામાં આવ્યાં હતાં. તેના પર મરોડદાર અક્ષરે બન્નેના સંયુક્ત નામ રેશમી દોરાથી બરેલાં હતાં. બધું વાતાવરણ આનંદમય દીસતું હતું. દિવાનખાનાને બે વિભાગમાં વહેંચી નાખતો પડદો પણ ખૂબ જ કલાત્મક હતો. એક વિભાગમાં દિવાનખાનું, શયનગૃહ, ભોજનગૃહ અને અભ્યાસગૃહ હતાં, અને બીજી તરફ લુઈસિનો સંગીતનો વિભાગ હતો. તેનો બાર સો કોનરનો પિયાનો ત્યાં ગોઠવવામાં આવ્યો હતો. તેની પાસે સુંદર ટેબલ હતું. તેનાથી જરા દૂર ભીંત પાસે ‘ટોઈલેટ-ટેબલ’ હતું. તેની પાસે ગુરતાફના પુરતકોનો કાચનો એક કબાટ હતો. તેમાં સુવ્યવસ્થિત રીતે પુરતકો ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં.

શનિવારે રાત્રે તેમનાં લગ્ન થયાં. રવિવારે સવારે મોડે સુધી આ સુખી દંપતિ ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યાં હતાં. ગુરતાફ પહેલો ઊઠ્યો. સૂર્ય પ્રેકાશતો હતો, તેથી તેણે બારી ન ઉઘાડી. ગુલાબી રંગનો વીજળીનો દીવો તેણે પ્રકટાવ્યો. તેના ગુલાબી કિરણો સંતોષ અને સુખમાં નિદ્રાધીન બનેલ લુઈસ પર પડતાં હતાં. તે મોડે સુધી ઊંઘી. રવિવાર હતો તેથી ઉતાવળ ન હતી. ધીરેધીરે દેવળોના ઘંટ સંભળાવા લાગ્યા, જાણે કે સ્ત્રી અને પુરુષના સર્જનનો આનંદમહોત્સવ તે ઉજવતા હોય.

લુઈસે પડખું ફેરવ્યું. ગુરતાફ રસોયાને ચાનાસ્તા માટે કહી આવ્યો. તે તેની સુંદર પત્ની સામે નિહાળી રહ્યો. તેના આનંદની અવધિ ન હતી. તેણે લુઈસના કપોળ પર ચુંબન કર્યું. લુઈસ જાગી. તે પણ ખૂબ આનંદમાં હતી. નોકર ચાનાસ્તો લાવ્યો. કેવાં સુંદર કપરકાબી, પ્લેટો અને ડિશ હતા ! અને, તે બધું તેમનું પોતાનું—તેનું અને તેની પત્નીનું જ હતું. લુઈસે તેનાં કપડાં ઠીકઠીક કર્યાં. તે

જરા થાકેજ નજીવતી હતી, તેથી તે આરામખુરશીમાં બેઠી. ગુસ્તાફે તેને થોડી ઝાન્ડી આપી, તેથી લુઈસિ આનંદમાં આવી ગઈ. તેના થાક ચાલ્યો ગયો. લુઈસિની મા આવું કદી સહન કરત નહિ. પણ, લગ્નજીવનનો એ મોટો ફાયદો છે કે તમને કીક પડે તેમ તમે પત્ની શકો છો.

ગુસ્તાફ તેની સૌંદર્યવતી પત્નીની બધી જ સગવડતા કાળજી-પૂર્વક સાચવતો. તેના દરેક કાર્યમાં તેને મજા પડતી. લગ્ન પછી તેનું જીવન ખૂબ જ આનંદમય બન્યું હતું. કૌમાર્યવસ્થામાં અનેક વખત તે શ્રેષ્ઠ પ્રકારનો ભોજનો જમતો, પણ તેને આવો આનંદ મળતો નહિ. તેને પોતાના અપરિણીત જીવન પર તિરસ્કાર આવ્યો. અરે ! તેને એમ પણ થઈ આવતું કે જેમ કૃતરા પાસેથી કર લેવામાં આવે છે તેમ અપરિણીતો પર પણ સરકારે કર નાખવો જોઈએ. લુઈસને તેમ નહોતું લાગતું. તેને તો અપરિણીત પુરુષોની માત્ર દયા આવતી. જે તેઓ ભરણપોષણ કરી શકે તેમ હોય તો તેમણે પરણી લેવું જોઈએ તેમ તે માનતી. બ્યારે ગુસ્તાફ માનતો હતો કે, સુખ પૈસાથી માપી શકાય નહિ. પણ ! હાં ! હવે તો ખૂબ કામ મળી રહેશે. પૈસા પણ સારી રીતે મળશે. અને, બધું ખરાબર ચાલશે. ગુસ્તાફ તેની પત્નીને વારંવાર કહેતો :

‘ એક જ દિવસમાં સમગ્ર જીવન આવી જતું નથી, આપણે તો જીવન માણવું જોઈએ. અરે ! આ જીવન તો કેટલું સૌંદર્ય-ભરપૂર છે ! ’

સાંજે છ વાગ્યે તેમના મકાન પાસે બે ઘોડાની એક ગાડી આવી ઊભી રહી. ગાડી કલાત્મક હતી. ઘોડાઓ પણ પાણીદાર હતા ગુસ્તાફ તેની પત્ની સાથે તેમાં બેઠો. તેઓ ફરવા ઊપડ્યાં. લુઈસિના આનંદનો પાર ન હતો. બહારની દુનિયાએ નવા સાજ સન્મા હોય તેમ નજીવતું હતું. બધું જ સુંદર નજીવતું હતું. રસ્તા પર આસ્થા જતા ગુસ્તાફના સંબંધીઓ તેની ઈર્ષ્યા કરતા, અને

મનમાં બપડતા, ‘આણે ફીક કોઈ ધનાઢ્ય સ્ત્રી શોધી લાગે છે. ફીક મોજ ઉડાવે છે.’ કેવી મજા ! સુંવાળા મખમલના પોચા ઉશીકા પર અઢેલવાનું અને તેવી જ મુંઢર ગાદી પર બેસવાનું ! કેવી મજા ! કેવું સુખી લક્ષ્મણન !

પ્રથમ માસ અવિરત આનંદમાં પસાર થયો; નૃત્ય, નાટક, ખાણાઓ અને સિનેમા જોવામાં ગયો. તેમ છતાં જે સમય તેઓ ઘરમાં ગાળતાં તે પરમ આનંદનો હતો.

એએક મહિના પછી લુઈસની તબિયત જરા લથડી. ગુસ્તાફ ડોક્ટરને બોલાવી લાવ્યો. ડોક્ટરે લુઈસને તપાસી. ડોક્ટર જરા હસ્યા. ગુસ્તાફે દર્દ અંગે પૂછ્યું. ડોક્ટર માત્ર હસ્યા. કશો જ રોગ નથી તેમ તેમણે જણાવ્યું. ગુસ્તાફને શાંતિ ન વળી. બીજા ડોક્ટરને બોલાવી લાવ્યો. તેણે પણ હસીને તેમ જ કહ્યું. ગુસ્તાફને સંતોષ ન થયો. તેણે વૈદકના પુસ્તકોનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. તેના આશ્ચર્ય વચ્ચે તેને જણાયું કે, હવે તે પિતા થવાનો છે. માતાપિતા બનવાનું કેટલું સુખ ? બાળક છોકરો જ હશે તેમ તેણે માની લીધું. ગુસ્તાફ આખો દિવસ આનંદમગ્ન રહેતા. એક દિવસ લુઈસે તેને કહ્યું, ‘લગ્ન થયા પછી તમે તમારી આવકમાં કશો જ ઉમેરો કર્યો નથી, એ ફીક કહેવાય ? આપણું તથા આપણા બાળકનું શી રીતે પોપણ થશે !’ ગુસ્તાફને પણ થયું કે, તેમનું જીવન બહુ ખર્ચાળ બની ગયું હતું. હવેથી ખૂબ કરકસર કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

બીજા દિવસે ગુસ્તાફ તેના વકીલમિત્ર પાસે પૈસા ઉછીના લેવા ગયો. તેના મિત્રે તેને કહ્યું, ‘લગ્ન કરવા અને કુટુંબ વધારવું’ તે આજના જમાનામાં પોસાય તેવી બાબત નથી, અને તેથી જ હું પણ લગ્ન કરતો નથી.’ ગુસ્તાફને એ સાંભળી ખૂબ શરમ લાગી. તેથી પૈસાની માગણી કર્યા વગર જ ખાલી હાથે તે ઘર તરફ પાછો વળ્યો. ઘેર આવ્યો ત્યારે લુઈસે તેને જણાવ્યું કે, એ હોલેજદારો ઉધરાણી કરવા આવ્યા હતા. તેમના હાથમાં સોટી પણ હતી.

ગુસ્તાફ તો પહેલાંની માફ જ બધી ચીજવસ્તુઓ લાવતો. એક દિવસ તેની પત્નીને કૂટનો કરડિયો આપતાં તે બોલ્યો, ‘આ સફરજન બહુ સસ્તાં મળ્યાં. દોઢ કોનરનાં બે ઝાન મળ્યાં. કેટલાં સસ્તાં !’

‘ઠહાલા ગુસ્તાફ, આપણને તે પોસાય ! નકામું ખર્ચ શા માટે કરો છો ?’

‘તને કશી વસ્તુની હું જાણુપ આવવા દઈશ નહિ. હવે તો મને ‘એફરટ્રા’ કામ પણ મળી ગયું છે.’

‘પણ, આપણા દેવાનું શું ?’

‘દેવું ? અરે, મારા મિત્રવર્ગમાં એક મોટી લોન હું જાબી કરવાનો છું, એટલે એકીસાથે બધું દેવું ભરી દઈશ !’

‘પણ, તે તો નવું દેવું કરવાનું થયું. જિલમાંથી ચૂલમાં પડવા જેવું !’ લુઈસ નિરાશ વદને બોલી.

‘કાંઈ વાંધો નહિ. દેવું થોડા સમયમાં ભરપાઈ થઈ જશે. પણ, આવી અણગમતી વાતો કેમ કરે છે ? હાં ! જો તો ખરી આ સફરજન અને દ્રાક્ષ કેટલાં સ્વાદિષ્ટ છે !’

જમ્યા પછી લુઈસ સોફા પર સૂઈ ગઈ. જ્યારે તે જાગી ત્યારે ગુસ્તાફ લખતો હતો. લુઈસે દેવાની વાત ફરી શરૂ કરી, ‘કણિયાને હજી પૈસા અપાયા નથી. દરજી અને મિસ્ત્રી ધમકાં આપે છે. કાપડિયો હંમેશાં ઉધરાણી કરે છે.’

‘બસ, હવે કાંઈ કહેવું છે ? તે બધાને આવતી કાલે પાઈએ પાઈ ચૂકવી દઈશ. બસ, હવે કાંઈ છે ? હવે, એ વાત મૂક પડતી ! તું તારે આનંદના વિચારમાં મગ્ન રહે. તારે કશી જ ચિંતા નથી કરવાની. બોલ, આજે સાંજે ઘોડાગાડીમાં બેસી ફરવા જઈશું કે દ્રામમાં ? દ્રામમાં ફાવશે ને ?’

‘ફાવશે.’ લુઈસે ટૂંકા જવાબ આપ્યો.

સાંજે તેઓ દરિયાકિનારે ફર્યા, અને એક આલેશન રેસ્ટોરામાં તેઓ જમ્યાં. ગુસ્તાફ ખૂબ આનંદમાં હતો. પણ, લુઈસ બિલ જોઈને ઉદાસીન બની ગઈ. તેટલી રકમમાં તો તે અનેક વસ્તુઓ ધરે બનાવી શકી હોત.

મહિનાઓ પસાર થતા હતા. હવે પારણું, ગોદડીઓ, બાળકનાં કપડાં વગેરેની જરૂર જણાવા લાગી. ગુસ્તાફ પૈસા ઉછીના લેવાની ચિંતામાં હતો. અનાજ તથા કાપડના વેપારીઓએ હવે કોઈ પણ ચીજ આપવાની ના કહી હતી. તેમને પણ ચૈરીઝોક્કરાંનું પોષણ કરવાનું હતું ને ? અરે ! કેટલો ભૌતિકવાદ ! કેવી સ્વાર્થી દુનિયા !

છેવટે, પ્રસૂતિનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. તેણે લુઈસ માટે નર્સ રોકી. પુત્રી જન્મી. ગુસ્તાફ આનંદથી બાળકીને હાથમાં લઈ ફરવા લાગ્યો. પણ, લેક્ષુદારો તેનો પીછો છોડતા નહોતા. કેટલીક વખત તેને દિવસોના દિવસો સૂધી સંતાઈ રહેવું પડતું. તે તેના શ્વસૂરને મળ્યો. તેણે મદદ માટે તેમની પાસે માગણી કરી. શ્વસૂરે ઠંડો આવકાર આપ્યો. તેમણે કહ્યું : ' મેં તો તમને પહેલેથી જ કહ્યું હતું કે, લગ્નની જવાબદારી મોટી છે. તમારી શક્તિ ન હોય તો લગ્ન ન કરો. તેમ છતાં તમે લગ્ન માટે જીદ પકડી લગ્ન કર્યાં. હું તમને એક જ વખત મદદ કરીશ. તમે એકલાં જ માત્ર મારાં સંતાન નથી.'

સૂવાવડી સ્ત્રીની બધી સગવડ સાચવવી, તેનો ખોરાક, દવાઓ, કપડાં, બાળકની બધી સગવડ સાચવવાની, અને નર્સનો પગાર આપવાનો હતો. કેટલો ખર્ચો ? પૈસા ક્યાંથી લાવવા ?

‘અન્યોન્યના પ્રેમને પૈસાની મર્યાદા રોકી શકે નહિ.’

‘તેનું પરિણામ જોયું ને ? ડીક, પણ હવે જે થયું તે થયું. હું તમને આ વખતે તો મદદ કરીશ, ફરી કદી નહિ કરું. મારી પાસે પણ બહુ પૈસા નથી, અને વળી તમે : મારું એક જ સંતાન નથી.’

સૂવાવડી સ્ત્રી તથા બાળકની બંધી સગવડ સાચવવી, તેને માટે ખોરાક, દવાઓ, કપડાં, વગેરે લાવવા તથા નર્સિંગ પગાર આપવાનો એ કંઈ થોડું ખર્ચ છે ?

સારા નર્સિંગે લુઈસ થોડા સમયમાં જ હરતીફરતી થઈ. ફરી તેનું શરીર કુંવારી છોકરી જેવું નાજુક બની ગયું. સડેજ પાતળું થઈ ગયું હતું. લુઈસના પિતાએ જમાઈને કહ્યું, ‘હવે એક પણ બાળક થવું ન જોઈએ. નહિતર, તમે તમારો વિનાશ નોતરશો.’

ગુસ્તાફ તેની વહાણી પત્ની અને બાળક સાથે પ્રેમમાં અને દિન-પ્રતિદિન વધતા જતા દેવામાં દિવસો વ્યતીત કરતો હતો. પણ, અતિ પેલા લેણુદારો જાણ્યા નહિ. ગુસ્તાફ પર તવાઈ આવી. તેને જેલમાં જવાનો સમય આવી પહોંચ્યો. લુઈસના પિતા તેમની પુત્રી તથા પૌત્રીને ગુસ્તાફ પાસેથી લઈ ચાલતા થયા. લુઈસ તેના પતિથી દૂર જવા ઇચ્છતી ન હતી. ઘરમાં એક દિવસ પણ ચાલે તેટલું અન્ન નહોતું તેમ છતાં પ્રેમાળ પત્ની તેના પતિ સાથે જ રહેવા માગતી હતી. પણ, લુઈસના પિતાએ ફૂર રીતે તેને તેના પતિથી વીખૂટી પાડી. લુઈસ ચોધાર આંસુએ રડતી હતી. તેના પિતાએ બાળકોને તેડી, લુઈસને હાથ પકડી મોટરમાં બેસાડી. લુઈસ છટકવા પ્રયાસ કરવા લાગી, પણ તેના પિતા પાસેથી તે છટકી શકી નહિ. મોટર ઝડપથી ઊપડી.

ગુસ્તાફ એકલો પડ્યો. તેની આસપાસ લેણુદારોનું ટોળું જમ્યું હતું. અનેક જાતની ગાળો, ધમકી, ડરામણી તેઓ બતાવતા હતા. ગુસ્તાફને તેના ખર્ચાળ જીવન માટે પશ્ચાત્તાપ થતો હતો. તેની આંખો સામે તેની પ્રિય વસ્તુઓ લેણુદારો ઉપાડી જતા હતા. ચરીસા, ટેબલ, કબાટ, પુસ્તકો, પતંગ, અને બધું જ ઉપાડી ગયા. પણ, જ્યારે ગુસ્તાફે લુઈસને આપેલ લગ્નની પ્રથમ ભેટ-મોતીની માળા તથા મોતીની બંગડીઓ-ફર્નિચરનો વેપારી ઉપાડી જવા લાગ્યો ત્યારે તેની આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. ગુસ્તાફ વેપારીના

પગે પડ્યો, પણ તેને દયા ન આવી. માળા તથા અંઝડીઓ ઉપાડી તે ચાલતો થયો. બધી જ ચીજવસ્તુ ઉપડી ગઈ હતી. માત્ર શોક-સાગરમાં ડૂબેલો ગુસ્તાફ બાકી હતો. તેના કુખનો પાર નહોતો. બધી સંપત્તિ હેણેદાર છીનવી ગયા હતા. અને, પત્નીને તેનો કૂર શ્વસર છીનવી ગયો. હાય! આજીવન! નિર્ધન પ્રેમીની આ સ્થિતિ !

ગુસ્તાફનું કષ્ટમય જીવન હવે શરૂ થયું. એક દૈનિક વર્તમાન-પત્રમાં તેને પ્રક્રીડર તરીકે જગ્યા મળી. રાતના ઉગ્ગમરા તેને થવા લાગ્યા. હજુ તે દેવાદાર તરીકે બહેર થયો નહોતો, તેથી તેની સરકારી નોકરી ચાલુ રહી, પણ પગાર વધવાનું હવે બંધ થયું. રવિવારે તેના શ્વસરે તેનાં સ્ત્રીબાળકને મળવાની ઉદારતા બતાવી હતી. તે પણ એકાન્ત-માં તો નહિ જ. જ્યારે ગુસ્તાફ તેની પત્ની તથા બાળકને મળી સાંજે વર્તમાનપત્રની ઓફિસે પાછો જતો ત્યારે લુઈસ તેને દાર મુઠી વળાવવા જતી. આ પરીસ્થિતિ ગુસ્તાફને ખૂબ જ અપમાનજનક લાગતી હતી. બધું દેવું ચૂકવતાં કદાચ વીસ વર્ષ પણ નીકળી જાય. અને તે પછી—તે પછી પણ શું તે તેનાં સ્ત્રી, બાળકનું ભરણપોષણ કરી શકશે ! ના, હરગીજ નહિ. પણ, તે દરમિયાન તેના સસરા મરણ પામે તો! અરે! તો તો તેની સ્ત્રી અને બાળક ઘરમાર વગરનાં થઈ જાય! તે વિચાર આવતાં ગુસ્તાફે લુઈસથી કૂર અને નિર્દયતાથી પોતાને વિખૂટો પાડનાર શ્વસરનો આભાર માન્યો.

અરે! ફક્ત આ મનુષ્યજીવન જ ટેટલું કૂર અને કપરું છે! ખેતરમાં ફરતાં પશુઓને સહેલાઈથી ખોરાક મળી રહે છે. તેમને કશી જ મહેનત કરવાની હોતી નથી. પણ, હાય! કુદરતનાં બધાં જ સર્જનોમાં ફક્ત મનુષ્યના લાલટે જ પેટ માટે મહેનતમજૂરી ફૂટવાની લખાયેલી છે! એ શરમની વાત છે કે, દરેક મનુષ્યના ભરણપોષણ માટે કશી જ બેમવાઈ નથી.

શુભારંભેવિયા

પાઠોશી

લેખક: આટન ગુસ્તાવ મેટોસ

એ ઘણો થાકી ગયો હતો. બીજા માળના તેના મકાનની ખારીમાં વિચાર કરતો એ ઊભો હતો. એનું મન દૂર દૂર પરિભ્રમણ કરતું હતું. દેવાને લીધે એને પોતાનો દેશ છોડવો પડ્યો હતો. એના કુટુંબે એનો ત્યાગ કર્યો હતો. અમેરિકા જવાનું ભાકુ એની પાસે ન હતું. એથી એ જીનિવા રોકાયો. ત્યાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સાથે એ જુગાર રમ્યો. તેમાં એ ખૂબ કમાયો. છંપટે, ન્યારે એક વિદ્યાર્થીએ જુગારમાં બધું જ હારી જવાથી જીનિવાના તળાવમાં પડી આપઘાત કર્યો ત્યારે જ કાલાકે જુગાર રમવો બંધ કર્યો. એની પાસે ફીક ફીક દ્રવ્ય એકકું થયું હતું. ભવિષ્યના સુખસ્વપ્ને એને દેખાવાં લાગ્યાં. એક સુંદર મકાન એ ભાડે રાખશે; તેમાં સુંદર ફર્નિચર એ ગોઠવશે; અને લોકોને તલવારખાજી તથા મુક્કાખાજી ને શીખવશે. આવા વર્ગમાંથી એને સારી આવક થશે.

તલવારખાજીમાં એ એટલો નિબળાત હતો કે, અલ્પ સમયમાં જ સમાજના શ્રેષ્ઠ વર્ગમાં જોડાઈ રથાન એ મેળવી શક્યો. પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો પણ એને પોતાને ત્યાં આમંત્રણ આપી અભિમાન લેતા. દુનિયાના શ્રેષ્ઠ પદ્માજીને અને તલવારખાજીની ન્યારે મેચ થઈ ત્યારે કાલાકે તેમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ચેમ્પિયનની ખ્યાતિ પામ્યો. એથી એની કીર્તિ ચોમેર ફેલાઈ. એ સમયથી એણે પેરિસ જવાની તૈયારી શરૂ કરી.

શહેરની સૌંદર્યવતી તેમ જ ધનાઢ્ય સ્ત્રીઓ એની પાછળ થેલી બની ગઈ હતી. એક રાજકુમાર જેટલું તેઓ એને માન આપતી

એના પરિચયમાં આવનાર દરેક વ્યક્તિ તેની રીતભાતથી જિતાઈ જતી. આવી આકર્ષક રીતભાત, એ ઉમદા અને બહાદુર અમલદાર કુટુંબમાં જન્મેલો હોવાથી, તેને વારસામાં મળી હતી. જે કે તે ઘણા પ્રેમાળ હૃદયનો હતો, તેમ છતાં એક પણ સ્ત્રી તેને ગમતી ન હતી. કારણ કે, હૃદયથી તે ડોન ક્રિકઝેટ જેવો આદર્શવાદી હતો. ‘શિવલરી’-ના એના આદર્શો ઘણા ગંચા હતા. તેથી જ તે આદર્શ સ્ત્રીની કલ્પનામાં દિવસો વ્યતીત કરતો હતો.

બારીમાં એ બિભો હતો. તેના મકાનની સામેના બગીચામાંથી આલ્હાદક અને સુવાસિત પવન આવતો હતો. પાસેના ઝાડ પર કોયલ ટહુકી રહી હતી. એ સિગારેટ પી રહ્યો હતો. ધૂમ્રપાનનાં ધૂમ્રવર્તુળો એ નીરખી રહ્યો હતો. એને અનેક સુખસ્વપ્નો આવતાં હતાં. તેવામાં એને એકદમ આંચકો લાગ્યો. એની ખુદી ગરદન પર ટીપાં પડતાં હોય એમ એને લાગ્યું. તેણે ગરદન ભૂંધી નાખી. અરે! જૂન મહિનાના આ સ્વચ્છ આકાશમાંથી-નહિ વાદળ ને નહિ વીજળી-ને આ ટીપાં ક્યાંથી! આકાશ સામું જોવા એણે એનું મુખ ગેંચું કર્યું. એના આશ્ચર્ય વચ્ચે એક યુવતી બિભી હતી. યુવતીની મુદર મોટી આંખો કાલાકના ગૂંચવણના ભાવવાળા મુખ તરફ સ્થિર મંડાયેલી હતી. બાણે કે તે કાલાકની ક્ષમા યાચી રહી ન હોય!

‘આપ કૂલઝાડને પાણી પાવ છો, એ સાથે સાથે મારા જેવા થોરને પણ પાણી પાવ છો, નહિ?’ કાલાક હસતાં હસતાં પોતાના પરદેશી ઉચ્ચારથી ફેંચ ભાષામાં બોલ્યો. આવી બાળક જેવી કાલી કાલી ભાષા, સામાન્ય રીતે, સ્ત્રીઓને ખૂબ ગમે છે.

‘થોર! થોર મને અસર કરી શકે તેમ નથી, કારણ કે, એનાથી હું બહુ દૂર છું.’

‘પણ કેટલાક થોર કાંટા વગરના પણ હોય છે.’

‘એમ! મને વનસ્પતિશાસ્ત્રનું બહુ અલ્પ જ્ઞાન છે. પણ, તમે કહો છો તે હું માની લઉં છું કે, કાંટા વગરના પણ થોર હોય છે.’

‘મહેરયાની કરી તમે હવે ત્યાંથી ચાલ્યા જશો નહિ. આરમાની આકાશમાં સુંદર પુષ્પો વચ્ચે તમને નીરખવા એ જીવનનો એક મહાન લહાવો છે.’

‘તમે પરદેશી જણાવ છો; તમારા ઉચ્ચારો અને બોલવાની રીતભાત પરથી હું અનુમાન કરું છું.’

‘હાજી, એ મારું દુર્ભાગ્ય છે. હું એક લશ્કરી અમલદાર છું, અને હમણાં તો મુઝાયાજી અને તલવારયાજીના તાલીમવર્ગો ચલાવું છું, એ તો કદાચ તમને ખબર હશે.’

‘હા, વર્તમાનપત્રોમાંથી મેં એ ખાબત વાંચી છે. કીર્તિને કળશ હવે થોડા સમયમાં જ તમારા શિર પર ઢોળાય તેમ લાગે છે.’

‘હુઃખદાયી કીર્તિ! હા! કીર્તિ! કેટલી ક્ષણિક! હું તો માનું છું કે માણસે કામ કરવું જોઈએ. તેમ કરતાં કીર્તિ મળે તો ભલે. તેની પાછળ ગાંડા ન બનવું જોઈએ. મારી યોજના કૃણીજૂત થાય તે માટે પેરિસ જવા વિચાર છે. ત્યાં તલવારયાજીનો તાલીમવર્ગ કાઢીશ, અને સાથે સાથે ઘોડેસવારી પણ શીખવીશ. મારાં વખાણ નથી કરતો, પણ ઘોડેસવારનો હું નિષ્ણાત છું. મારા ઘોડા વગર મને અહીં ખૂબ સૂનું લાગે છે. કોઈ પાણીદાર ઘોડાને દેખતાં જ મારા પગ થનગની ઊડે છે. અમે ઘોડેસવાર જ જાણીએ કે, ઘોડા અને ઘોડેસવાર થોડા સમયમાં કેવા એકરૂપ બની જાય છે!’

‘ત્યારે તો તમે દંતકથામાં આવતા મનુષ્યઅશ્વના વંશ જ લાગો છો! તમે તમારી પ્રિયતમા એમેઝોન* શોધી છે કે નહિ?’

વેલેન્ટાઈન સરિખત બોલી.

કાલાકે વેલેન્ટાઈન સામે જોયું. તેના ગાંઠ પર શરમના શેરડા પડ્યા હતા. કાલાકે વેલેન્ટાઈનને પ્રેમાળ જવાબ વાળવા બિંચે જોયું તો સુવાસિત ફૂલો સિવાય બીજું કોઈ ત્યાં ન હતું.

આ રીતે તેઓ પ્રથમ પરિચયમાં આવ્યાં.

* ગ્રીક પુરાણોમાં કામરૂપ દેશની વીર રમણી

સાંજે કાલાકને શહેરમાં જન્મવા જવાની ઇચ્છા થઈ નહિ. અંધારામાં એ પથારીમાં પડ્યો. એકાંત એને ખૂબ સાલતું હતું. એને એનું આળપણુ યાદ આવ્યું. એની વહાણી માતા યાદ આવી. એના પિતા એને યાદ આવ્યા. પિતા કર્નલ હતા. તેમનું લાલ મુખ શ્વેત મૂંછાથી પ્રભાવશાળી લાગતું હતું. તેમનું શરીર સોટી જેવું અક્કડ હતું, અને તેની પર જાણે વળગણી પર કપડાં મૂક્યાં હોય તેમ કપડાં રહેતાં. કાલાક લશ્કરી અધિકારી હતો. તેમ છતાં એના પિતાની હાજરીમાં એ સિગારેટ પી શકતો નહિ. તેને યાદ આવ્યું કે, બ્યારે તેણે તેમની વિદાય લીધી ત્યારે તેમની આંખમાંથી આંસુ વહેતાં હતાં. જાણે અર્થથી સંતમ લોહમાંથી રસ ઝરતો ન હોય ! તેના પિતા આંસુ ખાળી બોલ્યા :

‘બેટા ! જ્યાં જાય ત્યાં સત્યનિષ્ઠ રહેજે. તું અમલદાર અને કે એક મજૂર અને તો પણ તારા બાપદાદાની માફક પ્રમાણિક રહેજે. આ રિવોલ્વર આપણા બાપદાદાની છે. તે તને ભેટ આપું છું. કોઈ પણ સમયે તારાથી શરમજનક કાર્ય થઈ જાય તો તેનો ઉપયોગ કરજે. અધોગતિવાળું જીવન જીવવું તેના કરતાં માનસહિત મરવું સાનું.’ આમ કહી એના પિતાએ એને રિવોલ્વર આપી.

બાલ્યાવસ્થાના સુખદુઃખના વિચારમાં ને વિચારમાં કપડાં બદલ્યા વગર તે ઊંઘી ગયો.

મધરાતનો સમય થયો હતો. દાર પર ટકટક અવાજ થયો. કાલાક અવાજ સાંભળી ઝંખકી ગયો. તેને થયું કે આરણું ખખડવાનો માત્ર આભાસ થાય છે. અત્યારે તે કાણ આવે ? એ પથારીમાં પડ્યો, પણ આરણા પર વારંવાર ટકટક અવાજ થવા લાગ્યો. એ ઊભો થયો. એણે આરણું ખોલ્યું. એના આશ્ચર્ય વચ્ચે વેલેન્ટાઈન ત્યાં ઊભી હતી. એ મંદમંદ હસી રહી હતી. ચોમેર શાંતિ હતી. શ્વેત આંદની પથરાયેલી હતી. વાતાવરણ ખૂબ જ અસ્હાદક હતું.

‘અમે આજે મેળામાં ગયાં હતાં. ત્યાંથી તમારા માટે હું આ

બેટ લાવી. હું એક ફેંચ સ્ત્રી છું, અને જેમ દરેક ફેંચ સ્ત્રી માને છે તેમ હું પણ માનું છું કે, એકલાપણું તે કમનસીબી છે. તેથી જ મને લાગે છે કે, તમારી અંધારી ઓરડીના એકાંતમાં ખરેખર તમે ખૂબ જ દુઃખી હશો.' વેલેન્ટાઈન બોલી.

‘આ જાતની લાગણી માટે આપનો આભાર.’ કાલાક બેટના પડીકાના દોરા છોડતાં બોલ્યો.

‘તમે કેટલા માયાળુ છો ! કેટલા સુંદર છો ! મારા પ્રેમાળ પાડોશી ! આ બેટ આપીને તમે મને ખૂબ જ આનંદ આપેલો છે. મારા શુષ્ક હૃદયમાં તમારું પ્રેમાળ અને માયાળુ હૃદય જાણે મિશ્ર થતું લાગે છે.’

‘ધીરે બોલો ! નહિતર, બીજા પાડોશીઓ સાંભળશે.’ વેલેન્ટાઈન જરા વ્યગ્રતાથી બોલી.

‘જરા પણ ડરશો નહિ. નીચેના ખંડો કાયમ અંધ જ હોય છે. તેમ છતાં નીચે જોઈ લઉં.’ કાલાક બોલ્યો. રવેશની જીભ થયેલી બારી પર તે કેટલી નીચો વળી લટક્યો.

‘અરે, તમે શું કરો છો ! પડી જશો. આ બારી તૂટી પડશે તો તમારાં હાડકાં પણ લાંગી જશે. મારે ખાતર, હૃદય ખાતર, બારી છોડી દો. તમારા ખંડમાં જવ.’ તે આવેશમાં આવી ચિંતાતુર સ્વરે બોલી. તે રડવા લાગી. આંસુનાં ટીંપાં કાલાક પર પડવા લાગ્યાં. એણે બારી છોડી દીધી, અને એ વેલેન્ટાઈન પાસે આવ્યો.

‘અરે ! મારાં મધુર પાડોશણ ! તમે કેમ ડરો છો ? તમારે ખાતર જ હું નીચે નહિ જઈ’. ‘અસ, હું તો કસરતખાન છું. મોતી કાઢનાર મરજવા જેમ પાણીમાં ડૂબકી મારે છે તેમ હવામાં હું છેક નીચે સુધી ડૂબકી મારી શકું. પણ, તમારે ખાતર એ પ્રયોગ નહિ અજમાવું.’

‘આભાર ! આપનો આભાર ! હવે તમારા ખંડમાં દાખલ

થાવ.' વેલેન્ટાઈનના અવાજમાં હજી ગભરાટ હતો. બારી તૂટવાનો અવાજ આવ્યો. કાલાકે એક ફટકો માર્યો, અને તેના ખડના પલંગ પર જઈ પડ્યો, 'હા. હા....હા,' તે હસ્યો.

'અત્યાર સુધી તમારા અને મારા વચ્ચે અંધકારનો પડો હતો. હું જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચે ઝોલાં ખાતો હતો. પણ, હવે જીવન અને મૃત્યુસાગર વચ્ચે હું ખૂલું છું. મારા સુંદર પાડોશી, દૂધ જેવી આ શ્વેત ચાંદનીમાં તમે કેટલાં સુંદર દેખાવ છો !' વેલેન્ટાઈનના સૌંદર્યનું પાન કરતો કાલાક બોલ્યો. વેલેન્ટાઈન પણ કાલાકને નીરખી રહી હતી. તેઓ પ્રેમગોષ્ઠી કરતાં હતાં. તેમની આંખો અનેક જાતની મૂક વાતો કરતી હતી. આ રીતે ઘણાંઘણાં સમય તેઓ વાતો કરતાં ઊભાં. છેવટે, વેલેન્ટાઈન બોલી, 'મને તમે ગમો છો તેનું કારણ એ છે કે, આટલો સમય થયો તો પણ તમે મારા વિષે કંઈ પણ તપાસ કરી નથી; એટલું જ નહિ, પણ તમે જરા પણ આડંબર અને દંભ કરતા નથી. મારો પ્રેમ આવા માણસ તરફ કુદરતી રીતે જ ઢળે છે. ઠીક, સાહેબજી ! વહાલા પડોશી !' વેલેન્ટાઈન જવા લાગી.

'જરા એક મિનિટ તો ઊભાં રહો ! હવેથી હું તમને શું કહીને બોલાવું ?'

'મારું નામ વેલેન્ટાઈન છે.'

'સુંદર નામ ! મને યાદ છે કે, એક રાજકુમારીનું નામ પણ વેલેન્ટાઈન હતું.'

'હા. મિલનની વેલેન્ટાઈન ! તમારું નામ શું ?'

'પિટર કાલાક. આમડિયું નામ, નહિ ?'

'શિવરાત્રિ (ચૂડનાઈટ) બહાલા કાલાક. હવે મારે જવું જ જોઈએ, કારણ કે મારા પતિ હમણાં આવી પહોંચશે.'

'કેણ ?'

'મારા પતિ.'

‘એમ ! શિવરાત્રિ (મૂડનાષ્ટ) !’

પતિ ! વેલેન્ટાઈન પરિણીત છે ! એને એવો કદી વિચાર પણ આવ્યો ન હતો ! એને કપાળે પરસેવો વળ્યો. એ પથારીમાં પડ્યો, પણ બિંધ ન આવી. ઊઠ્યો. ચાંદનીમાં ચારે બાજુ એ ફરવા લાગ્યો. પ્રભાત સુધી બગીચામાં ફર્યો. અંતે થાકીને પથારીમાં પડ્યો. પણ, થોડા સમયમાં જ બારણા પર ટકટક અવાજ થતો સંભળાયો. તેણે બારણું ખોલ્યું. તેની સુંદર અને મધુર પાડોશી પ્રભાતનાં કિરણોની માફક ત્યાં ખડી હતી. તેનું મુખ ગુલાબ જેવું મુકામળ અને હાસ્ય વેરતું હતું. તેની આંખો કાચી રહેલી બિંધના ભારે જરા ઘેનભરી દેખાતી હતી, તેથી તે વધારે સુંદર લાગતી હતી. તેણે તેના સુંદર પાતળા હોઠ પર આંગળી મૂકી ચૂપકીકી રાખવાની સંજ્ઞા કરી.

‘મને આખી રાત જાંપ ન વળ્યો. બિંધ ન આવી.’ થાકેલો અને ચિંતાતુર કાલાક બોલ્યો.

‘તમે ડરશો નહિ. હું તમને બરાબર સમજી ગઈ છું. મારું હૃદય તમારી પાછળ ઘેલું બનેલું છે. હું તો ફક્ત તમને વફાદાર છું, અને વફાદાર રહીશ.’

બ્યારે કાલાકે વેલેન્ટાઈનને પોતાના ભૂજપાશમાં લેવા તેના ખૂબ્બા હાથ પ્રસાર્યા ત્યારે ફક્ત વેલેન્ટાઈનના શ્વાસથી હાલી રહેલાં ફૂંડા માંહેના ગુલાબનાં ફૂલો જ એના પાશમાં આવ્યાં. સૂર્યનાં કિરણો બારીમાંથી આવતાં હતાં. બ્યારે ઉપરના માળે કઠોર અવાજે કોઈ ઠપકો દર્ષ રહ્યું હતું. ખૂબ જ કઠોરતાથી વેલેન્ટાઈનને પતિ તેને ધમકાવતો હતો.

એ અઠનાડિયા સુધી હંમેશાં આ પ્રમાણે ચાલ્યા ક્યું. એક દિવસ બ્યારે કાલાક વેલેન્ટાઈનને કાંઈ પણ જણાવ્યા વિના ચાલ્યો ગયો ત્યારે વેલેન્ટાઈનને ખૂબ જ ગુસ્સો ચડ્યો. ચિંતા અને એના પતિ

તરફથી થતા ત્રાસને લીધે તે ખૂબ માંદી પડી. આમ થઈ દિવસ આશુ. કાલાક દીધેલ દમા માટે તેને ખૂબ શેષ ચડ્યો. ધીરે ધીરે કાલાક માટેના તેના પ્રેમ એસરવા લાગ્યો, અને તેનું સ્થાન ધિક્કાર અને તિરસ્કારે લીધું.

x

x

વર્ષા ઋતુની એક સાંજે વેલેન્ટાઈનના પતિએ જરા મૂંઝવાયેલા અવાજે વેલેન્ટાઈનને કહ્યું કે, પોતે એક ખૂબ જ અગત્યના અતિથિની રાહ જોતો હતો. વેલેન્ટાઈનને થયું કે, કોઈ વેપારી હશે અને વેપાર અંગેની કંટાળાભરી વાતો સાંભળવાની તેનો પતિ તેને શિક્ષા કરશે. પણ, થોડા સમયમાં જ કાલાકના પરિચિત પમલાં તેને સંભળાયાં. તે લગભગ બેભાન જેવી થઈ ગઈ, પણ તુરત જ તેણે પોતાની જાત પર કાબૂ મેળવ્યો. એટલામાં નોકરે આવી જણાવ્યું કે, કાલાક આવી પહોંચ્યા છે, અને તે તેમને મળવા માગે છે.

પહેલાં તો વેલેન્ટાઈન કાલાકને ઓળખી શકી નહિ. કાલાકનું શરીર ખૂબ જ લીણ થઈ ગયું હતું. વેલેન્ટાઈનના પતિ કોલિનને એનું ઠંડું સ્વામત કર્યું. એનું સદા ય હસતું મુખ આજે મંબીર હતું. એણે કપાળ ધ્રુવ્યું, અને દમના દર્દી જેવી એણે ખાંસી ખાધી. અતિથિએ રિત્તજ મુજબ યજમાનપત્નીને નમન કર્યું, અને તોડા હાથ ધરતા ઓઠે ચૂમ્યો. અણગમતી શાંતિ પ્રસરી ગઈ. થોડી વારે કાલાક બોલ્યો, ‘ખરેખર, આજે મને ખૂબ જ આનંદ થયો છે, કોલિનન મહાશય ! તમે મને ખૂબ જ વીરત્વ-ભરેલો આવકાર આપ્યો છે. જો માણસમાં સાચું વીરત્વ હોય તો થણા દુઃખમય પ્રસંગો સહેલાઈથી દૂર કરી શકાય.’

‘મેં તમારા વિષે આજે બધી તપાસ કરી છે. તમારું અવિધ્ય ઊંજળું છે. જો કે શરૂઆતમાં તમને થણી મુશ્કેલીઓ

નડશે. હું માતું છું કે, તમે આ પ્રદેશમાં પરદેશી હોઈ તમે તમારા ધધાના અર્થ માટે પૈસાની મદદ માટે જ મારી પાસે આવ્યા હશે, અને તમારા જમીન તરીકે તમારી શક્તિ અને પ્રમાણિકતા સિવાય વિશેષ તમારી કંને કાંઈ હોય તેમ જણાતું નથી. એક પાડોશી તરીકે તમને મદદ કરવાની મારી ફરજ છે. એ માટે જ મારી પત્નીને એક સાક્ષી તરીકે હાજર રાખવાનું તમે કહેલું હશે. મારી પાસે જો કે બહુ પૈસા નથી તેમ છતાં હું યુવકો અને પાત્ર માણસોને મદદ કરવાની મારી ફરજ સમજું છું.' કોલિનન એકીશ્વાસે બોલ્યો.

‘પણ...પણ...આપ મને માફ કરો,’ કાલાક વચ્ચે જ બોલ્યો.

‘ના, ના, એમ ન હોય. બલે, લો! કહે છે તેટલો હું પૈસાદાર નથી તેમ છતાં તમારી મુશ્કેલીમાં તો હું જરૂર તમને મદદ કરીશ. તમારી સંસ્થા સારી પ્રગતિ સાધતી જાય છે.’ કોલિનને કહ્યું.

‘તમે તદ્દન ભૂલ આવ છો, મારા વહાલા પાડોશી. હું મદદ માટે આવ્યો નથી.’ કાલાક ઘણી મુશ્કેલીએ બોલ્યો. તેના શરીરમાં ધ્રુજારી આવી.

ફરી શાંતિ પ્રસરી. દમલેલ શ્વાસ સંબળાવા લાગ્યો. ઘડિયાળનો ટકટક અવાજ હૃદયના ધમકારા સાથે બળી જતો હતો. વેલેન્ટાઈનની આંખમાં આંસુ વહેતાં હતાં.

‘મારા વહાલા પાડોશી, આજની તમારી વાતચીત પરથી મને લાગે છે કે, મેં ધાર્યું હતું તેના કરતાં તમે ઘણા સજ્જન અને બડા માણસ છો. અને, તેથી મારું કાર્ય હવે વધારે કઠીન બને છે. જો મને આવી ખબર હોત તો આ પગલું લેવાનો મેં વિચાર કર્યો ન હોત.’ કબરમાંથી અવાજ આવતો હોય તેમ કાલાકના મુખમાંથી શબ્દો નીકળતા હતા. કોલિનન બયભીત નજરે ચારે પાસ જોવા લાગ્યો. એને આ માણસ બચકર લાગ્યો.

‘હીક, ક્યા કામ માટે આવ્યા છો તે તો કહો? કામનું નામ તો પાડો?’ કોલિનન બોલ્યો. ઘણી મહેનતે તેણે શ્વાસ લીધો. ટેબલ નીચે તેણે પગ લગાવ્યો, અને તેની પત્નીને હળવેથી ભયસૂચક લાત લગાવી. વેલેન્ટાઈનને તેની કાંઈ અસર થઈ નહિ. તે બાવરી બની ગઈ હતી. તેનું શારીરિક અને માનસિક બળ ચાલ્યું ગયું હતું.

‘ના જી. હું પૈસાની મદદ માટે અહીં આવ્યો નથી. પણ હું આવ્યો છું તમારી પત્ની માટે, વેલેન્ટાઈન માટે, તમારી વહાલી પત્ની.....’ કાલાક શાંતિથી બોલ્યે જતો હતો.

‘તમાનું મગજ ઠેકાણે તો છે ને?’ કોલિનન વચ્ચે બોલતો એકદમ ઊઠ્યો, અને જોળીઆર કરવા માગતો હોય તેમ બારી પાસે ગયો. કાલાકે એને ખબારથી પકડ્યો, અને બળપૂર્વક એને ખુરશી પર બેસાડ્યો.

‘હું પ્રમાણિક માણસ છું. અસત્ય બોલવું મારા માટે અસંભવિત છે. બીજાનો પ્રેમ ખોટી રીતે લૂંટી લેવો કે બીજાની પત્નીને બળાત્કારે ઉપાડી જવી તેના કરતાં મરવું વધારે ઉચિત છે, અંમ હું માનું છું. તમારી પત્નીને તમારા માટે પ્રેમ નથી; તે મને ખરા હૃદયથી ચાહે છે. હું પણ તેને ખરા હૃદયથી ચાહું છું. આ હકીકત પ્રમાણિકપણે કહેવા અને તમારી પત્નીને મારી સાથે લઈ જવા માટે જ હું અહીં આવ્યો છું.’ કાલાક નીડરતાથી બોલ્યો. તેણે તેના પિતાએ આપેલી રિવોલ્વર ખિસ્સામાંથી કાઢી, અને ટેબલ પર મૂકી.

‘જરા પણ ડરશો નહિ. હું ગુડે કે ડાફ નથી. તમને બીજો કોઈ રસ્તો ન દેખાય તો એક ચોરડાકૂતે મારો તેમ આ રિવોલ્વરથી મને મારજો.’ કાલાક મક્કમતાથી બોલ્યો.

ફરી પાછી દુઃખદાયી શાંતિ પ્રસરી રહી; ફરી દમલેલ શ્વાસ ચાલવા લાગ્યો; ફરી ધડિયાળનો હૃદયના ધબકારા જોવો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો.

‘અરે ! હું આ શું સાંભળી રહ્યો છું ? આ બધું સંભવિત છે ? વેલેન્ટાઈન, મને કહે ! શું આ બની શકે ? આવું ન જ બની શકે—ન જ બની શકે ! વેલેન્ટાઈન, કહી દે કે આ ખોટું છે. મારી વહાલી વેલેન્ટાઈન, વહાલી...’ કોલિનન ગળગળો થઈ ઓઠ્યો.

‘હું જો કે ગરીબ માણસ છું તેમ છતાં હું પ્રમાણિક છું, અને કદી અસત્ય બોલતો નથી. તમારી પત્ની મને ખરા હૃદયથી ચાહે છે. પૂછી જુઓ એને.’ કાલાક તેની છાતી અફડ રાખી બાજુ લસકરને ટુકમ આપતો હોય તેમ બોલ્યો. વેલેન્ટાઈનની આંસુથી છલકતી આંખો જરા ઊંચી થઈ, બાજુ કે તંદ્રામાંથી ધીરે ધીરે જાગ્રત થતી હોય. વેલેન્ટાઈન ઊભી થઈ. કાલાક તરફ તેણે પગલાં માંડ્યાં. નખથી તે માથા સુધી કાલાકનું તેણે નિરીક્ષણ કર્યું.

‘તમે ભલે ઓસ્ટ્રિયન, હંગેરિયન, રોમાવક કે ગમે તે દેશના વતની હો, પણ તમારે બાળપણ જોઈએ કે હું એક ફ્રેંચ સ્ત્રી છું, અને ક્લાસમાં એવો રિવાજ નથી કે પ્રેમીઓ પોતાની પ્રિયતમાનું તેમના પતિના દેખતાં અપમાન કરે, તેની અદ્ભોષ કરે. કોલિનન મહાશય, સાચું પૂછો તો મને આની જાતના માણસો ગમતા હતા, જો કે હું તેને ચહાતી નહોતી. પણ, હવેથી હું એને પૂરેપૂરી ધિક્કારું છું. તેને તમારો મારવાનું મને મન થાય છે. ઠીક, મહેરબાન કાલાક, છેલ્લા સલામ ! હવે તમે અહીંથી ચાલ્યા જાવ, નહિતર હું મારા કોષને કાળૂમાં રાખી શપ્તશ નહિ, ચાલ્યા જાવ !’ વેલેન્ટાઈન ગુસ્સાથી બોલી ખંડમાંથી ચાલતી થઈ.

‘કાલાક મહાશય, તમારે કાંઈ મદદ જોઈએ છે ? જરૂર હોય તો મદદ કરવા હું તૈયાર છું.’ કોલિનન હૃદયની શાંતિથી બોલ્યો. કાલાકના પગ ધૂળતા હતા. બાજુ ઠાઈએ તેને ચાબૂક માર્યો હોય, તેમ તેનું શરીર થરથરતું હતું. કથડતા પગે ખંડમાંથી તે ચાલતો થયો.

નોકર તેની પાછળ દોડતો ગયો. ‘સાહેબ, આ આપની રિવોલ્વર. આપ તે જુલી ગયા હતા.’

ચિડીશ

ત્યકત

લેખક : શોલમ એશ.

[છેલ્લા એકાદ સૈકાથી યુરોપના મોટા ભાગના લેખકો ચિડીશ ભાષાનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા છે. તેમાંના ઘણાખરા પ્રસિદ્ધ લેખકો હાલમાં અમેરિકામાં વસે છે. વસ્તુતઃ ‘ચિડીશ’ એ જર્મનીમાં વસતા યહુદીઓની માતૃભાષા છે. ‘ત્યકત’ એ ભાષાના વાર્તાનો એક નમૂનો છે.]

જ્યારે સુરાહ જાગ્યો ત્યારે તેણે તેના બાળકને રડતાં સાંભળ્યું. ઊંઘ ભરાયેલી ઊંઘ આંખે તેણે ખૂસ પાડી, ‘ગોદડા ! તારું દૂર-દૂરિયું રહે છે.’

ગોદડા તરફથી કંઈ જવાબ મળ્યો નહિ. તેણે આજુબાજુ નજર કરી. ગોદડા ઘરમાં ન હતી. તેને નવાઈ લાગી. તેને થયું કે, કદાચ તે સ્નાનગૃહમાં નહાવા ગઈ હશે. તેણે કપડાંનો એક કુકડો લીધો, અને બાળક પર નાંખ્યો. બાળક તેનાથી રમવા લાગ્યું. સુરાહ ઊભો થયો, અને કપડાં પહેરવા લાગ્યો.

કપડાં પહેરી તે સ્નાનગૃહ તરફ ગયો. ગોદડા ત્યાં પણ ન હતી. તેને ફાળ પડી. સુરાહે તેની પત્નીનું કપાટ ઢિલાડ્યું. તે ખાલી હતું, —તેનાં વસ્ત્રો, દાગીના, કશું જ ન હતું.

‘ગોદડા નાસી ગઈ ! શું ? ખરેખર !’ સુરાહ નિરાશ વદને બેસી ગયો. ફરી જે જે સ્થળે તેની પત્નીની ચીજવસ્તુઓ રહેતી હતી તે તે સ્થળે તેણે તપાસ કરી. બધી જ વસ્તુઓ ઊપડી ગઈ હતી. કપાટ, ટ્રંક, ખેમ, બધું જ ખાલી હતું, અરે ! બધું જ ગયું ! બધું લઈ તે નાસી ગઈ !

‘કોની સાથે ?’

‘બેન સાથે ? હેન્દી ગુપ્ત સાથે ?’

‘બલે...જેની સાથે નાસી હોય તેની સાથે નાસવા દો. મારે શું ?’ તે અલિપ્ત ભાવે બોલ્યો; અને દીવાલ પર ચૂંક્યો.

તેણે બાળક સામે બેસી “અરે પણ આ મલૂગિયાનું શું કરવું ? જે મને ફક્ત તેના રહેઠાણની ખબર મળે તો આ છોકરાને તેના દાર પાસે મૂકી આવું. ‘લઈ લે, આ તારું છે,’ એમ કહી હું ચાલતી જ પકડું.”

તેને એક દુષ્ટ વિચાર આવ્યો. તેનું મુખ જરા ફિક્કું પડ્યું. બે દાંત વચ્ચે ઉપરનો હોઠ તેણે જરા દાખ્યો. તેના હાથ મળ્યા. બાળકનું તેણે બારીક અવલોકન કર્યું. કેટલું સુંદર ! અસહ્ય તેના બેઠું જ ! તે હસતું હતું. હાથ પણ ઉછાળતું હતું.

બાળક તરફ તેણે પીઠ ફેરવી. સાહેબટોપી માથે મૂકી તે ચાલતો થયો. ઘરને તેણે તાળું માર્યું. ધ્યેય વગર તેણે ચાલવા માંડ્યું, પણ તેનું મન અશાંત હતું. બાળકના રુદનનો અવાજ તેના કર્ણ સાથે અથડાતો હતો. બાળકે કે તે તેને બોલાવી રહ્યું હતું. બાળક તેના નાજુક હાથપગ ઉછાળતું તેની આંખો સમક્ષ તેને દેખાતું હતું. ‘અસ, હવે પાછા વળવું જ જોઈએ. અને, જે ગોલ્ડા મળે તો તેને ગરદનથી પકડું, અને મળું દાખી તેને મારી જ નાંખું. દુષ્ટા ! બાળક-નિર્દોષ બાળક-ને મૂકી આમ નાસી ગઈ !’

પાછાં વળતાં ભટ્ટિયારાને ત્યાંથી તેણે પાઉરોટી ખરીદ્યાં. ઘરે આવ્યો ત્યારે બાળક હસતું હતું. અંગૂઠો ચૂસતું હતું.

‘અરે ! આ તો રમે છે !’ છુરાહ સાશ્વર્ય બોલ્યો. ફરી ઘર છોડી તે ચાલતો થયો. પણ, તેના પગ શિથિલ બની ગયા હતા. બાળકનું રુદન તેને સંભળાતું હતું. હૃદયમાં તેને દુઃખ થતું હતું. તેની પત્નીને તે ગાળો આપતો હતો. હવામાં મુક્કો ઉગામતો

તે પાછો વળ્યો. ફરી ધર ઉઘાડી તે બાળક પાસે ગયો. બાળક રડતું હતું: મા...મા....મા...મા...મા. !

“એય તારી ‘મા?’ તારી વહાલી મા ! તે તો તને છોડી નાસી ગઈ? તું થું કરવા રડે છે ! તેને તારી પણ દયા ન આવી ! રડ મા, એ દુષ્ટા માટે રડ મા !” તેણે બાળકને તેડ્યું.

‘નરકમાં પડે તારી મા. તું હવે ચૂપ થા. જુરાહ બાળકને પંપાળવા લાગ્યો. બાળક તેના હોઠ વતી કાંઈક શોધતું હતું. આમથી તેમ તે માથું હલાવતું હતું. બાળકે હમણાં કાંઈક બોલ્યો. જુરાહે ધરમાં દૂધની તપાસ કરી, સ્ટવ પર એક તપેલીમાંથી દૂધ મળ્યું. તેમાં ઝલકોસ નાખી ચમચી વતી તે પાવા લાગ્યો. બાળક ખૂબ ખૂબ્યું હતું. તે પીવા લાગ્યું. ‘પી, પી ! અચ્ચા ! તારી માએ તારો ત્યાગ કર્યો છે. ફૂતરી પણ પોતાનાં ગલૂડિયાંને આમ તજ નહિ. ફૂતરી કરનાં પણ તે અધમ નીકળી. રડીશ નહિ ! હું તને તજીશ નહિ.’

બ્યારે તે શાંત થયું ત્યારે તેને એક શાલમાં વીંટ્યું, અને તેને ખભે લઈ તે બનરમાં ગયો. લોકો તેને જોઈ દસતા હતા. રસ્તામાં તેના એક મિત્ર કેડનિકે તેને બોલાવ્યો : ‘જુરાહ, આ ક્યાંથી ઉપાડી લાવ્યો ?’

કેડનિકની પત્ની એકદમ ઝિભી થઈ, અને બાળકને ખૂબ વહાલથી તેણે તેડી લીધું. તે બહુ આનંદમાં આવી ગઈ બાળકને તેણે છાતી સરસું ચાંચું.

‘આ તમારું બાળક છે, જુરાહ ! તેની આંખો કેટલી સુંદર છે ! નાક કેટલું નાજુક છે ! કેલું રૂપાળું બાળક ! મને આપી દો.’ કેડનિકની પત્ની બોલી. બાળકને લઈ તે હાથેલી બની દૂધવા લાગી. ‘આ...હા. બા...બા કેવો લુચ્ચો !’ બાળકને આમથી તેમ કેડનિકની પત્ની કુદાવવા લાગી. બાળક પણ હસતું હતું. કેડનિક જુરાહ પાસે આવ્યો. તેણે પણ બાળકને આરીકાઈથી બોલ્યું: ‘કેલું સુંદર બાળક ! તેની મા ક્યાં છે ?’

‘જહાનમમાં ! તે તો નાસી ગઈ, નાસી ! ખરની બધી ચીજવસ્તુ લઈ તે નાસી ગઈ !’

‘અને, આ બચ્યું તારે માટે મૂકતી ગઈ ?’

‘હા.’

‘આ તો બ્રાઈ, ખરાબ, બહુ ખરાબ. મને લાગે છે કે, હવે તારે ધંધોનાકરી છોડી દેવાં પડશે, અને આની આપા બનવું પડશે તારી પત્નીએ સારી યુક્તિ કરી.’ કેડનિક બોલ્યો.

‘તમારે દયા ખાવાની જરૂર નથી. હું નામીપાસ થાઉં તેવો નથી. ઈશ્વર સૌને મદદ કરે છે.’ બાળકને તેના હાથમાં લેતાં જુરાહ બોલ્યો. તે ચાલતો થયો. ગામમાંથી પસાર થયો ત્યારે લોકો તેના તરફ આંગળી ચીંધતા હતા, અને હસતા હતા.

ગામથી દૂર દૂર એક નદી પાસે તે પહોંચ્યો. એક પથ્થર પર તે બેઠો. સાવ નિર્જન પ્રદેશ હતો. કોઈની અવરજવર ત્યાં ન હતી. ઝાડ પરથી પાંદડાં ખરતાં હતાં તેનો અવાજ આવતો હતો. તેમ જ નદીના વહેતા નીરનો અવાજ આવતો હતો.

તેણે બાળકને પથ્થર પાસે મૂક્યું. તેની સામે તે શાંતિથી એકા-નજરે જોઈ રહ્યો. બાળક અંગૂઠો ચૂસતું હતું. તે વિચારમગ્ન દેખાતું હતું. જુરાહને થું કરવું તેની સૂઝ પડતી નહોતી. બાળકને તજ દેવાનો તેને વિચાર આવ્યો. પણ, બાળક માટે તેને દયા ગિપજ. હંવટે, એક લોહી તો ખરું ને ? ફરી બાળકને તેણે બાથમાં લીધું; છાતી સરસું ચાંપ્યું. મુખની રેખાએ રેખા અસહ્ય તેના જેવી જ હતી. તેને ખૂબ આનંદ થયો. બાળકને તેણે ચૂમ્યું.

‘નાનકડા જુરાહ ! મારા વહાલા બેટા ! તું મોટો અઈશ ને ? ખૂબ કમાઈશ, કેમ ? ...પછી પરછીશ ખરું ને ? તારે બાળકો પણ થશે, અને તેમની મા તેમને તજ નાસી જશે...પણ, તું બાળકોને લઈ આમ રખડીશ ?...તું કોણ છે ? મારા બચ્ચા...મારા જેવો જ અઈશ ? તું અને હું ?’ જુરાહ હવામાં બોલતો હતો.

આળકને તેણે નીચે મૂક્યું. આળક શું કરે છે તે જોવા એક ઝાડ પાછળ સિ સંતાયો. આળક પગ ઊછાળતું હતું. અંમૂઠો ચુસતું હતું. ... 'મા...મા...મા' બોલતું હતું. જુરાહ ઝાડ પાછળ સંતાયો. વળી દૂર ગયો. આળકને તે જોઈ શકતો હતો. દૂરને દૂર એક પછી એક ઝાડ પાછળ તે સરકવા લાગ્યો, છેવટે તે ખૂબ દૂર જઈ પહોંચ્યો. આળક તેને દેખાતું નહોતું, તેમ જ તેનો અવાજ પણ આવતો નહોતો. પાછું જોયા વગર તે દોડવા લાગ્યો. તે દોડતો હતો તો પણ તેના કાનમાં આળકનું કરુણામય રુદ્ધ સંભળાતું હતું. 'મારું વહાલું આળક' અરે! નદીમાં તે પડ્યું હશે!' તેને એકદમ વિચાર આવ્યો. તેનું માથું બમતું હતું. તેના હૃદયના ધબકારા વધી પડ્યા. તે અટક્યો. આજુ-બાજુ જોયું, તે પાછો વળ્યો.

વળી ઝડપથી તે દોડવા લાગ્યો. આળક રડતું રડતું નદિના કિનારા પાસે આવી પહોંચ્યું હતું. તે ખૂબ રડતું હતું. 'નશીબદાર! અરે! જરા વધુ વાર થઈ હોત તો મારું વહાલું આળક નદિમાં ઝઈ પડત. ડુબી જત, નશીબદાર! નશીબદાર!' આળકને તેણે હાથમાં લીધું. છાતી સરસું તેને ચાંપ્યું. નજીકમાં એક ગામ હતું. જુરાહ ત્યાં ગયો. આળકને કાપમાં લઈ ઘરે ઘરે તુટેલ અવાજે સાદ તે પાડવા લાગ્યો. આ અનાથ અને નમાયા આળકને કોઈ દૂધ આપો! મા વિનાના છાકરાને કોઈ દૂધ આપો!

આદર્શ પુસ્તક ભંડારનાં પ્રકાશનો

પરિહાસ	સ્વ. પ્રોફે. નવલરામ જ. દિવેદી	૨-૮
શેષ વિવેચનો	„ „	૨-૦
અવશેષ વિવેચનો	„ „	છપાય છે
કલાને ચરણે	ડૉ. હરિપ્રસાદ મ. દેસાઈ	૪-૮
રસદર્શન	„ „	૨-૧૨
નાના હતા ત્યારે	„ „	૨-૮
મોટા થયા પછી	„ „	છપાય છે
મારી સૌંદર્યયાત્રા	„ „	„
ધ્રુવડ બોલ્યું	નીરુ દેસાઈ	૨-૪
અજ્ઞાતા	ચુ. વ. શાહ	૧-૮
બહિષ્કાર	‘પલાશ’	૩-૦
વિવાહમંદિર	સ્વ. નારાયણબાપુ	૩-૦
પ્રવાસી ભા. ૧-૨	પ્રોફે. ના. સી. કુડકે	૪-૪
ત્રજશણી	સ્વ. ‘પ્રેમચંદ્રજી’	૩-૮
પ્રેમ અને પૂજા ભા. ૧-૨	‘દર્શક’	૫-૦
શિક્ષણ-સાધના	આચાર્ય ક્ષિતિમોહન સેન	૧-૧૨
કમ્પોઝીંગ ઓફ નવલિકાઓ	‘શિવમ સુંદરમ’	છપાય છે
બંગાળીની „ „	મા. ઝો. જોશી	„
મરાઠીની „ „	„ „ „	„
વિદ્રોહી આત્મા	બલીલ ગિપ્પાન	„
વૈજ્ઞાનિક નવલિકાઓ	કાલિદાસ બદવ	„
શિશુવીલા	કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાકુર	„

પ્રાપ્તિકથાન

ન વ સ જ ન કા ર્યા લ ય

મોટા આંકડિયા કાઢિયાવાડ

